

ARADI VÉRTANÚK ALBUMA

ARAD SZ. KIR. VÁROS KÖZÖNSÉGE ÉS AZ ARADI
«KÖLCSEY-EGYESÜLET» MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTETTE

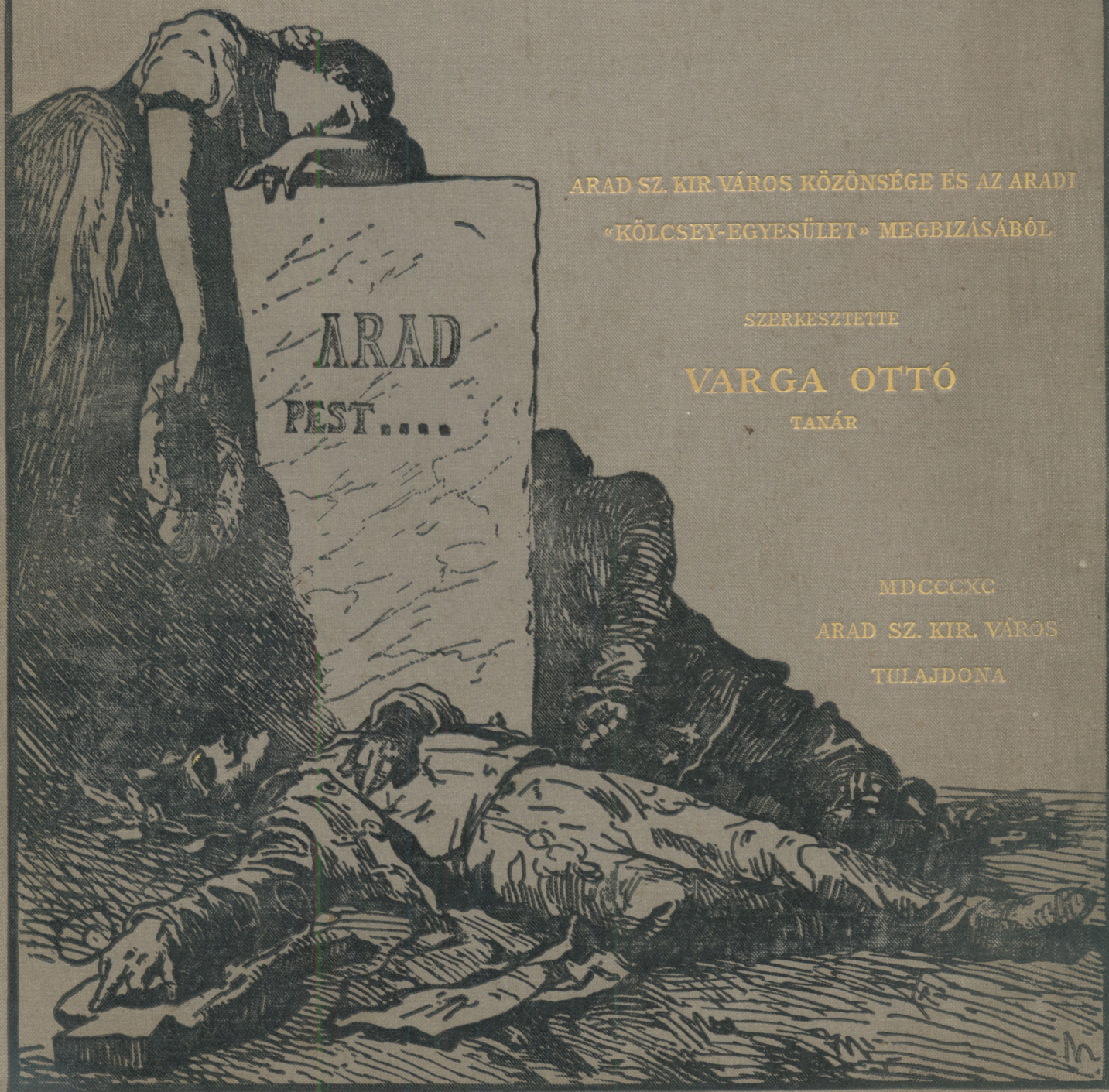
VARGA OTTÓ

TANÁR

MDCCCXC

ARAD SZ. KIR. VÁROS

TULAJDONA

AZ ARADI VÉRTANUK

Alberty 90

ARADI VÉRTANÚK

ALBUMA.

ARAD SZ. KIR. VÁROS KÖZÖNSÉGE ÉS AZ ARADI «KÖLCSEY-EGYESÜLET»

MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTETTE

VARGA OTTÓ

TANÁR.

MÁSODIK, BŐVÍTETT KIADÁS.

FRANKLIN TÁRSULAT NYOMDÁJA -

BUDAPEST.

ARAD SZ. KIR. VÁROS TULAJDONA.

MDCCCXC.

TARTALOM.

	Lap		Lap
Az aradi vértanúk. (Költemény) <i>Palágyi Lajostól</i>	3	ILLUSZTRÁCIÓK.	
I. A KÜZDELEM.			
Miért küzdöttünk? <i>Varga Ottótól</i>	9	Czimbkép. <i>Zichy Mihálytól</i> .	
A magyar szabadságharcz. <i>Marcali Henrik</i> től	15	Inicziale és Zárókép <i>Palágyi</i> költeményéhez.	
Az aradi tizenhárom:		<i>Mannheimer G.-től</i>	3,6
Kiss Ernő. <i>Vendrei (Aschermann) Ferencztől</i> ...	29	A 13 vértanú arczkép-medailona	33-85
Nagy-Sándor József. <i>Márki Sándortól</i>	38	Az aradi várkapu. <i>Mannheimer G.-től</i>	93
Aulich Lajos. <i>Varga Ottótól</i>	43	Világos térképe	95
Török Ignác. <i>Lauko Alberttől</i>	46	Bohus-kastély. <i>Mannheimer G.-től</i>	9
Pöltenberg Ernő. <i>Varga Ottótól</i>	48	Bohus-kastély szobája, asztala, Íróeszközök. <i>Jendrássik-</i>	
Knézich Károly. <i>Bóvik Gusztávtól</i>	52	től	99
Damjanich János. <i>Szomjas József- és Vendrei</i>		Szóllós-világosi tájkép. <i>Mannheimer G.-től</i>	101
<i>(Aschermann) Ferencztől</i>	58	A vértanúk börtöne. <i>Jendrássik-tól</i>	107
Leiningen-Westerburg Károly gr. <i>Varga Ottótól</i>	70	A kivégzés helye a sánczok között. <i>Mannheimer G.-től</i> ____	123
Vécsey Károly gr. <i>Varga Ottótól</i>	75	Arad térképe	127
Lahner György. <i>Lauko Alberttől</i>	78	A kivégzés helye a mezőn. <i>Mannheimer G.-től</i>	131
Dessewffy Aristid. <i>Irányi Dánieltől</i>	80	Damjanich és Lahner sírja Mácsán. <i>Mannheimer G.-től</i>	157
Schweidel József. <i>Márki Sándortól</i>	84	Czimbkép a III. részhez. <i>Zichy Mihálytól</i>	160
Lázár Vilmos. <i>Varga Ottótól</i>	88	A kivégzés helyének régi megjelölései. <i>Mannheimer G.-től</i> _165	
11. GOLGOTHA.			
A világosi fegyverletétel. <i>Varga Oltótól</i>	93	Arad Szabadságtere a szoborral. <i>Pap-tól</i>	179
Az aradi várban. — Az utolsó órák. — Október 6.		A szobor	182
<i>Tiszti Lajostól</i>	105	A szobor főalakja: Hungaria	185
A halottak, <i>Iványi Ödöntől</i>	134	A szobor mellékalakjai:	
Fátyolos idők. <i>Degré Alajostól</i>	140	Ébredő szabadság	185
Az első évforduló. <i>Vadnay Károlytól</i>	146	Harczkészség	186
Tizenhárom. (Költemény.) <i>Váradí Antaltól</i>	154	Áldozatkészség	187
III. APOTHEOSIS.			
Október 6. (Költemény) ifj. <i>Ábrányi Kornéltól</i>	161	Haldokló harczos	189
Az október hatodikai gyászünnepek. <i>Lukácsy</i>		Arad látképe. <i>Mannheimer G.-től</i>	193
<i>Miklóstól</i>	163	Arad. Andrásy-tér, Színház. Busuló Arad. <i>Pap-tól</i>	195
A kivégzés helyének megjelölése. <i>Dr. Barabás</i>		Arad városházteréről. <i>Benczúr Bélától</i>	198
<i>Bélától</i>	169	Arad. Lyceum. <i>Benczúr Bélától</i>	199
A szobor története. <i>Szóllóssy Károlytól</i>	173	Arad. Városháztér. <i>Mannheimer G.-től</i>	199
Az aradi vértanúk emléke (A szobor leírása)		Arad. Egy gyártelep. <i>Benczúr Bélától</i>	200
<i>Szana Tamástól</i>	181	Arad. Vaspályaállomás. <i>Pap-tól</i>	201
Arad. <i>Parecz Istvántól</i>	191	Arad. Városligeti részlet. <i>Mannheimer G.-től</i>	202
A közös haza. <i>Varga Ottótól</i>	204	A kivégzés helyének mai megjelölése. <i>Mannheimer G.-től</i> ..222	
A magyar faj hegemoniája. <i>Concha Győzöttől</i>	211	MELLÉKLETEK.	
Ima. <i>Váradí Antaltól</i>	221	Kossuth Lajos levele	7
(Epilógus)	223	Klapka György levele	90
		Bohusné Szögyéni Antónia Napló-jának levele	100
		Damjanich János utolsó levele	118
		Vécsey Károly gróf utolsó levele	119
		Leiningen gróf, utolsó levele	128

AZ ARADI VÉRTANÚK..

A Petőfi-társaság által pályakoszorúzott

költemény.

Jelige. Nem haltak ők meg.

Szabadságharczunk letűnt napvilága,

STe vakító nap a század delén,
Nem pazaroltad sugarad hiába,
Bár vak sötétbe halt az égi fény,
Eszméiden nem győzött az enyészet,
Örökbe hagyta halhatatlan részed',
Fényeddel fényt hint késő századokra
A tizenhárom vértanú alakja.

Ki a homályból te ragadtad őket,
Dics-sugárt rájuk dicsfényed vetett,
Az eszmény nélkül tespedő erőknek
Te adta a rajongó ihletet,
S midőn napod már a nagy éjbe dőlt rég,
Világosságod bennük tündökölt még
S haláluk is azért volt, hogy mi abban
Azt lássuk, a mi benned halhatatlan.

Haláluk! fagyos rémülettől dermedt
Egy ország lelke, látva ily halált,
Bár milljó sebből vérezett a nemzet,
Milljó tekintet a bitókra szállt,
Lesújtva, némán és kővé meredten
Vad iszonyattal csüngtünk ama tetten
S a bős sikoltás, mely keblünkből tört ki,
Ajkunkra fagyva, nem tudott kitörni.

S martir-haláluk végig kelle néznünk
S hogy *mit jelent ez*, látnunk kelle jól:
Az ő haláluk a mi csúfos végünk,
A végítélet egy nemzetre szól,
Jöhet uj tavasz, uj kor fakadása,
E népnek nem lesz már föltámadása,
A vértanúkkal ott pihen egy sírba,
Népek sorából kitörülve, — irtva.

Majd az iszonyt zokogó gyász követte
És sírva sírt hantjuknál a haza,
Majd egész nemzet lobbant gyűlöletre,
Szívében tombolt bosszu vihara,
A bosszuállás rettentő igéje
Egy nemzedéknek volt gyönyöre, kéje,
Fojtott harag a szívek mélyin lázadt,
Túréstől égett arczukon gyalázat.

Enyhet nyújt a legégőbb fájdalomnak,
Vigaszt reménytelennek az idő,
A vad keserv, a szenvedély elhamvadt,
Sírjukhoz már zarándokol hívő
S nem a halálnak borzalmára gondol,
Lelkesedést merít a sírhalomból,
Fölidéz múltat, régi nagy időket
S úgy érzi lelke, hogy nem haltak ők meg.

Nem haltak ők meg, ha az eszme él még,
Melyért ők éltek s éltük áldozák,
Nem haltak ők meg, hogyha lelkük fényét
Tisztán, tündöklőn örökül hagyák,
Nem haltak ők meg! — csakha már nem lüktet
Szívünkben heve az ő hős szívüknek,
Ha ama *nagy czél* csak bolygó kísértet:
Akkor meghaltak s óh hiába éltek!

Mert mint a költő lénye él a dalban,
Midőn a test már régen hamu, por,
Mint mesterműben lángol halhatatlan'
Ihlett művészed lelke, régi kor: —
Úgy szabadsághős halhatatlansága,
Ha utódokban ég tovább a lángja,
Tett mestere, szent küzdelem martirja
Halhatlanságát más szívekbe írja.

Klió hiába jegyzi fel a tettet,
Ha meg nem őrzi élő köztudat. —
De a mi ott él mélyén a szíveknek,
Nem semmisült meg, mert mindegyre hat!
Óh áldott harcznak áldott vértanúi,
Századok fognak tőletek tanulni
S dicsőt, nagyot ha tesznek egykor mások,
Az is, óh szentek, a ti alkotástok!

Férfiak, kikben nincs önzés, önérdek,
A kikben emberméltóság lobog,
Kik fölemelnek porba sülyedt népet,
Hazát hódítanak s szent ember-jogot,
Kik mindent, mindent a világnak adnak,
Kincset, gyönyört maguktól megtagadnak,
S vállalnak büszkén vértanú-keresztet:
Az ő példájuk követői lesznek.

És lesznek, mert a történet nem áll meg,
Időnek méhe meddő nem lehet,
És lesznek, mert kitör, a mit homály fed,
Mit nemesek, jók szíve rejteget,
És lesznek, míg hí az a cél, a végső,
Elaggott fajra ifjú nemzedék jó,
Viharral, vésszel bátran megdaczolhat,
S mi még ma ábránd, azt kivívja holnap.

S ők élni fognak, élni mindörökkön,
Szent lesz, örökké szent a sírgödör,
A míg az eszmény ki nem hal e földön,
Míg magyar szellem még magasba tör,
Az igét, melyért éltet áldozának,
Szívébe írták az egész hazának,
Utódtól fogja hű utód tanulni:
Hogyan kell élni s hogy lehet meghalni.

Palágyi Lajos.

„Az Ősök Keresztet iktattak állam czimerébe a
vesszel szerzett Magyar hazánknak, mely ma is ország de
nem állam”

„Arad pedig a Magyar Solgata”

„Legyen a honszabadság mártírjainak halálával
megszentelt földjének minden pora eme termékeny hon
szerepeiben, miszerint a polgár erények törekvése ál-
tal igazolassék a Magyar Szabadság diádalában, a
mint a hit kitűzése által igazolva lett a Keresztény
vallás diádalában, hogy a Kereszt a feltámadás jelvénye”
„Amen!”

x x

E sorokat írtam 1883 Martius 15 Kén Arad Városának
midőn 80 dik életérem betöltésének keserű jóhatat a sírvés
megemlékezés mézével megédesíté

E sorokat ismétlem most azon szobor leleplezésének
alkalmára melyet Arad Városa, a Magyar Solgata'n legyl
Kolt vértanúk emlékének szentkezvelettel emelt, hogy
legyen emlékeztető a hőögre, a kötelességre a Magyar
Haza szabadsága iránt melyet ama megdicőült hőök
mártír halált haltanak

Ita meghallja e a Nemzet a velőhig ható szöveget mely
„Hungaria: alahjának néma ajkavól feleje zeng? — Ita meg
hallja e? — — —

Köszüth Sajó

volt Magyar polgár

I.

A KÜZDELEM.

MIÉRT KÜZDÖTTÜNK?

«Volt — Jókai szavaival élve — Magyarországnak és Ausztriának egy átok-nemtője: a ki fürdött vérnek tengerében, megemésztett milliárdokat, melegedett égő városoknál, vigadott milliók jajkiáltásánál, s széttépett erős lánczokat, miket Istenkéz alkotott: — testvért testvérhez, apát fiúhoz, nemzetet királyához kötő szeretet lánczait.»

Ez a kamarilla. Ez volt minden bajnak az okozója, ez szította föl a háború üszkét, ez tette siralomvölgygé Magyarországot, Ausztriát pedig Szolferino és Königgätz-Szadova után ez juttatta a bukás szélére.

De hát mi volt e szörnyszülött? minő anya vagy átok szülte? . . . Egy eszme szülte; a minthogy mindent, mi fenségében az emberit meghaladja, vagy rettenetességében az emberi alatt áll: csakis eszmének szülötte lehet. A keresztény üldözések vértanúinak lelki nagysága és az inquisitiók szörnysége, a vad népek közt az igaz vallást és műveltséget terjesztő szerzetesek és a Sz. Bertalan éj, az 1790-iki testvérisülési ünnep és a rémuralom: egyaránt egy-egy eszmének magasztosulásai vagy irtózatai.

Ily eszme irtózata a kamarilla is; az eszme pedig az «absolut, ein Oesterreich», a korlátlan, egységes Ausztria eszméje.

Réges-rég keletkezett az *absolut, ein Oesterreich eszméje*; régen, még a XVII-ik század derekán. Akkor történt ugyanis, hogy a harmincz éves és más háborúk tönkre tették a Habsburgok világhatalmát, tönkre tették ama hatalomnak fundamentumát is: Németországot. A császárság üres címmé változott és a családnak vagy végképen le kellett szállnia ama fényes polczról, melyet addig elfoglalt, vagy új hatalmi alapot kellett teremtenie. Utóbbira szánta el magát, az új alapot pedig kereste keleti birtokaiban, mikkel eddig kevesebbet törődött és a melyek ép azért többé-kevésbé ama tarka-barka állapotban voltak, a hogy azokat szerencsés házasságok a család birtokába juttatták: se földrajzi, se vallási, se nyelvi, se törvényszerinti egység azokban nem volt, csakis az uralkodó közössége fűzte azokat össze. Élet-kérdés volt tehát a Habsburgokra nézve a tarka-barka államcsoportból egy birodalmat teremteni.

A szervezésben pedig kész mintakép állt előttük: Franciaország; a Richelieuk, Mazarinik, XIV. Lajosok Franciaországa. Az is tarka-barka tartománycsoportból

lett egy országgá; és az az egy vallású, egy törvényű, centralisált Franciaország törte össze a Habsburgok hatalmát; az az absolut királyság teremtett rendet a nemesi uralom zűrzavara helyébe; az az absolut királyság fejlesztett ipart, kereskedelmet, anyagi jólétet és szellemi haladást, minek párja addig sehol nem volt és a melyek összesége a királyok királyává tette XIV. Lajost.

Így teremtik meg szükség és domináló korszak az absolut ein Oesterreich eszméjét és vele nagy átalakulások indulnak meg a Közép-Duna vidékein. Csehország külön közjogi állását elveszíti, a nemesi hatalmat mindenütt megszorítják, erőszakkal is megtörik, a protestantizmust kiirtják, a katolicizmust minden úton-módon terjesztik. . . . Születik az absolut ein Oesterreich.

Szemben az absolut ein Oesterreich eszméjével pedig támad ugyancsak ama századokban az *alkotmányos magyar állam* eszméje. Ekkor támad és nem előbb! Egész 1526-ig mi csak oly részesei vagyunk a keresztény nyugati civilizációnak, mint bármely más nyugati nemzet és ez okon kiegyenlíthetetlen ellentétben látjuk magunkat a barbár, pogány Kelettel; viszont azonban Nyugatnak minden kultur-áramlatában osztozunk. A török-német világ másfél százada azonban eltávolít, elkülönít bennünket Nyugattól is. Nem értjük domináló korszak eszméjét, a centralizációt és absolutizmust; nem értjük ama helyzet boldogságát, melyben egy parancsol, a többi pedig vakon engedelmeskedik; nem tudjuk fölfogni azt, hogy más jobban tudná elvégezni a mi dolgainkat, mint mi saját magunk; ép oly kevéssé fér fejünkbe az, hogy miért ne imádhassa Istent ki-ki úgy, a mint akarja. Eltávolodunk tehát Nyugattól, mert annak civilizációja, rendje kifogatna önmagunkból, függetlenségünk-ből, szabad vallásunkból, alkotmányos jogainkból, nemzetiségünk-ből: holott azt érezzük, hogy a mint törökké nem tudunk, úgy németté sem akarunk lenni. Ezt a külön nemzeti öntudatot csak erősítették időközben nemzeti törvényeinknek összegyűjtése a Corpus Jurisban, valamint kifejlődött nemzeti irodalmunk is.

Megtámadva mindkét oldalról, védekezünk mindkettő ellen és mennél jobban erőszakolnak bennünket a nyugati civilizációra és rendre: annál hevesebb lesz a küzdelem. A nemesi nemzet egyhalálig küzdökdi jogaiért; összeesküszik, fölkel, szövetkezik az absolutizmusra törekvő fejedelem minden ellenségével: törökkel, francziával . . . pusztul, elvész ... de nem enged. Nagy igazsága van, nagyobb mint akár Franciaország, akár Spanyolország arisztokráciájának volt, mikor azok is régi jogaikért az absolutizmus ellen küzdökdi: jogaikból kifogatva azok francziák, spanyolok maradtak, de a magyar arisztokrácia jogainak bukásával a *magyar nemzet* bukott volna el. E tenger könnybe-vérbe került küzdelmek között így született meg az alkotmányos magyar állam eszméje.

A Kelettel, Nyugattal vívott százados küzdelem elvégre is a mi javunkra dőlt el: 1700 körül fölszabadult az ország a török alól a Habsburgok segítségével; annak nyomában pedig törvényileg szabályoztatott Magyarországnak viszonya

Ausztriához és az uralkodó családhoz az 1723-iki I. és II. törvénycikk, vagyis közkeletűbb néven a Sanctio Pragmatica által. A *Sanctio Pragmatica* két oldalú szerződés a nemzet és az uralkodóház között, mely köttetett azon alkalomból, midőn a nemzet Magyarország koronájának örökösödését a Habsburgház nőágára is átruházta. Az 1-ső törvénycikkben kimondják, hogy Ausztria-Magyarország egymástól elválaszthatlanok, fejedelmök az uralkodóháznak mindig ugyanazon tagja. A 2-ik törvénycikkben jön a föltétel, mely szerint a nőág is Magyarországon soha másképp országlani és kormányozni nem fog, mint az országnak alkotott és alkotandó törvényei szerint. Még határozottabban körvonalozza Magyarország állását az 1790. X. törvénycikk, mely szerint «Magyarország független, szabad ország, mely semmi más országnak, vagy népnek alávetve nincs». Ily módon az absolut ein Oesterreich eszméje célta nem ért; mert sikerült szervezni az örökös tartományokat, sikerült a töröknek, majd a francziának is leverésével oly birodalmat alkotni, mely 1720 körül első volt Európában, melynek határai a Kárpátoktól-Szudetáktól a Balkánig, Sziciliáig, Svájcig terjedtek és fejedelme ura volt Belgiumnak is: de ez óriási birtok nem *egy Ausztria*, hanem personal unióban álló *Ausztria-Magyarország*. Alig lehet kétség a felől, hogy a Habsburgház fiágának fenyegető kihalása nélkül e nagy eredményt elértük volna.

A mit azonban a nemesi nemzet szívósságával és a neki kedvező körülmények között elért, arra méltónak is mutatta magát. Mikor a Mária Teréziában trónra lépő nőágot 1741-ben az egész világ elhagyta, a fél Európa pedig megtámadta: akkor a magyar nemzet szállott síkra, hogy egész erejének megfeszítésével megvédje Ausztriával való unióját; hogy megtartsa a nőágot annak birtokában és legenda-szerű jelenetek és harczok között meg is védte, meg is tartotta. Mindennél fényesebben bebizonyult, hogy a Magyarország lenyűgözésével születő egységes Ausztriánál hatalmasabb: a szabad Ausztria-Magyarország.

Mindezek dacára is Magyarországnak törvényben kikötött függetlensége elhalványúl a XVIII-ik században. Magunk is, mások is ennek okai. Magunk vagyunk, mert előző idők következményeképp annyira elfordultunk Nyugattól, annyira idegenkedünk mindentől, a mi onnét jöhet, hogy a legszükségesebb reformok sincsenek kedvünkre: nem merjük szeleltetni polyvás búzáinkat, mert félünk, hogy a szél a polyvával együtt elviszi a — magot is. Mások is okai az önállóság elhalványulásának: mert a reformálók, szervezők a künn jóknak bizonyult és föltétlenül szükséges újításokat nem sajátos viszonyainkhoz alkalmazzák, a dualismus alapján nem a kettős állam nemzeti kifejlesztésén fáradoznak, hanem a dualismus aláaknázásával az egy, német, absolut Ausztriának megalkotásán. E hibák dacára is megtörténnek lassanként a reformok, kénytelenek vagyunk engedni az élet kényszerítésének és a kik kényszerítettek bennünket, azoknak külső igazolásuk sem hiányzott: a haladó államok közt a reformok szükségesek voltak, Magyar-

ország pedig reformálni nem akart. Így azonban oda jutott jelen századunk elejéig a dolog, hogy a törvényszerinti Ausztria-Magyarországból tényleg abszolút módon kormányzott egy Ausztria lett. Jó időben tiltakozni, tiltakozott ellene nemesi nemzetünk, törvénnyel óvni óvta eléggé, de régi, feudális szervezetében tenni érte nem tudott: úgy látszott e század elején, hogy a független magyar államnak vége van örökre.

A mint a korszellemtől való elmaradásunk szinte vesztünket okozta, azonképpen a korszellemnek megértése, cselekvéssel való követése megmentett bennünket. A francia forradalomból keletkezett *szabadelvű* és *nemzetiségi* eszme megifjította Magyarországot is, mint a hogy új életet öntött az abszolutizmus alatt elsenyvedt társadalmakba Európaszerte. Költők, államférfiak lépnek föl, kik ez eszmék alapján hirdetik, követelik: hogy egyesüljön minden magyarlakta föld, töröltessék el minden, rendekre osztó privilégium és legyen e hazának minden ember egyenlő jogú és kötelességű polgára. Néhány százezer helyett legyen 10—12 millió a magyar nemzet száma. Hirdetik és követelik, hogy legyen szabad a föld, legyen szabad az ipar, kereskedelem, emelkedjenek iskolák, hogy az a milliókra menő nemzet gazdag és művelt legyen. Követelik továbbá az országnak törvényszerint való függetlenségét; kívánják, hogy azt ne Bécsből kormányozzák, hanem kormányozza a király az országot felelős minisztériummal. Röviden: kívánják, hogy e földön korszerű reformok által megifjodott *független magyar nemzeti állam* legyen; független: mert törvény szerint a függetlenség megilleti; magyar legyen: mert magyarok szereztek e hazát és ők tartották is meg, mert műveltségre nézve is minden nemzetiség közt első helyen állnak, és végre mert számszerint is magyar a lakosság közel fele, míg utána a legnagyobb számú nemzetiség a magyarnak csak vagy harmadát teszi.

Két nagy eszme került így századunk 20-as éveitől kezdve újra egymással szembe: az *abszolút, ein Oesterreich* eszméje és a korszerű reformokkal megifjuló *független magyar állam* eszméje. Amott a népek millióitól elitéit régi rend, emitt a szabadságot nyújtó új rend; ott a múlt, mely azonban még létezik, él és meghalni nem akar,— emitt a törvényes jog, mely valósulni akar a XIX-ik század koreszméjének megfelelően. Harcol a két eszme országgyűléseinken és az életben; emez egyre erősödik és tért foglal, amaz minden tényleges hatalom birtokában is egyre gyöngül, tért veszít, míg a váratlanul jövő 1848-iki párisi forradalom szele egészen leveri lábáról.

Ausztria alkotmányt akar, forradalmat csinál, megbuktatja az abszolút kormányt és felelős minisztériumot csikar ki magának a márcziusi napokban. Lombardia olasz népe föltámad, szabad, alkotmányos nemzetté akar egyesülni az olasz félsziget többi olasz népeivel. Magyarország sürgeti a 25 év óta előkészített, kívánt, követelt korszerű reformokat és mindenekfölött a független, felelős magyar

MIÉRT KÜZDÖTTÜNK?

miniszteriumot. Meg kellett adni, megadták: és így megszületett a régi törvényeken és a század koreszméjén nyugvó *alkotmányos Ausztria-Magyarország* az áprilisi napokban.

A 48-iki törvények főbbjei, a melyeken az új Magyarország nyugszik, a következők: A nemesi kiváltság és a hűbéri viszonyok elve eltöröltetik. A végrehajtó hatalmat a király független magyar minisztérium által gyakorolja, mely kormánytetteiért felelős. A megyei szerkezet fenmarad, de népképviselőlet alapján rendeztetni fog. Az önkormányzatú városok közdolgaikat önválasztotta képviselő testületük és tisztikaruk által igazgatják.

Minden évben országgyűlés tartatik Pesten, három évre választott népképviselőkkel. A választói jog mérsékelt censushoz kötve és a ki választó, az választható is.

Unió Erdéllyel és közös teherviselés. Urbér, robotok, dézsma örökre megszüntetnek, valamint a papi tized és ősiség. Kimondva a sajtószabadság, az oktatás és tanítás szabadsága, míg a törvényesen bevett vallásokat tökéletes egyenlőség illeti meg.

A személyes és vagyonbátorság, a közcsend és béke biztosítására nemzetőrség alakíttatik. —

Mily örömet keltettek e törvények mindenfelé! — ha az így maradhatott volna! . . . .

De nem maradott. Szó sincs róla: még oly hosszú előkészület daczára is nehéz volt az életbe átültetni mindazt, mit törvényekben könnyen kimondhattak. Még nehezebb volt az Ausztriához való viszonyt szabályozni. A megbukott absolut kormány rengeteg adósságot halmozott össze, azt fizetni kellett, Ausztria maga meg nem bírhatta, Bécsből kívánták tehát, hogy az államadósság részét Magyarország vállalja el. A magyar közvélemény azonban egyáltalán nem találta tetszetősnek oly pénzek fizetését, melyek lenyugözésére költettek el; Petőfi a közvélemény szájával beszél, mikor írja:

«Mit nem beszél az a német !

Az isten nyila ütné meg !

Azt követeli a svábság,

Fizessük az adósságát.

Ha csináltad, fizesd is ki,

Ha a nyelved öltöd is ki . . . »

Még ennél is nehezebb volt a hadügy és még nehezebbé tette az olasz fölkelés. Bécsből nyomban segítséget kértek az olaszok leverésére, de Magyarországon épen nem volt népszerű dolog segítséget nyújtani oly szabadság-mozgalom leverésére, mellyel állásánál fogva rokonszenvezett. Kölcsönös jóakarát, türelem ezeket

és az ezekhez hasonló nehézségeket is elháríthatja, de a türelmet szinte lehetetlenné tette az izgalmas napok idegessége. Mindamellet a legfőbb baj lett a kamarilla; az a párt, mely keletkezett az udvar körében, a párt, melybe csoportosultak a megbukott államférfiak. A kamarillának szemében szálka volt az alkotmányosság, gerenda volt Magyarország függetlensége és szent meggyőződése: hogy vége a Habsburgok hatalmának, ha Magyarország független országgá szerveződik. Nem a nehézségeket igyekezett a jóakarátú, törvénytisztelő magyar kormánnyal elhárítani, hanem inkább úgy összebogozni mindent, hogy azok megoldhatlanok legyenek és ennek zűrzavarában elvehesse az alkotmányt, eltörölhesse a 48-iki magyar törvényeket, a magyar függetlenséget és mindent visszaterelhesse a régi, absolut rendszerbe. Az ein Oesterreich eszméje újra megjelent . . . a félrevezetett nemzetiségek annak hőseiként fegyvert ragadtak a magyar ellen, Jellachich horvát bán szeptember 11 -én átlépte a Drávát és Magyarországnak nem maradt más választása, mint vagy meghajolni leggyűlöltebb ellensége előtt és a 48-iki, országgyűlésileg hozott, királytól szentesített törvények föladásával visszatérni régi tehetetlenségébe és vele a pusztulásba; — vagy pedig fegyvert ragadni szentesített törvényeiért, függetlenségéért, lételéért.

Magyarország az utóbbit választotta.

Varga Ottó.

A MAGYAR SZABADSÁGHARCZ.

Az a fegyveres küzdelem, mely Magyarország 1848-iki békés átalakulását követte, egészen sajátzerű történeti jelenség a maga eredetében s lefolyásában. Lényegesen különbözik ama mozgalmas év többi kitöréseitől s hadjárataitól. Mint az 1848-ki törvények által új alapra helyezett magyar állam önvédelme az ellene zúdult nemzetiségek ellen veszi kezdetét; midőn a bécsi minisztérium s kormány nyíltan a nemzetiségek pártjára áll, akkor a magyar nemzet függetlenségi harczává változik; végre midőn hazánk diadalt nyert e küzdelemben, a keleti nagy császárság kezét fog Ausztriával a Magyarországon egyesülő «európai felforgató párt» legyőzésére.

Visszatükrözteti e hármasszín az a sereg, mely először hazánk területi épségéért és a magyarság törvényes túlsúlyáért küzd, majd régi bajtársaival kénytelen megvívni, hazája politikai lételének megtartásáért; végre Magyarország függetlenségével együtt, e forradalom nagy lantosának szavai szerint, a szabadság lengyel, olasz és német harczosaival együtt, a világszabadságért vérzik el a két császárság túlnyomó ereje ellenében.

Nem lehet célunk e páratlan harcznak, mely által a magyar nemzet századok után ismét magára vonta a világ osztatlan figyelmét és érdeklődését, egyes fegyvertényeit elbeszélni, egyes mozzanatait megmagyarázni és megítélni. Gelich tábornok műve felold e feladat alól, a mi az adatok összegyűjtését illeti; lelkesíteni pedig ki akarna ott, hol Petőfi és Heine dala hangzik! Célunk nem lehet más, mint a további eseményekre nézve legfontosabb intézkedések, hadmenetek, csaták felsorolása. Mindegyik magán hordja e harcz világtörténeti és nemzeti jelentőségének bélyegét, a minthogy mindegyik egy-egy emléke a vezetők egyéniségének, a «névtelen hősök» hazaszeretetének és a szabadság iránti lelkesedésének, melynek bár múltó diadala, annál dicsőbb, mennél vitézebb, disciplináltabb és rendezettebb hadakkal állottak szembe.

I.

Először a szerbek ellen, kiket a határon átjövő szervianusok, sőt montenegróiak is erősítettek, kellett fegyvert fogni. Magyarország védelme ott a cs. k. seregbe volt bízva, melynek a hazában állomásozó része a törvény értelmében a m. kir. hadügyminiszter, Mészáros Lázár tábornok alá volt rendelve. A parancsnokok,

Hrabovszky, Bechthold, Kiss Ernő, meglehetősen lanyhán viselték a háborút. Hrabovszky első véres összecsapása a felkelőkkel Karlovcznál, jun. 12-én, nem volt eredményes, Blomberg a közvélemény szerint nem használta föl kellően a verseczi győzelmet (jul. 11). Bechthold Szt.-Tamásnál kudarcot vallott (jul. 19). A szerbek katonai organizációja, mely mintegy szentesítést nyert patriarchájuk által, megtörtetlen maradt: magyar területen is dacoltak a törvénnyel a szt.-tamási sánczok, perlaszi tábor, az egész sajkás kerület. E csekély eredményt megmagyarázza a tábornokok rendelkezésére álló csekély hadi erő, a hadi készütség teljes hiánya, a természetes tartózkodás oly nép vérét ontani, mely császári tisztek alatt áll, magát a császár hű alattvalójának vallotta és a mely folytonos összeköttetésben állott Mayerhofer belgrádi császári consullal. De forradalomban, hazaárulást lát a felizgatott hangulat minden késelemben. Idegenek a vezérek, idegenek a katonák, a hazát saját vére védheti csak meg.

E bizalmatlanság, melynek Jellachich bán engedetlensége a nádor és a minisztérium irányában, majd meg a bécsi minisztériumnak a magyar irányában tanúsított és ismeretessé vált ellenséges magatartása, egyre új tápot adott, végzetes politikai következtetéseket vont maga után. A magyar kormány ígérete daczára sem vitte keresztül a pesti országgyűlésen a magyar hadseregnek Olaszországba, Radetzky támogatására, a lombard-velencei királyság védelmére való küldését. A monarchia külső politikája háttérbe kellett hogy szoruljon, míg a magyart saját hazájában fenyegette veszély. Megadták a minisztérium által kért 200,000 katonát s 42 milliót: az ország megmentésére. Kossuth «leborul a nemzet nagysága előtt» s fölkiált: «annyi energiát a kivitelben, mennyi hazafiságot a felajánlásban, s Magyarországot a poklok kapui sem döntenek meg».

A nagy revolutio, különösen pedig az 1830-ki juliusi napok óta nem volt képzelhető forradalom nemzetőrség (garde nationale) nélkül. Ez szervezkedett is az országban mindenütt már a márcziusi napok után, különösen a belső biztonság megőrzésére. Mellette rendes nemzetőrséget toborzott Batthyány Lajos gróf miniszterelnök már május 16-án, melybe tíz zászlóaljat vettek be három évre, önkéntesekből, vagy a csász. kir. sereg volt tisztjeiből és legénységéből. E tízezer ember volt a *honvédsereg* magva. Elég ha megemlítjük, hogy az elsőkhöz tartozott a 3-ik zászlóalj (Szeged) s a 9-ik (Kassa), Damjanich volt csász. kir. kapitány alatt: a később oly hírré jutott *vörös sipkások*. E kizárólag magyar hadtest gyűlőhelye lett a hazai intelligentiának, különösen pedig a tanult fiatalságnak, mely addig katonai szolgálatot nem teljesített. Most, a demokratikus alkotmánynak megfelelőleg, az általános védkötelezettség elvén alapuló ujonczozási törvényt nyújtottak be. Addig is, míg a törvény életbe lép, mozgó nemzetőrség (garde mobile) szerveztetik. Ennek őrnagyai közt találkozunk Görgey Arthur nevével. Három honvédszászlóalj s több nemzetőrszászlóalj már el is indult a szent-tamási sánczok ellen. Oda küldötték

a Galicziából s Morvából parancsnokaik akarata ellen honszeretetből hazatért huszárokat is. A szerbek makacs védelme, az ebből támadható sok bonyodalom, a horvát készülődés, a Bécsbe szeptember 9-én a király elé bocsátott országgyűlési küldöttség eredménytelensége, a bekövetkezhető veszélyek mind megannyi világos jele, a legmagasabb fokra emelték a magyarság lelkesedését és önfeláldozását. A «legnagyobb magyar», maga is katona, csak egy évvel azelőtt a nemzet szomorú pusztulását jósolta előre, ha «kardra» vagyis «ágyúra» kerül a dolog. A régi nemesi had, az insurrectio már 1809-ben sem felelt meg, s annak győri kudarcza nem is annyira szomorú, mint gúnyos emléket hagyott. Azóta sok minden javaslat tétetett egy jobb hadi rendszer alapítására, de mind papíron maradt. «Még veszünk sem lenne nagyszerű, mint Vörösmarty édeskeserűn zengi, de egyenes nevetséges», írta Széchenyi a «Politikai programtöredékek»-ben. Alig egy év múlva megmutatta a nemzet, mennyivel nagyobb legnagyobb fiánál is.

II.

Szeptember 4-ikén visszahelyezi egy királyi kézirat Jellachich bánt méltóságába, melytől őt a jul. 10-ikén kiadott, de soha nem teljesített kir. rendelet megfosztotta. Egy héttel később a bán 36,000 emberrel átlépi a magyar határt.

Alig ismerünk a történetben példát, hogy egyszerre annyi férfiú állott volna a kötelességek összeütközésének problémája előtt, még pedig minden csak félig-meddig bizonyos útmutatás nélkül, mint akkor. A bán szembe száll a nádorral, egy cs. kir. főherceggel, lázadónak nevezi a király által törvényesen kinevezett magyar kormányt s a királyi méltóság helyreállítását mondja hadjárata indokának. Mindkét fél egy uralkodónak esküdtött hűséget. Mely részre álljon a Magyarországon állomásozó cs. kir. ezredek tisztikara, melyet királyi parancs rendelt a magyar minisztérium alá? Érthető a tartózkodás az összecsapástól, melyet még növelt a magyar minisztériumnak időközben történt lemondása, és a nádornak, kivel a bán találkozni nem akart, hirtelen eltávozása a táborból. Jellachich úgy szólva kardcsapás nélkül jutott el Sz.-Fehérvárig. A horvátok már biztosnak vélték a diadalmas bevonulást Pestre, a főváros a legnagyobb aggodalomban. Ez izgatottságban történt Lamberg Ferencz gróf kir. biztos eléggé nem sajnálható, s meg nem róható meggyilkoltatása a hajóhídon.

A magyar részen álló tábornokok és tisztek haboztak, míg a visszavonulás tartott, de midőn a bán támadott, nem néztek mást mint vitézi kötelességöket. Pákozdnál szeptember 29-én visszaverik a horvátokat. Jellachich fegyverszünetre lép, melyet arra használ föl, hogy seregével Bécsnek illan. E csatában a rendes katonaság mellett a honvédek és nemzetőrök is kiállották a tűzpróbát. Roth és Philipovics fegyverletétele Ozoránál már kizárólag a nemzeti sereg győzelme Görgey és Perczel

Mór vezetése alatt. Meg volt kötve a véres frigy. A császári katonaság magyar része elválaszthatatlanul oda volt lánczolva a nemzeti üggyhöz. Hogy minő nehezére eshetett e választás Móga tábornoknak s sok tisztjének, kitűnik abból a tényből, hogy pl. a császári 5-dik tüzérezred egyik fele magyar, a másik pedig horvát részen harczolt a velencei tó mellett. Radetzky babérjait kivívni egyaránt segítettek huszárok és határőrök. Benn az országban sok idegen ragad fegyvert a magyarért, míg az Ausztriában állomásozó magyar honfitársai ellen harczol. Az események rohanva haladnak előre, s szinte véget vetnek az egyes ember önrendelkező jogának.

Október 3-án jelent meg a királyi manifestum, mely feloszlatottnak nyilvánítja a Kossuth Lajos s követői által törvénytelenésekre vezetett országgyűlést, és Jellachichot nevezi ki teljhatalmú királyi biztosnak. Formailag nem volt hibátlan az intézkedés, a mennyiben nem írta alá alkotmányos miniszter, lényegében nem volt más, mint az addig a pártok fölött álló korona nyílt lelépése a küzdőtérre. A magyar országgyűlés ellenben, Kossuth Lajos indítványára, honárulónak jelenti ki azt, ki engedelmeskedni mer a bánnak. Október 7-én a honvédelmi bizottságra ruházza a kormányt. Tulajdonkép ez volt az első nyílt forradalmi lépés: a francia jóléti bizottság utánzása. Már egy nappal azelőtt Bécsben is kitör a forradalom: a nép és a deákság fölkel, Latour hadügyminiszter, ki összeköttetésben állott Jellachichsal, borzasztó halált szenved: a város, a fegyvertárral együtt a fölkelők kezébe jut, az udvar Olmützbe kénytelen távozni.

Ez általános anarchiában mindegyik fél elfoglalja a mi keze ügyébe esik. Péterváradot, Eszéket és Komáromot a maga részére biztosította a magyar kormány; Arad és Temesvár őrségei csak a császári kormánynak fogadták el a parancsát. A magyar nemzet ügye solidarissá válik a föllázadt Bécsével, a császári kormány pedig már nyíltan támogatja a magyarság ellen fegyverkező horvát, szerb és román nemzetiségeket, és a tótok közt is készül pártütést szervezni. Már nem csak a magyar állam önállósága forog veszélyben; az oláh jobbágység megújítja nagyobb mértékben a Hóravilág borzalmait, rabolva és gyilkolva a védtelen magyar helyekben, a szerbek felé is fajháború dühöng, melyben a magyar és a velők tartó német helységek magokra hagyatva is daczolnak a ráczok vad rabló vágyával. És miután a császári kormány magáénak vallja Jellachich ügyét, csak természetes, hogy a Móga alatt szintén az osztrák határ felé húzódó magyar sereg kísérletet tesz a Windischgrätz és a bán hadai által ostromlott császári város fölmentésére. Sikertelen: a schwechati csata okt. 30-án elveszett és másnap Bécs megnyitotta kapuit. Az imént győztes sereg rendje megbomlik: két alkotó része, a rendes sereg és a nemzeti elem még nem képez egy igazi egészet. A volt cs. kir. tisztetekbe nem bíztak föltétlenül, nem hihetik róluk, hogy minden utógondolat nélkül harczoljanak régi társaik ellen. A kaszások és nemzetőrök pedig még nem szokták meg a háborút,

özönével fogyasztják a puskaport és a többi hadi készletet, a csatában pedig ritkán állják meg helyöket.

Ausztria Bécs elfoglalása után egységesebb mint valaha. Kormányát Schwarzenberg Félix herceg vezeti erős kézzel, a hadvezérek, Windischgrätz és Jellachich és győztes seregek égnék a vágytól leverni a magyar «lázzadást», és a december 2-án bekövetkezett trónváltás az utolsó tartózkodást is megszüntette, mert az új uralkodó nem tett esküt a magyar alkotmányra.

Hét felől indult a császári sereg mint egy központ felé a főváros és az ország zöme, a magyarság lakta vidékek ellen. A Felső-Dunánál maga Windischgrätz herceg táboroz a fősereggel. A Muránál Nugent a horvátokkal áll szembe Perczellel. Délen a szerbek portyáznak a magyarlakta területre, Theodorovics cs. vezér által is segítve. Erdélyt Puchner b. tartja megszállva, kinek seregét a fellázadt sok ezernyi oláhság támogatja. Galiczia felől Schlick tör be derék sereggel. A jablunkai szoroson át Götz tábornok törekszik a bányavárosok felé. Az északnyugati megyékben tót lázzadást provokálnak Hurban és Sztúr, mely Szimuniccs ezredeire támaszkodik. Nem csoda, ha általános a meggyőződés Ausztriában és a külföldön, hogy nem sokára vége lesz a magyar szabadság álmának. Olaszországban, Poroszországban, Bécsben, Prágában, a hol csak fölemelte a fejét a revolutio, sehol sem állotta meg a sarat a rendes sereg ellen. Hogy történhetnék ez az annyi párt által szakgatott, oly kevés segédeszközökkel rendelkező Magyarországon?

III.

Ha Magyarország helyzete önkéntelen is Franciaországra emlékeztetett 1793-ban, midőn nemcsak külső ellenség lépte át a határt, hanem bent az országban is dúlt a Vendeében szított polgárháború, úgy e példának azokat, kik nem mondtak le az ellenállásról, ugyanazon rendszabályok elfogadására kellett birni, melyeknek a történelem tanúsága szerint a respublica köszönte megmaradását és hadi dicsőségét. És ne feledjük, hogy mindkét országban nemcsak a nemzeti dicsőségért és függetlenségért folyik a harcz, hanem nyomban követi a parasztság felszabadítását. Az ország legszámosabb, legerőteljesebb néposztálya az, melynek fiai addig kizárólag adtak katonát, érdekeit elválaszthatatlanul odakötve érzi a nemzeti ügy diadalához.

Kossuth kezébe ragadja az ország igazgatását s táborhelyé alakítja a hazát. Az országgyűlésen oly számos békepárt annál kevésbbé képes eredményre jutni, mert a császári fővezér, biztosnak véelve a győzelmet, hallani sem akar alkuról, csak föltétlen megadásról. Így ezt az előbb annyi politikai és felekezeti viszály által zilált országot eggyé kovácsolja a balsors vaskeze. Az értelmiség nemzeti létéért küzd, a paraszt a mellett szabad birtokáért. Az egész nemzet hatalmas eszközül kínálkozik annak, ki fölhasználni bírja és akarja.

Számra gyöngye, minden hadi készletben szűkölködő a magyar sereg. A seregredek-ből mindössze 21 honi zászlóalj állott a magyar oldalon, azonkívül két olasz, tíz huszárezred, az sem teljes, és a vártüzérségen kívül alig néhány battenia. Ehhez járult a rohamosan szaporodó honvédsereg 10—16, 30—42, végre 60 zászlóaljjal. A lelkesedés megadta a számot, de ruhát, puskát, ágyút nem adhatott. így az 1848 őszén körülbelől 100,000 főre menő magyar sereg, nagyobbára ujonczokból álló, részben megbízhatatlan vezérek alatt, hiányt szenvedve munitióban, fegyverben, még ruhában is, nem látszott a császári sereg egyenrangú ellenének.

Csak a magyar lázas tevékenysége, másrészt a támadó sereg késése állíthatták némileg helyre az egyensúlyt. A budai fegyvergyár ember fölötti munkát végezett. Igazgatója *Lahner György* megmutatta, minő érdemeket szerezhet az a tiszt is, kit hivatása nem enged a csatába. A toborzás egyre folyik és még sem akad fönn az új vitézek betanítása, harczképesse tétele. Lőport készítenek, ruhát, eleséget szállítanak mindenfelé. A pénzügyi kérdés nem okoz nehézséget; a Kossuth-bankó az assignatának megfelelő szolgálatot tesz a forradalomnak.

Mihelyt nyíltan a forradalom terére lépett a nemzet, meg kellett szüntetni a sereg alkotórészei közt a különbséget. A seregredek az új zászlóaljakkal együtt képezik az 1848 nov. 27-ki rendelet szerint a *honvédsereget*. Ennek száma 200,000-re volt megállapítva. Ez az összeforrasztás nem mehetett végbe oly gyorsan: igen is nagy volt a különbség az előbb egy nagy hatalom seregének színét-javát alkotó hannoverai bakák vagy Miklós-huszárok és az újonnan belépő vitézek, még nagyobb a kétféle tiszt között, kik közül csak az egyik rész nyert valódi katonai kiképzést. De e különbségek, bár nem egyszer voltak káros következtésük, egészben véve egészséges versenyt szültek és csak emelték az egésznek erejét. Régi, próbált csapatok mint bajtársak, elismert nevű tisztekkel élükön, bizalommal töltötték el az ujonczokat. Különösen a huszárság örvendett szinte mesés hírnek. A honvédnév pedig bizonyos forradalmi tűzzel hatotta át a szakkatonák szívét is, és véget vetett annak a pedáns lassúságnak, mely mindig legnagyobb hibája volt a régi osztrák hadseregnek, ha csak valami elsőrangú vezér nem ellensúlyozta annak hatását lángeszével. Megszűnt minden fölöslegesnek látszó parádé: a kormány a csatára való készülest, különösen a szuronyos rohamra való oktatást tűzte ki a begyakorlás főcéljául.

A sereg egyre növekedő számával épen nem állott arányban a törzstisztek s a többi tisztikar száma és rangja. A régi tábornokok meghódoltak Windischgrätznek vagy elvesztették a bizalmat. Helyökbe leginkább oly férfiak lépnek, kik előbb tisztjei voltak ugyan a cs. kir. seregnek, de csak alárendelt állásban, s kiket csak a forradalom ügyének tett szolgálataik emeltek hirtelen fölszínre. Ilyen Görgey Arthur, október közepétől fogva a fősereg vezére, ki a pákozdi csata után Zichy Ödön gróf felakasztatása által bizonyította hajthatatlan energiáját s a forradalomhoz való ragaszkodását. Ilyen Klapka György, ki nem vitte tovább a kapitányságnál,

de most gyorsan lett ezredes, majd tábornok. Ilyen *Damjanich János, Aulich Lajos, gr. Vécsey Károly, Dessewffy Arisztid, gr. Leiningen Károly, Pöltenberg Ernő, Vetter Antal*. Ezek mellett aránylag csekélyebb szerepet játszanak a régi főtisztek: Mészáros Lázár s *Kiss Ernő*. Guyon Rikárdot úgy szólva az eke mellől hívta a kötelesség ismét a vitézi pályára, melyen annyi dicsőséget szerzett. Oly vezérekben sem volt hiány, kiket tisztán csak a forradalmi szellem hajtott a seregbe, és kik úgy szólva a harcmezőn tanulták csak meg a háborút. Perczel Mór tekinthető ezek legkiválóbb képviselőjének. Ismét más elemet hoztak be a már 1830—31-ben nagy hírre jutott s nagy tapasztalattal rendelkező lengyel vezérek, Bem József és Dembinszky Henrik. Hasonló viszonyok uralkodtak a tiszti karban is. Nagy a szükség, gyors az előmenetel és a régi tisztek csakhamar mintegy arisztokratia látják magokat szembe új bajtársaikkal, kik néha még nem igen adták jelöket képzettségöknek. Általában véve azt mondhatni: hogy a forradalmi szellem tán kizárólagosabban uralkodott a legényeknél mint a tisztikarnál, és a sok gyors carriére daczára sem lehetne mondani a magyar függetlenségi harczról, a mit a francia forradalmiról mondtak: hogy t. i. abban minden közkatona bornyujában hordozta a tábornoki pálczát.

Még egy észrevételt. A sereg gyors szaporodását és ellátását csak is az tette lehetővé, hogy a magyar forradalmi kormány csak mintegy észrevétlen vált azzá, tényleg pedig háborítatlan elfoglalta a rendes kormány egész hatáskörét. A századok feudális igája által disciplinált magyar nép ugyanazon alispánokat, szolgabirákat stb. látott maga fölött mint azelőtt. A király iránti hűség és a Kossuth személye iránti lelkesedés, ki a magyar nagy városokban tartott szónoklatai által ezeket ragadott magával, még nem mondott ellen egymásnak. Hisz Mészáros Lázár mint hadügyminiszter még novemberben is vett rendeleteket Ferdinánd királytól. Az autoritás megszokott volt, és így az engedelmesség is. Még a nemzetiségek is leginkább csak ott mozogtak erősebben, hol bizonyos autonómiát élveztek; nem állottak egészen a kormány vagy a megye alatt: pl. Horvátországban, a tiszai, kikindai és sajkás kerületekben. Az oláhokat az erdélyi katonai kormányzó, b. Puchner vitte lázadásra, s oly nagy volt a régi katonai hatóságok tekintélye, hogy a hadilag szervezett székelység, a nemzeti kapocs daczára, csak hosszas meggondolás után csatlakozott a magyar ügyhöz. Mivel pedig a megyei szervezet akkori állapotában csak oly kevésbé volt alkalmas gyors és biztos végrehajtásra mint előbb vagy utóbb, a kormány, szintén francia példa után indulva, teljhatalmú kormánybiztosok kezébe adta a hatalmat, kik az egyes megyékben vagy a hadtesteknél azt a feladatot teljesítették, mint a honvédelmi bizottság a központban. Ilyenek voltak az 1848decz. 18-iki rendelet szerint b. Jeszenák János, Beöthy Ödön, Boczkó Dániel, b. Wenckheim Béla, Vukovics Sebő, Szentkirályi Móricz, gr. Batthyány Kázmér, Beniczky Lajos, Csányi László s mások, kevés kivétellel a legtekintélyesebb hazafiak sorából.

A kormány, különösen Kossuth, egész természeténél fogva, inkább a revolutionárius,

népfölkelési elem felé hajlott a seregben is. Az akkori közvélemény a francia köztársaság, a spanyolok és németek Napoleon elleni hadjáratai tanulsága alapján ellenállhatatlannak tartotta a népfölkelést, a guerillát, s csak másodrendűnek a sorkatonaságot. A történet pedig nem ezt bizonyítja, hanem azt, hogy a néppel való együttérzés sokszorozza ugyan a sereg erejét, de a döntés percében mégis csak az a néphad számíthatott diadalra, melynek erősen szervezett, jól fegyelmezett és tanult tisztek által vezetett hadi erő szolgált magvával.

IV.

Windischgrätz betörése után úgy látszott egy ideig, mintha teljesedésbe mennének Széchenyi sötét jóslatai. Az osztrákok el foglalták Pozsonyt, majd a győri sánczokat. A Vértes vonala, melyet a honvédelmi bizottság erős védelmi vonalnak jelölt ki, bizonyára arra a szerepre gondolva, melyet az Argonnok játszottak 1792-ben, nem akadályozta őket. Görgey egyes csetepaték után visszavonult. Perczel, ki a főváros védelmére csatát vívott, Mórnál nagy vereséget szenvedett. Windischgrätz nem törődve az országgyűlés által elébe küldött békéltető küldöttséggel, Deákkal, Batthyány Lajossal, a két Majláthtal és Lonovicscsal, 1849 jan. 5-én mint győztes bevonult Budapestre. A kormány s az országgyűlés Debreczenbe tette át székhelyét.

Ha tévedésnek bizonyult is a cs. fővezérnek akkor általánosan osztott véleménye, hogy a főváros elvesztése után már csak a magyar ügy végvonaglója marad hátra, bizonyos, hogy a dunántúli és dunamelléki magyar vidékek elvesztése által nagyon csökkent az ország ellenálló ereje. És a kormány rendelkezésére álló területet egyre csökkentették a többi harcztér eseményei is. Délen már november végén el kellett hagyni a magyar lakosságnak a Bánságot és Bács legnagyobb részét. Ott Szeged és Szabadka lettek a magyarság végvárai. Éjszokról Schlick egyre közeledett a Tisza vonala felé, megszállva Kassát s Miskolczot, s több ízben legyőzve Mészárosot. Guyon nagyszombati vitéz küzdelmével nem bírta feltartóztatni Szimunicst. Eszék február 23-án megadta magát, miután Urbán már nov. 18-án bevonult Kolozsvárra. Keleten pedig Erdély, a nagy természetes vár, elveszettnek látszott.

Ennyi csapás után kelet felől jött az első vigasztaló hír. Bem József élére állott a csucsai szorost nehezen védő kis magyar seregnek, gyorsan megfordítja a hadi szerencsét s még ez év letelte előtt bevonul Kolozsvárra és ura lesz éjszaki Erdélynek. Ez annál fontosabb, mert csak így volt némileg biztosítva a forradalmi székhely Debreczen, és a főfegyverkezőhely, Nagyvárad, minden meglepetés ellen. Arad vára őrségét és az annak fölmentésére jött szerbeket a derék városi polgárság és a 29. honvédszászlóalj veri vissza a febr. 8-ki emlékezetes utcai harczban Boczkó Dániel és Asztalos vezetése alatt. Így a bácsi és bánáti hadak szinte észrevétlen éjszoknak fordulhattak és egyesülhettek Perczel Mór hadtestével a Tiszavonal

védelmére. Már át is törtek azon és Czeplédnél jan. 25-én éreztették Ottinger meglepett csapatjával a magyar kard élet. Ugyanakkor Klapka is megállítja Schlicket Tokajnál.

Magyarország nagyobb részét megszállotta ugyan a császári sereg, de a magyar had határozó vagy épen szégyenletes vereséget nem szenvedett. Windischgrätz eltávozott hadműködésének alapjától: a magyar erők központosultak. A császári vezér erősítést sürget, és addig is, míg az megérkezik, körülbelül a 48 előtti alapon, azon idők emberei által szervezi hódoltságát. A magyar kormány pedig a lakosság lelkesedése által gyámolítva egészen saját céljaira fordíthatja a még parancsa alatt álló, bár csekélyebb országrész véréit és vagyonát.

Ha az addigi hadjárat mintegy katonai iskolának tekinthető az egész magyar seregre nézve, különösen a feldunai hadtestnek, a legnagyobbnak, tett ez irányban nagy szolgálatot. A visszavonulás, mely sohasem fajult felbomlásná, nem támadta meg a legénység szellemét, a folytonos veszély és örökös pedig, melyből vezérek oly szerencsésen kivezette őket, valamint ennek szembevető képessége és vitézsége, már Görgey Arthur köré forrasztotta az egész, annyi különböző elemből álló hadtestet. És midőn Vácznál átlép a Dunán, jan. 5-ki proclamációjában már mutatja is karmát az oroszlan. Ugyanakkor midőn hűséget esküszik Magyarországnak ügyének, és meghódol a hadügyminiszter előtt, a «m. kir. feldunai hadtest vezére» egyúttal kikel a honvédelmi bizottság ellen, melynek több intézkedését rosszalja. Az a hadtest, «melynek zöme és intelligenciája egykor az egyesült osztrák hadsereg kötelekéhez tartozott» állást foglal a szorosán vett forradalmi hatóság ellen.

Ezt a hadtestet, a haza lehető felszabadításának, de egyúttal saját nagyságának leghatalmasabb eszközét, sikerült Görgeynek, egy fáradságos és veszélyes téli hadjáratban kivonni az ellenséges főerő köréből. A bányavárosokon át hirtelen Szepesben terem, Guyon megvívja a branyiszkói szorost s fenyegeti Schlick összeköttetési vonalát. Görgey serege febr. 10-én egyesül Klapkáéval, Schlické pedig Windischgrätzéhez közeledik.

Görgey nevével akkor csak egy vetekedhetett népszerűségben: a Bemé. Az ősz tábornok nyugtot nem ismerve, folytatja kis seregével téli hadjáratát, mely őt már jan. 21-én N.-Szeben falai elé viszi. Itt hátrálni kénytelen, és fáradt honvédeknek «vére öntözi a földet Vízakna és Déva közt». De megmaradt tüzésége, vele a jövő diadal reménye, és a piskii híd melletti csata, febr. 9-én, addig az egész hadjárat legvéresebb ütközete, ismét urává teszi Erdélynek. Egy hónap múlva, a derék székelyek által erősítve bevonul Szebenbe, majd Brassóba. Bem egyben szerencsésebb a többi forradalmi vezérnél: táborában kísérte a magyar Tyrtaeus. Ő valósággal a forradalom katonája és mint lengyel különösen szerencsésnek érezhette magát, hogy idegen földön is az oroszok ellen küzd. Mert a nagy események itt is előre vetik árnyékukat: a Havasalföldet megszálló orosz sereg egy része a szász városok hívására 1849 januáriusban átlépi a határt.

Bem seregén és néhány kisebb csapaton kívül februárius közepén a Tiszánál, Cibakháza és Tokaj közt központosul a magyar sereg. A kormány biztosságban érezte magát, már támadásra is gondolt. E célból központosításon kívül a vezetés egysége és a vezér egyénisége volt a legfőbb. Kossuth nem volt katona; Mészáros, ki előtt mind meghajlott volna, minden vitézsége daczára szerencsétlen volt minden vállalatában. A tábornokok addig egymástól függetlenül működtek a különböző harcztereken, csak a központi kormánynak engedelmességgel. Most, tán hogy egyiknek se kelljen a másik alatt szolgálni, a Párisból csak az imént megérkezett gr. Dembinszky Henrik, a lengyel forradalom volt vezére, rendeltetett «a tiszai és közép-magyarországi sereg» fővezérének (1849 jan. 30). Dembinszky, bárminő nagyok voltak érdemei, nem birta mint idegen megnyerni, sem féken tartani daczos és büszke alárendeltjeit, és kinevezése, az általa szült visszavonás által, mely többször nyílt insubordinációban tört ki, ép azokat a bajokat idézte elő, melyeket általa ki akartak kerülni. Mert hogyan lehetett várni, hogy Görgey, ki a kormánnyal szemben is föntartotta önállóságát, lemond arról egy idegen javára. És Görgeyt ebben nem csak alvezérei támogatták, hanem Damjanich és Klapka is.

Az egyesült sereg, melynek vitézsége nagy részt jóvá tette, a mit vezéreinek viszálya ártott, Kápolnánál febr. 26- és 27-én két napi kemény csatában vívott meg az osztrák fősereggel. Az eredmény nem volt kedvező: vissza kellett vonulnia, bár alig háborgatva. Döntő csatának hadi tekintetben e véres ütközet épen nem tekinthető, annál fontosabb volt politikai következéseire nézve. Windischgrätz távirata szerint, mely «a lázadó hordák megsemmisítéséről szól», azt kellett hinni az udvarnál, hogy Debreczen elfoglalása már csak napok kérdése. Siettek leszakítani a vélt diadal gyümölcsét, és a márczius 4-én közzé tett octroiált alkotmányban az egységes ausztriai császárság javára confiskálták Magyarország történeti jogait.

Majdnem ép oly végzetes volt Dembinszky rövid parancsnoksága a magyar seregre nézve. Megmutatta, hogy lehető a fegyelmetlenség a hadseregben, hogy a kormánynak nincs belső tekintélye az egymással örökké versengő tábornokok megfékezésére. Gyakran hasonlították Görgeyt Dumouriez-hez, és a hasonlat annyiban is áll, a mennyiben neki is voltak az országgyűlésen párthívei: az ú. n. békepárt. De Kossuthban és embereiben teljesen hiányzott a jacobinusok vad energiája. Szervezni bírták a győzelmet, mint Carnot, de a sereget úgy fegyelmezni, hogy azt fel is használhassa, nem.

V.

A hadjárat legdicőbb szaka következik, az, melyben a nemzet önfeláldozásához és a katonaság hősiességéhez mért volt a siker is. Az első, Kápolnánál megghiúsult támadási tervet Budapest és az ellenség főereje ellen, csakhamar egy másik követte, melyet a lengyel vezér leköszönése után előbb Vetter az új fővezér, majd ennek

betegsége idejében Görgey mint legrégebb hadtestparancsnok és a vele együtt működő tábornokok: Klapka, Damjanich, Aulich, Gáspár, hajtottak végre.

Damjanich és Vécsey győzelme Szolnoknál márczius 5-én, volt a győzelmes tavaszi hadjárat méltó ouvertureje. A vörössipkások itt új babérral övezték homlokuikat. Hosszabb szünet után, melyet az ellenség félrevezetésére célzó hadmenetek tettek szükségessé, Görgey hadteste (a VII-ik) a többitől elkülönítve támadott Schlickre (ápril 2). Ezt követte Klapka hadtestének (I.) harcza a bánnal Tápió-Bicskénél, ápril 4-én, melyet Damjanich hadtestének (III.) rohama, és különösen a két vörössipkás zászlóalj szuronyos támadása döntött el. Isaszegnél végre a császári sereg magával szembe találta a már egyesült magyar sereget (ápril 6). A Királyerdő volt a legvéresebb, legválásosabb küzdelem színhelye, melynek bére a honvédekre nézve nem volt csekélyebb a főváros fölmentésénél.

A császári sereg e kudarcát a magyarok vitézségén és jobb vezetésén kívül az is okozta, hogy Windischgrätz egy jókora dandárt küldött Götz tábornok alatt Gödöllőről Vácra, mert nem volt biztos a felől, nem csapnak-e a magyarok éjszaknyugatra, a Duna környéke felé, a szorongatott Komárom fölmentésére. Görgey most csakugyan oda siet. Aulichot bízta meg a fővárosba szorult ellenséges derék-had szemmeltartásával, maga, ápril 10-én, elfoglalja Vácot, legyőzve Götzöt, és átkel a Garamon. Alvezérei, Klapka és Damjanich, ápril 19-én Nagy-Sarlónál szívós ellenállás után visszaverik Wohlgemuth tábornokot. Végre ápril 27-én Komárom alatt a visszavonuló Schlickkel ütköznek meg és fölmentik a várat. Alig egy hónap alatt tökéletesen megváltozott a két sereg helyzete. Most a magyar a győztes; Windischgrätz kegyvesztes, az osztrák sereg a határig folytatja hátrálását. Welden, ki utána a fővezérséget átvette, e szavakkal magyarázza meg a magyarok győzelmét: mi mindig szabályos vívónak néztük a velünk szembe álló ellenséget, pedig annak lökései és kitörései tanulatlan vívóra vallottak, ki azért néha, bár véletlen, meg is sebzett. Csakugyan a magyar seregben Bemet és némileg Klapkát kivéve, alig volt vezér kinél az elméleti képzésnek megfelelt volna az egyes csaták intézésében tanúsított tervezés. Görgey nagy volt a stratégiai tervezésben, de ezzel taktikai sikere nem tartott lépést. Nem is a «Könyves Kálmán»-féle tábornokok dicsekedhettek legnagyobb sikerrel, hanem a «szuronyt szegezz» s «előre» mesterei, első sorban Damjanich János.

A tavaszi hadjárat után magok a császáriak annak folytatását Pozsony felé, a hátráló sereg teljes megsemmisítését, a még mindig zúgolódó Bécs újabb felkelésének előidézését tartották volna legtermészetesebbnek. Ezt ajánlotta különösen Klapka is. E helyett két tény ment végbe, mely egészen új kerékvágásba terelte a forradalmi harcz sorsát: egy politikai: a függetlenségi nyilatkozat, és egy katonai: Buda ostroma a magyar főszereg által.

Sokszor harczolt a magyar nemzet a Habsburgok ellen, annak mindig megalkuvás

volt a vége. A Bocskayak, Bethlenek, Rákóczyak követőjének vallotta magát Kossuth e tekintetben is. Elfeledte, hogy rendek sokkal könnyebben megbékélhetnek királyukkal, mint a népfenség és a parlamentaris kormányrendszer az Ausztriában most uralomra jutott katonai absolutismus rendszerével, melyet Schwarzenberg Felix herczeg teljes energiával képviselt és óhajtott keresztül vinni. Győzni kellett vagy elveszni, mert még az amnestiát is megnehezítette, hogy a forradalom az udvar szemében katonai lázadás is volt. Ezért nem vihetett eredményhez a magyar országgyűlésnek több ízben nyilvánított békevágya. Midőn aztán a harc sorsa megváltozott, Kossuth, felhasználva az április első hetében kivívott diadalok lelkesítő és reményt keltő hatását, április 14-én kimondatta a nemzetgyűléssel a habsburg-lotharingiai ház trónvesztését, és Magyarországnak független országgá nyilvánítását. Az új államnak maga lépett élére mint kormányzó; a jövő alkotmány republikánus vagy monarchikus volta fölött nem döntöttek, mert Kossuth, úgy mint Rákóczy az ónodi gyűlés után, lehetőnek tartotta idegen dynastia megnyerését, ha annak ajánlják fel az ország koronáját. Mindenesetre a forradalmi párt elégette most a kibékülés hidját, melyre Bocskay, Bethlen és Rákóczy György győztes korokban oly szívesen léptek. Magyarország internationalis helyzete oly kevésbé javult e manifestum által, mint 1707-ben, midőn Rákóczy Ferencz alatt mondták ki a dynastia letételét. A magyar ügy sehonnét sem számíthatott támogatásra, mióta Radetzky 1849 márczius 22-én véres csatában megsemmisítette Novaránál a szárdinai sereget és békére kényszerítette az új királyt, Viktor Emánuelt. Magában az országban pedig, a hol úgy sem igen lehetett már fokozni a kétségbeesés erejét, lehűtötte azok nagy számát, kik szívesen harczoltak ugyan, de nem a háborúban, hanem a békében látták a végcél.

A függetlenségi nyilatkozatnak az osztrák sereg lehető legerélyesebb üldözése, lehető megsemmisítése, az örökös tartományok egy részének pusztítása vagy lázítása, egy szóval a győzelem teljes felhasználása, lett volna megfelelő kísérője és következése. Most már nem léteztek azok az aggodalmak, melyek a schwechati csata előtt annyira visszatartottak az osztrák határ átlépésétől. E helyett Görgey, most már hadügyminiszter, serege nagyobb részével, a lovassággal is, nem Pozsony, hanem Buda felé fordult. Bármi okozta legyen az elhatározást: akár Kossuth egyenes kívánsága, akár Görgey dícsvágya, akár a volt császári tisztek vonakodása túlmenni az ország védelmén, mint ezt akkor külföldön hitték, mindenesetre végzetes volt az egész háborúra nézve. Sem a honvédek által az ostrom és a május 21-ki roham által kivívott dicsőség, sem az ország öröme azon, hogy ismét hatalmában van fővárosa, nem nyújthattak kárpótlást az elmulasztott alkalomért. Midőn az osztrákok, kik visszavonulásukkor alig gondoltak arra, hogy Buda vár is, Hentzit bízták meg védelmével és erősítésével: új fordulatot adtak a háborúnak.

VI.

Buda elfoglalásával, melyet nemsokára követett Déva és Arad bevétele is (jun. 1), tetőpontját érte el a magyar forradalom. Harczkész sereg, babérkoszorúzott vezér alatt állott rendelkezésére, az ország területén csak még Temesvár és Gy.-Fehérvár nem uralta a magyart. De a forradalom megállott. Sem magában az országban új eszmét nem lehetett kitűzni, mihelyt az elszakadás megtörtént, sem kifelé nem terjedt át Ausztriába vagy Galicziába, hol sokan várták a magyarok megjelenését, a lengyel nemzeti fölkelés előidézését. Metternich szavai szerint pedig, vége van a forradalomnak, mihelyt megáll. Feladatunk már nem is lehet más, mint az e *vég*-hez vezető és azt előidéző egyes phasisok megjelenése..

A magyar főhadnak Buda felé vonulása lehetővé tette a határra szorult osztrák seregnek újjá szervezését és kiegészítését. Ez égett a vágytól helyreütni a csorbát és a «borotva élességül» Haynauban, a «bresciai hyénában» kíméletet nem ismerő, de erélyes és vitéz vezért nyert. Egyúttal pedig megkötötték a szerződés, mely által Miklós czár kötelezi magát hadseregét Paskievics herczeg tábornagy, Lengyelország leigázója alatt, Ausztria császárnak felszólítására a felkelt Magyarország ellen fordítani. Az orosz interventio, melynek sötét fellege már 1849 eleje óta elborította a láthatárt, sújtó villámmá tömörült. A legitimitás és a conservativ érdekek közössége még egyszer egyesítette a keleti kérdés által annyiszor elválasztott udvarokat.

175,000-re tehető az osztrák hadsereg összes száma, melyet most 200,000 orosz támogató. Az összes magyar hadi erő nem ment többre 162,000-nél, tehát kisebb volt magánál az osztráknál is. Eredményes ellenállás itt csak egy módon lett volna elérhető: az összes hadseregnek lehetőleg egy pontra való központosítása által. Ez azonban nem történt meg. Ismét elkülönítve harczol a dunai sereg a délitől és az éjszakitól.

Görgey junius közepén végre megtámadja Haynaunak a Vágnál központosított, már oroszok által is erősített seregét Zsigárdnál és Perednél, de eredmény nélkül. Kétszer is megvív újra Komárom falai alatt, nagy, személyes vitézséget fejtve ki, de nem bírja megállítani Haynau diadalmenetét. Budapest, hová csak az imént tért vissza a magyar kormány, ismét az ellenség kezébe jut. Az országgyűlés már nem az oroszok által jobban fenyegetett Debreczenbe, hanem Szegedre húzódik. Görgey pedig, némileg ismételve januáriusi hadmenetét, nem délkeletnek fordul, hanem éjszakelet felé a muszkák ellen.

Ezek főserege junius 18-án akadály nélkül haladt át a védtelenül hagyott szorosokon. Visocky gyenge hadteste még csak meg sem kísérelhette az ellenállást. Tíz nap alatt a Tiszánál állott az orosz, egy détachmentje pedig Cseodajeff alatt julius 3-án megsarczolja Debreczent. Ugyanazon időben Grabbe tábornok csapata

Árván át Besztercebányáig ért. Erdélyben Lüders és Grothenhjelm junius végén több csapást mértek Bemre és bénították a székely erőt. Egyre szorosabbá vonták a vaskört a magyar sereg megfojtására. És Bemnek, majd Guyonnak és Vetternek a déli harctéren kivívott győzelmei leginkább azért fontosak, mert a felkelés akkor már elkerülhetetlennek látszó leveretése esetén biztosította a legyőzött sereg át-lépését neutrális, török földre.

Még egyszer teljes fényben csillogott a magyar vitézség, midőn Görgey Vácznál, majd Zsolcánál és Gesztelynél összemétközött az oroszokkal. Ez útjában nem csak harczolt, alkudozott is. Tán azzal kecsegtette magát, hogy itt kedvezőbb föltételeket eszközölhet ki, mint az alkuról hallani sem akaró osztrákoknál. Mindenesetre időt vesztett és elmulasztotta kellő időben a csatlakozást a déli sereggel. Utóvédjét Debreczennél aug. 3-án majdnem megsemmisítik a muszkák.

Haynau is felhasználja győzelmét. Budapestről Szeged felé tart. E várost a magyarok sánczokkal akarták körülvenni, és az ide mindenünnen központosuló seregekkel végső erőfeszítést kísérteni meg. «A mennyire lehet ezen 80—100,000 emberre kiszámított sánczokat rendezni fogjuk, de ha megbukunk, fölakasztanak,» mondá Török Ignác mérnök-tábornok. Nem is nyújtottak védelmet. Haynau aug. 3-án bevonult Szegedre. A kormány Aradra, Dembinszky serege pedig a Bán-ságba húzódott Szegedről. Arad felé vonult Görgey is, Temesvár felé pedig Bem, az összes magyar hadak kijelölt fővezére, miután a segesvári csatában, hol Petőfi eltűnt, elvesztette Erdélyt. Még akkor, a legvégső pillanatban sem volt egység. A megmaradt magyar had egyik fele Arad körül állott Görgey alatt, a másik Bemet és Dembinszkyt követte Temesvár alá. Ezt augusztus 9-én Temesvárnál teljesen szétverte Haynau.

Nem mentette meg a magyar ügyet sem a honvédek vitézsége, sem a kormány által annyiszor hirdetett népfelkelés, sem az a terv, szittyá vagy orosz módon egészen elpusztítani az országot. Az ellenség túlhatalmán kívül az egység hiányának kellett tulajdonítani a katasztrófát, mely oly rohamosan következett be alig három hóval a magyar fegyverek diadala után.

Aradon helyre állott az egység. A kormányzó lemondott, helyébe Görgey Arthur mint dictátor vette át a polgári és katonai ügyek legfőbb igazgatását (aug. 11).

Harmadnapra Görgey serege, még 30,000 harczos, Világosnál letette a fegyvert az orosz előtt, föltétel nélkül.

Még csak a várak meghódolása volt hátra. A komáromi őrség ácsi diadala még egyszer megaranyozta, sugaraival a magyar nemzetre súlyosodó komor borút. Mikor Klapka is capitulált, a férfias tusát a vértörvényszék váltotta föl, a bajnokot a bakó.

Marczali Henrik.

AZ ARADI TIZENHÁROM.

KISS ERNŐ.

Kiss Ernő az élet délfokán áthajlott (szül. Temesvárott 1800-ban), középtermetű, inkább izmos mint szikár alakú, szívós természetű férfi volt. Az osztrák hadseregben töltött hosszas szolgálata alatt, az ott uralgott szellemtől teljesen áthatva, minden ízületéből katonai jelleg sugárzott; s a *soldalesk-szellem, erények és magatartás* megszokott jelszavait képezték; de ezen katonai hitvallása mellett, hazáját hön szerető, magyar érzelmeiben emelkedett lelkületű, a nemzeti ügyért — mint annak idején a haza oltárára letett nagy tömeg ezüstmű adományával is tanúsította — mindig áldozatkész, s a honvédelmi harcz alatt egész lelkesedéssel buzgólkodó jó hazafi, röviden: hazájának derék hú fia volt.

Mint Ellemér és Ittebe, Aradác és Ernesztháza, mindmegannyi nagybirtokok ura dúsgazdag, katonai pályáján mindig a magyar gavallér fényében tündöklő vendégszeretetéről és széles körben gyakorlott bajtársi áldozatkészségéről volt ismeretes, s mint ilyen köztiszteletben és becsülésben is állott; — de megnyerő udvariassága és előzékenysége, előkelő modora s élénk kedélye folytán is közkedveltségnek örvendett.

Katonai díszre és rendre nagy súlyt fektetett, ezredének kitűnő felruházására jelentékeny költséget fordított s annak elismert mintaszerűsége fő büszkeségét képezte. — Katonai ismeretei inkább a gyakorlati ügyesség mint az elméletek magaslatán állottak; így huszár-ezrede gyakorlati alakításaiban is mester volt. — Lovas csapatok gyakorlati vezetése iránt általában előszeretettel viseltetett, és szerkesztett is saját eszméi szerint táblázatos utasítást, melynek értelmében egészen új fejlődési és alakulási módzatok szerint vezette néha az ezred gyakorlatait.

Ezen lovas gyakorlati rendszerét, mely kétségtelenül egyszerűbb és célirányosabb

volt annál, mely akkor a hadsereg gyakorlati szabálya szerint érvényben állott, néha terjedelmesebb mérvben is igyekezett alkalmazni, mi végre az ezred négy osztályát egy-egy ezreddé alakítván, a mozdulatokat egyszerre négy ezred keretében gyakorolta.

Mint a volt 2-dik cs. k. Hannover huszár-ezred parancsnoka, az 1848. évi mozgalmak első kitörése alkalmával a nagykikindai és N.-Kikinda vidéki rácz lázongás elnyomásánál, a N.-Kikindán gyorsan összpontosított 2-dik huszár-ezred, két zászlóalj Sivkovich gyalogság és egy hat fontos ágyúütegből álló végrehajtó erő élén, parancsnoki minőségben kezdett már szerepelni. Azután ezen haderőnek egy részével átvonult Tisza-Földvárra, a «Római gáncsokba» kiszállott csajkás kerületi felkelők békés útra térítése végett,* de onnan Hrabovszky tábornok, péterváradí főhadparancsnok által csakhamar visszautasítván a Bánságba, N.-Beckerekén foglalta el a Fehértemplomig nyúló védvonal főparancsnokságát.

Ily minőségében a bánsági határőrvidék hosszában, ezen vonalnak 1849 januárban történt felhagyásáig, igen rövid idő kivételével,** minden eseményekben részint mint intéző, részint mint cselekvő változatos szerencsével vett részt; majd mint katonai parancsnok Debreczenben s utóbb Budapesten alkalmazva végezte be jobb sorsra érdemes honvédelmi pályafutását.

Nagyon jelentékeny érdeme gyanánt kell Kiss Ernőnek azon szilárd és eszélyes magatartásáról még megemlékezni, melyet azon hosszú vajúdas alatt tanúsított, míg az osztrák hadseregbeli csapatokban s illetőleg tisztekben a magyar alkotmány megvédésére letett eskü és a bennük mélyen gyökerezett császári érzület közötti ingadozás, a hazának fogadott hűség kötelező tudatává kiforrott; — valamint azon rendíthetetlen jelleméről is, mely Kiss Ernőt az általános habozás folyamában képesítette, hogy mindazon kísérletek- és fenyegetésekkel szemben, melyeknek a bécsi hadügyér s különösen a temesvári főhadparancsnokság részéről, a császári zászlóhoz, a temesvári helyőrséghez való csatlakozás végett ki volt téve, mind végig a hazafi-érezület és kötelesség győzedelmeskedjék.

Csak így voltak a császári csapatok a nemzeti ügy részére megtarthatók; mert Kiss Ernőben: a legmagasabb katonai körökben is kedvelt s a temesvári parancsnokló tábornokokkal, mint előbb Csorich és Haynau, utóbb Piret, Rukavina és Megen szívélyes viszonyban létezett tekintélyes állású parancsnokban, a leginkább kétségeskedők is bíztak, minélfogva személyes kitarása az ügy mellett oly hathatós

* A szenvedélyek mesterségesen szított fellázításának, — az eszmék és fogalmak rendszeres összeállításának eme korából, mint különös jelenséget kell itt följegyezni, hogy a Római sáncokban táborozó felkelők, kiknek öregeivel Kiss Ernő táboruk közelében ismételve értekezett s őket megnyugtanni igyekezett, épen nem a magyarok ellen zúgolódtak, hanem egyenesen azt az aggodalmukat hangsúlyozták, hogy őket a bécsi kormány ősi jogaiktól akarja megfosztani, melyeket ők véren szereztek s utolsó csepp véréükig védeni is eltökéltették.

** Lásd a «Budapesti Szemle» 1888 szeptember és októberi számaiban *Nagybecskerekétől Pákozdig* cím alatt.

példa volt, hogy csakis egyes idegen származású tisztek kivételével, a csapatok teljes tömege az ügynek híve maradt. És ez egyenesen Kiss Ernő érdeme volt.

Jellemzése befejezéséül még csak annyit fűzök ide, hogy harcban mint katona vakmerőségig bátor, mint vezér idealista volt, s ennek következtében a kedvezőtlen véletlenségek csüggesztő befolyása alatt állott. A 13-as szám iránt legyőzhetetlen előítélettel viseltetett, s mi csudálatosan valósult meg lelkének ösztönszerű sejtelve: végzete csakugyan az volt, hogy 13-ad magával kellett egyidejűleg megszenvednie a szabadsági vértanúság dicső halálát!

* * *

Temesvár helyett Pancsovára. Az a bizalmas viszony, mely a bánági magyar hadsereg és a temesvári cs. k. várórség között eleintén fennállott, a mint a politikai helyzet nyomról-nyomra nemzetiesebb irányúvá fejlődött, ezen átmenettel párhuzamosan mind feszültebbé alakult, míg végre teljes szakadás állott be. — Temesvárral szemben határozott ellenséges lábra jutottunk, sőt a Kis-Becskek és Gyertyámos környékéig portyázó temesvári osztagok és a Zombolya körül figyelő szolgálatot teljesítő magyar csapatok között, kisebb összeütközések is történtek.

Temesvár birása a magyar ügy érdekében nagyon kívánatos és hasznos lett volna. Nem kisebb gondolat fogamzott tehát N.-Becskekereken és fejlődött a kivitel megkísértése stádiumáig mint az: hogy Temesvár hadicsinnyel elfoglaltassék.

A várórség áttatása végett 1849 elején tüntetőleg elhireszteltetett, hogy a nagybecskereki magyar sereg teljes erővel határozott csapásra készül a határőrvidéki felkelők ellen. — A sereg tényleg oly menetelési irányt is vett azután, mintha komolyan a határőrvidék déli vonalának tartana s így kis kanyarodással csakhamar Csakovára érkezett, a honnan Temesvár megközelítendő lett volna.

A várfoglalási tervzet meglehetősen kalandos természetű volt.

Önként vállalkozó tisztek és értelmes altiszti egyéniségek álöltözetben, egy bizonyos nap folyamában egyenként eleve belopóznak a várba, mely akkor a közforgalom elől még épen nem vala elzárva.

A sereg zöme, a rövid téli nap esti óráiban, az ily évszakban ott uralkodni szokott köd fátyola alatt, legnagyobb csendben Temesvárhoz minél közelebb vonul.

Gondosan megválasztott osztagok a dél felőli várkaput igyekeznek megközelíteni.

Mindezen csapatok és osztagok rejtőzve várják be a meghatározott éjjeli órát, melynek beálltával a belopódzottak a kapuőrseget elszántan megrohanják, leszurdalják s az őrtanyán álló kulcsokkal a kaput megnyitván, a legközelebb várakozó osztagokat bebocsátják.

Ezeket azután a közelebbi környületekből egyidejűleg előrenyomuló többi csapatok követik, s az e közben előreláthatólag bekövetkező felriadás zavarában, a

vár belterén kijelölt állásait elfoglalják; folytatólag a várórséget részint fogóságba ejteni, részint tűzzel-vassal legyőzni s így a helyzet urává lenni igyekeznek.

Ez volt a tervezet rövidbe foglalt általános lényege; de foganatba vételre nem került a dolog.

Ez idő tájt, 1849 január 4-én szenvedett volt ugyanis Mészáros Lázár tábornok hadügyér, Schlick császári tábornokkal szemben Kassánál vereséget. Ennek következtében Klapka György, ki Kiss Ernő mellett teljesített eddig vezérkari szolgálatot, a Felső-Tisza vonalára küldetett mint hadtestparancsnok; egyidejűleg azzal a becskerek-i seregből három honvédzászlóalj és két hat fontos ágyúüteg ugyan oda rendeltetett és mindezek nyomban el is távoztak Kiss Ernő táborából.

Ezen incidens folytán a Temesvár elleni célzat elejtetett; de az előzmények után minden cselekvés nélkül, egyenesen szégyenszemre, N.-Becserekre visszatérni sem lehetett.

Végre hát mégis csak a határőrvidék déli vonala s illetőleg Pancsova lőn működési célul választva: az a táj, melyen előzetes híreszteléseink s mozdulataink után, a végvidéki felkelőknek épen összpontosulva kellett lenniök. Zichyfalvára meneteltünk tehát s oda rendeltettek Verseczről a derék Maderspach és Kiss Pál őrnagyok parancsnoksága alatt még két honvéd zászlóalj, Bogdanovits Hubert őrnagy vezetése alatt egy osztály Hannover-husár és egy hat fontos ágyúüteg is. Ezen erősítéssel indultunk Pancsova felé.

A korább már nagyjában elpusztult Alibunárig sehol sem mutatkozott ellenség; de már Alibunár és Petrovoszelo között megkezdődött a szórványosan mutatkozó ellenséges rajokkal a csatározás, mely Petrovoszelenál tömör ellenállás és hevesebb összeütközések alakját öltötte. A döntő ütközet pedig Neudorf körül, hová Zrepaja felől nagy csapat szerb is érkezett néhány ágyúval, a felkelők teljes vereségével és Pancsova irányában néhol futással is fajult visszavonulásával végződött.

A visszariasztott felkelőket Franzfeldig üldöztük, azontúl földművelési tárgyak, szállások, fasorok és ültetvények stb. között már láthatlanokká lettek; de esteledt is az idő, mire a különben is kifáradt magyar sereg Franzfelden éjjeli tanyára szállott. Két ágyú s néhány lőszer- és más holmi tartalmú jármű képezték a napgyőzelmű jeleit; foglyokat nem ejtettünk.

Kiss Ernő a nap eredményével teljesen meg volt elégedve, s ezzel, valami kis biztatás mellett tán vissza is tér Nagy-Becserekre. Ámde összegyűjtött csapatparancsnokai s Boros Ignác akkori vezérkari tisztje mind inkább Pancsova megtámadása mellett nyilatkoztak; és valójában azon vereség után, melyet a felkelők e napon szenvedtek, s melyről a gondos eltakarítás dacára, számos elmaradt halottjuk tett tanúbizonyságot, Pancsova sikeres megtámadására a kilátások kedvezők voltak, minél fogva azt másnap foganatba venni elhatároztatott.

Másnapra virradva, nagyon sűrű ködben elindultunk, de nem egyenesen délnek;

hanem egyelőre nyugatnak tartva s csak azután fordultunk délnek Pancsova felé. Ez uton minden feltartóztatás nélkül érkeztünk azon sánczolathoz, mely a Temes keleti part-hosszán fekvő szőlőknél kezdődött, s mintegy 1500 méternyire a várostól, Pancsova északi védvonalát képezte; ezt pedig üresen találtuk. E sánczvonalat átkelés végett s esetleges visszavonulás biztosítására hamarosan három helyen betöltöttük, mire a sereg egy, az említett szőlők és az átellenükben elterülő szállások közt, a város északi széléig nyúló sima nyílt térre érkezett. Ekkor azonban a már megdicsőült parancsnokot, megelőző esti csendes kételyei után egyszerre optimizmus fogta el. Azon hitben áltatta magát, — miután a sánczvonalat üresen találtuk, — hogy a felkelők a tegnapi vereségük után, a Temesen és Dunán

átkelve oda hagyták Pancsovát s ennek polgárai, fehér zászlóval jövendnek meghódolni.

Ezen állhatatosan táplált várakozásában, a meghódolás tekintélyes elfogadására seregét a szép térségen, mely a köd emelkedésével világosabb színt kezdett öltetni, szabatos alakzatban fegyvernemi rendsorokba fejlődttette s így mintegy ünnepélyes menetben lépdeltette előre, rövid időközönként csudálkozását fejezván ki, hogy a fehér zászló még mindig nem jelenik meg. Hát biz az egyszerre csak meg is jelent, egy 18 fontos ágyú torkából kiomló óriási fehér füstgomoly alakjában, melyet hatalmas dördülés követett.

A felkelők ugyanis a támadást egyenesen a város keletre hajló oldalán várták, s védvonaluk minden más részeit felhagyva, egész erejüket oda vonták volt össze; ott is maradtak, míg a fől szálló köd és a szőlők meg a szállások közti mozgalom észre nem hozta őket. Akkor nyakra-főre siettek a magyar sereg által fenyegetett

oldalra, de jó idő telt el, míg állásba juthattak, mert fogatok hiányában ágyúikat csak igen nehezen mozgathatták. Ha mi ezt az időt, azt a kedvező ködöt, a sikerült meglepetést fölhasználtuk volna!??

Végre megjelent a város északi oldalán az a 18 fontos, mely a komoly valószínűságra ébresztette vezérünket. Most már a mi ütegeink is előrendeltetve viszonozták a tüzelést, majd második állásba is egész rendben fölvonultak és a várost két helyen lángba borították, míg gyalogságunk az említett szőlőkben nyomult a város felé, lovasságunk pedig a tér keleti szélén elszórt tanyák, szállások között foglalt állást.

De a fölkelők mind több-több löveget állítottak tűzbe s végre 25—30 kisebb-nagyobb űrméretű ágyú lövedékeivel sűrűn szeldelték át a térséget, mialatt a szőlőkben oly erőt fejtettek ki, hogy az gyalogságunk Pancsovához közelítő előnyomulását meggátolta.

Ekkor a középső üteg közelében állva, annak parancsnoka azzal a kellemetlen értesítéssel lepett meg, hogy egy-egy ágyúra számítva 4—15 golyó-tölténynél többel nem rendelkezik. Felkértem gyérítse tüzelését s előbb a bal, azután megtérve a jobb, szélső üteghez lovagoltam, s mind a két parancsnoktól a golyótöltények aggasztó megfogyatkozásáról értesültem. Odább lovagoltam a szőlők közelébe, a hol Kiss Ernő törzs- és főtisztoktól környezve, az ágyúzás menetét figyelte s neki az ágyúlétszer fogyatkozásáról jelentést tettem.

Ennek következtében s mert egyidejűleg arról is jelentés érkezett, hogy a Temes bal partján s a szőlők között tömeges gyalogság nyomul előre, zászlóaljaink pedig — noha tartalékuk is bevonatott már a harcra — a túlnyomó erő elől hátrálnak, Kiss Ernő legközelebbi környezetével, melyből gr. Leiningen Károly, Maderspach s Nagy-Sándor őrnagyokra és Boros századosra emlékszem még legelőkelőbb, röviden értekezve a visszavonulást rendelte el.

«Hátrálni!» (retiriren) rövid kiáltások hangzottak el egy pár tova száguldó nyargonc szájából, mire a középtéri visszavonulás, mihez még a szőlőkben hátráló egy részének kicsődülése is hozzájárult, mielőtt fokozatos rendbe indíthatott volna, egyszerre rohanó gyorsasággal kezdetett meg, de csakhamar rendes mederbe tereltetett, s így a sáncz-réseken át is megakadás nélkül eszközöltetett. E közben a tartalékban állott két hatfontos lovassági ágyú előtérbe rendeltetett, Kiss Pál őrnagy az ő vörös sapkás 9-dik honvéd zászlóaljával s Bogdanovits Hubert őrnagy Hannover-huszár osztályával, a tanyák széléről szintén a síkra keltek, s ezek együttesen fedezték a visszavonulást.

A visszahúzóds megint azon a vonalon, melyen délelőtt jöttünk vala, csakhogy ezúttal kevesebb nyugati elhajlással vezetett Franzfeldre. Az utánunk fogatba vett üldözés, jól rendezett lovasság és fogatok hiányában épen nem volt nyomatékos; és így jelentékeny kárvallás nélkül megérkeztünk Franzfeldre. Délután

négy óra körül volt s a csapat-parancsnokok arra számítottak, hogy itt éjjeli tanyába szállunk. Erről azonban a támadás balvégzetű kimenetele miatt felettébb lehangolt Kiss Ernő mitsem akart tudni. Tovább meneteltünk Neudorfig, a parancsnok a megszállást itt sem engedélyezte s még tovább Petrovoszelón sem. De már Neudorfról tovább menve bomladozni kezdett a rend, s Petrovoszelón teljes feloszlásba ment át. Itt a legénység a nap fáradalmai után éhen és szomjan, az erőltetve folytatott menetelésben már többé nem volt összetartható.

Ennek daczára Kiss erőltette a menetelést és csak Alibunáron tartva rövid pihenőt: az ütközet helyétől számítva Zichyfalváig 55 kilométernyi hosszúságú utat egy huzamban tétette meg.

Így a sereg nagyon megbomolva tagozatlan csoportokban, kisebb-nagyobb táv- és idő-közökkel, késő reggeli órákban gyülekezett össze Zichyfalván; a honnan azután — másnapig ottan kipihenve — a csapattestek illetékességi helyükre, Nagy-Becskerekre és Verseczre menesztettek.

A két napi harcz alatt veszteségünk valóban csekély volt; annál nagyobb volt az ez éjjeli menetközben elmaradozottak száma, a kik közül vajmi kevesen kerültek utólagosan vissza. Nagy többségük mámorosán részint már Petrovoszelón, részint tovább vánszorogva, úton útfélen álomba merült s ily állapotban vagy a nevezett helységbeli ráczok által felkonczoltatott, vagy szabad ég alatt a csikorgó hidegben örökre elszenderült.

Így végződött a Pancsova ellen irányult hadjárat, melynek másod napján még az elemek: a légköri viszonyok is oly kedvezőek voltak nekünk és kétségkívül nagy romlást szenvednek a fölkelők, kik a váratlan támadással szemben ki sem fejlődhetek volna — ha mindezt parancsnokunk optimismusa meg nem rontja.

Ezen végzetes expeditióról valaki, tán a valónál is feketébb színben, alattomos jelentést tett az ország kormányának. Az ügy földéítésével Damjanich lett megbízva, a ki egyáltalában minden feltűnést mellőző tapintattal, kiváltképen pedig Kiss Ernőre nézve legkíméletesebben járt el, a már úgy sem megmásítható dologban, s így az egész esetre az elhallgatás fátyola borult ugyan, de végeredményében mégis az lett csakhamar a következménye, hogy a bánási hadtest parancsnoksága Kiss Ernőről Damjanichra lön átruházva.

***

Ellemér és Aradác. N.-Becskerek, Ellemér és Aradác képezik itt következő rövid elbeszélésem színhelyét. Nagy-Becskerektől Aradác nyugatra hat, Ellemér északnyugati irányban hét kilométernyire fekszik; az utóbbiak egyikét a másiktól pedig öt kilométernyi távolság választja el. Elleméren feküdt Kiss Ernő gazdagon berendezett kastélya, s e helység egy zászlóalj gyalogság, két század Hannover-huszár és fél hatfontos ágyúüteg által volt megszállva. Az elleméri egész helyőrségnek

gr. Eszterházy Sándor Hannover-huszár alezredes volt a parancsnoka; Aradáczon pedig a Nagy-Becskerekéről fentartott előőrsökön kívül helyőrség nem létezett.

Az 1848-ik évi szép őszi napok egyike volt, enyhe meleget árasztó napsugarak s magasan szállongó könnyű felhők árnyékai, váltakozva derítették és borongatták a tájat, midőn délelőtti kilencz óra körül, vágóban érkező huszár jelentette Nagy-Becskereken, hogy egy 2—300 főnyi felkelő csapat érkezett két ágyúval a Tisza felől s megszállotta Aradáczt. Kiss Ernő három század gyalogsággal, fél század Hannover-huszárral Galvagni Cäsar főhadnagy parancsnoksága alatt, és fél hatfontos ágyúüteggel személyesen szállott ki a merénylők megfenyítésére.

Aradácshoz közeledve, ágyutűzzel fogadtak bennünket, de nem soká tartott a hősködés: gyalogságunk kelet felől benyomult a faluba és a fölkelőket nyugatnak, a Tiszának szorította, huszáraink pedig ágyúikat szedték el. Sokan elestek, mintegy hatvanan egy útjukba esett tanyai épületbe húzódtak meg, de miután 2—3 ágyúgolyó a laza falakon át közibük fúródott, onnan kivonultak s fegyvereiket lerakva megadták magukat; egy részüknek pedig végre is sikerült a tizzaszéli nádasokat elérni s ott elrejtőzve menekülni.

A kis ütközetnek vége volt, — az ellenség teljes szétverése mellett két ágyú, egy lőszeres taliga s az említett — bántalmazástól megőrzött — foglyok voltak a győzelem vívmányai, melyekkel N.-Becskerekre épen visszaindultunk, midőn az aradáci szőlőskertek alatt, hófehér lovas huszár megeresztett vágóban közeledett. Fogarasi József huszárőrmester hozta a Hiob-postát, hogy az ellenség jelentékeny erővel közeledvén a Tisza felől, Eszterházy alezredes feladta, odahagyta Ellemért s Nagy-Becskerek felé visszavonult; — odahagyta pedig kardcsapás, puskalövés nélkül.

Kiss Ernőre e jelentés lesújtó csapásként hatott; az imént kivívott kis győzelem öröme aggodalmas csüggedésbe csapott át; keserűen megilletődött lelke már Ellemér és szép kastélya lángbaborulását vélte látni. Hallgatagon lovagolt előbb győzelmes csapatai élén Aradác alól a letarolt mezőn át északkeleti irányban a nagybecskerek-elleméri út derekának, még csak a menetet sem gyorsítva. Így találkoztunk az elleméri helyőrséggel Ellemér-Becskereknek mintegy fele útján, a hol Eszterházy bevaró állást foglalt, míg *tetemesebb* erősítést nyer; ezen veszteglése azonban oda érkezésünkkel végét érte.

Ellemér ugyanis nem borult lángba, menekülő sváb lakosok sem érkeztek rémhírekkel, s így végre Kiss Ernő rászánta magát, hogy az elleméri helyőrséggel, mely az aradáci csapatok s az időközben egyenesen N.-Becskerekéről is érkezettek hozzájárulása által jelentékenyen növekedett, már most azonnal Ellemér visszafoglalására induljon.

Szabatosan, nagy óvatossággal, szép rendben előre mentünk és Ellemért —

minden ellenségi megszállás nélkül üresen találtuk. A mint néhány órával előbb puskaszó nélkül adatott fel Ellemér, szintúgy kardcsapás nélkül foglaltatott megint vissza. Az egész riadalom abban állott, hogy a vezér szerepet játszó Stratimirovich átkelt volt néhány száz fegyveressel a Tiszán, de maga be sem fáradott Ellemér kebelébe, hanem egy faluszéli házba betérve, onnan leveleket és proklamációkat expediált Melenczére, azon át tovább Kikindára és vidékére, s miután ezen működését elvégezte, embereit összedoboltatva odább állott, illetőleg a Tiszán át a jobb partvidékre, a mint onnan zajtalanul jött volt, úgy ismét vissza is tért.

Hol volt és hová lett tehát az a tekintélyes sereg, mely elől Eszterházy puskaszó nélkül kivonult Ellemérről? hogyan tehetette, hogy oly derék csapatokkal mint a minők parancsnoksága alatt állottak, a sok szilárd szerkezetű építmények fölhasználásával még előnyösen is védhető Ellemért — régi barátjának féltett kincsét — ily megfoghatatlanul az ellenségnek prédául hagyja? — azt hitte-e talán Eszterházy, hogy épen az ellenállásból származhatik Ellemér elpusztulása? vagy általában minő indokok vezették visszavonulása elhatározásánál: ki mondhatná meg? hiszen mindez soha sem nyomoztatott s megfejtetlen rejtélynek is maradt. Meglehet azonban, hogy Kiss és Eszterházy négy szem közt fejtegették és elintézték ezt a kérdést, melyre a feleletet ez esetben is már rég örök álom fedi.

De van ez esetnek két sarkalatos mozzanata; nevezetesen:

1. Az a bevégzett tény, hogy Kiss Ernő mint hadparancsnok ezen esemény felett, mely akkor polgári körökben is nagy feltűnést keltett, zajtalanul tért napi rendre, — és ez minden esetre az ő előkelő gondolkozását, fenkölt jellemét s ritka szívjóságát tanúsítja.

2. Megfejtethetetlen valószínűség szól a mellett, hogy Eszterházynak nagy veszélyt kellett látnia; mert a nagy-beckereki főhadiszállásra küldött jelentése annyira aggodalomba ejtette Kolmann százados, Kiss Ernő akkori vezérkari tisztjét is, — a ki az aradáci expedicióból kimaradva otthon irodájában dolgozott — hogy a Nagy-Beckereken még összeszedhető s Eszterházy rendelkezésére azonnal ki is menesztett csapatokat, a veszély elhárítására elégteleneknek tartotta s lóhalálában intézkedett, hogy egy pár zászlóalj gyalogság s néhány ágyú Écskáról, a hol akkor nagyobb erők valának összpontosulva, gyors menetben induljon N.-Beckerekre s esetleg tovább Ellemér felé.

Ezen segítségre várakozott Eszterházy az említett megállapodási ponton, mely az elmondottak szerint fölöslegesnek bizonyult. —

Stratimirovich emberei pedig Elleméren egyáltalában, kiváltképen pedig Kiss Ernő kastélyában, melynek kincsei és értéktárgyai, valamint az elleméri nemes fajú ménes stb. már azelőtt biztosabb helyre, Makóra lettek volt elszállítva, épen váratlan kevés kárt tettek; néhány fejsze- vagy baltacsapás egy-két szoba koczkapadozatába, egy pár fehérnemű szekrény feltörése és megdézsmálása, s

végre holmi étel- és italnemű kéretlen elfogyasztása mindaz a kár, a mit a véletlen látogatás okozott.

Ez a kímélet pedig, legnagyobb részben Stratimirovichnak Kiss Ernő iránti személyes érzületében s ez alkalommal valóságos lovagiasságában, de részben tán a szomszéd népek között akkor még teljesen el nem mérgesedett viszonyban s azon kibékítésükre irányult kísérletekben is találja megfajtását, melyek ezen idő tájt kisebb körökben mindakét oldalon folyamatban valának.

Kevés idő múltával az elleméri helyőrség parancsnoksága Millutinovits őrnagyra ruháztatott át; Eszterházy pedig ezredessé s azután csakhamar tábournoki rendfokozattal a bácskai hadtest parancsnokává neveztetett ki. Ezen szép bizalmi állását azonban, komolyabb fordulat beálltával önként odahagyta s alezredesi rendfokozatában a császári hadsereghez tért vissza.

Vendrei (Aschermann) Ferenc

ny. cs. és kir. vezérőrnagy, 1848/9-iki honvédezered és a leirt események idejében
Kiss Ernő segédtszije.

NAGY-SÁNDOR JÓZSEF.

1804-ben Nagyváradon született. Áll még a hajlék, az Eleméry-ház, melyben gyermekéje boldog éveit töltötte. Nevét viseli az utcza, melyen vidáman, gondtalanul futkosott végig; s polgártársainak kegyelete gránit emléktáblával jelölte meg «gyermek reményi tanyáját». A táblára Szemere Miklós szép verse van vésvé:

«Nagy voltál névre, nagy bajnoki szívre hazádhöz,
Nagy lelked bűn volt törpe bakóid előtt;
S bosszúja míg a bitort a gyalázat mélyire dobta,
Trónoknál magasabb fényre emelte dicsed.»

Márczius tizenötödikén, halottak estéjén minden évben nemzeti zászlók alatt keresi föl az ifjúság ezt a helyet. A szürke gránitról az aranyos betűknek egy sora ragyog reá: «Vértanúvá felavattatott 1849 okt. 6.» S nem jut eszébe fölsohajtani:

«Ne ily halált adj, Istenem,
Ne ily halált adj énnekem,»

Ott veszszen el ő is, a harcz mezején!

S a nagyváradai tábla tövében merengve kérdi a költő:

«Szívökbe ki öntesz ennyi hatalmat?
A gyermeket órássá ki teszed ?
... Te vagy az, te vagy az, hősi érények
S diadalok anyja, — honszeretet.»

* * *

A gyermek Nagy-Sándor a hadseregbe lépett, hogy óriás legyen; talán olyan Simonyi-féle nagyság, mely közömbös idegen érdekek szolgálatába áll. Alig negyven éves korában mint huszárcapitány, csalódva vált meg a katonaság kötelékéből. Valóban kötelékek voltak azok; klasszikailag művelt lelkének, a francia forradalom emlékeitől gyorsabban dobogó szívének nyúgei. Azonban

«Zendül a környék. Mozdul, dobban a föld.
Harsonaszótól reszket meg a lég, —
Az Al-Duna s Kárpát őrfala bűgva
Veri vissza az ágyúk dörejét.»

S a nyugalmazott császári kapitány mint őrnagy lépett be a magyar honvédseregbe.

* * *

Alezredes volt már, midőn 1848 október 6-án ritka ügyességgel lépett föl egy, a délvidéki rácokat támogató jóval nagyobb osztrák csapat ellen, melyet majdnem elfogott. Épen egy éve volt hátra az életből; de jól felhasználta, mert hazájának szentelte annak minden percét.

* * *

Első szolgálatait a Maros, Tisza, Duna közében tette. Már október végén őt rendelte ki a kormány a temesvári őrség barangolásának gátlására. Deczemberig meg is oltalmazta a védelem rá bízott vonalát s megakadályozta Arad és Temesvár császári helyőrségeinek egymással való közlekedését. Kis-Becskeréken szabaddá tett egy csapat fölkelő oláht, mely az osztrák seregeknek volt kénytelen szolgálni. Ha beléjök lehelhette volna az ő testvériségért égő lelkét! S ha nemzetőreinek szívében lángra lobbanthatta volna saját hősiességének tüzét!

* * *

1849 első napját, eredeti föladatától elvonatva, már mint ezredes, a petrovozzelloi táborban töltötte s harmadnap ő is részt vett Kiss Ernő altábornagynak a rácok ellen Pancsovánál intézett támadásában. Tisztelte, becsülte a fővezért, de — Damjanichcsal együtt — mára felvonulásnál sem volt vele megelégedve; most, midőn a vitéz sereg csatavesztését nemcsak a lázadók fegyvere, hanem fagy és éhség is okozta, inkább akarta, hogy jó hazafinak, mint jó barátoknak tartsák s Damjanichcsal együtt a sereg nevében Kiss Ernő lemondását sürgette. A vezér lemondott s helyébe Damjanich tábornok lépett; a katonai fegyelem sérelmével ugyan, de legalább ez volt az utolsó sérelem, melyet táborában a fegyelem szenvedett.

* * *

A csatátér változott. A hadsereg két legnagyobb ideálistája s annyi hősnek ideálja, Damjanich és Nagy-Sándor rövid idő múlva a Tisza és Duna vidékén küzdött egymás oldalán. Huszárainak élén Nagy-Sándor kiváló szolgálatot tett márczius 5-én, a szolnoki csatából futó ellenséget üldözve. Ápril 10-én Vácznál már mint tábornok érdemelte ki a haza háláját; Damjanich a balszárny élére állította s jelentésében minden méltánylattal említette hadvezéri képességeit. Megérdemelte ezt a dicséretet kilencz nap múlva a nagy-sarlói csatában is, hol Pöltenberggel együtt kitűnő részt vett az ellenség kergetésében. Hasonló megbízatásoknak mindig emberül megfelelt; de nem volt igaz vezéri tehetség. Mikor például ápril 26-án a komáromi csatában már mind a két szárny diadalt aratott, őt — a balszárnyon — igen is elragadta harcvágya és lelkesedése. Hatalmas lovas támadással akarta teljessé tenni a győzelmet; fölséges látvány volt a huszárok és ellenséges lovasok összecsapása. Bravournak pompás, — de nem nyilatkozott benne hadvezéri bölcsesség, mert nem számolt az ellenség túlságos erejével, úgy, hogy majdnem helyrehozhatatlan hibát okozott. Egészben véve azonban dicső részt vett a tavaszi hadjáratban, mely az ország határszéleire szorította a császári hadakat. Csillogó remény biztatta a nemzetet, mely előtt «a jövőndő tündéerkert gyanánt állt».

* * *

Görgey táborában azonban Nagy-Sándor azt hitte, hogy «tömkelegbe lépett» s «észrevette gyászos tévedését». Jó barátja, férfi-eszménye, Damjanich nyomorék lett, tábori szolgálatra képtelen. Idáig vele szokta volt közölgetni hazafias aggodalmait s a két szív összedobbanása — úgy gondolták mások is — a főszereg lelki ismerete.

Damjanichot gondviselészerű férfiúnak tartotta; soha sem jutott eszébe, hogy saját elsőségére gondoljon. Önzés nélkül, a legtisztább hazaszeretetből óhajtott látni a sereg élén. S mikor az a szerencsétlen esés örökre semmivé tette ezen reményét, Görgeyt tartotta a fővezérletre legalkalmasabbnak. Damjanichról tudta, Görgeyről csak hitte, hogy megmentheti a hazát. Bámulta eszt, képességeit, de félt, hogy rosszra használja. Május elején, midőn Buda ostroma közben a tisztek egy része már Görgey árulásáról suttogott, nyíltan felszólította a kormányzót, küldjön erélyes biztost Görgey szemmeltartására. Klapka megérkezett; Görgey bosszankodott, de rohamra vezette seregét. Május 15-én és 21-én Nagy Sándor az I. hadtest élén a vitézség csodáit művelte. Személyesen vitte csapatát a résre, egy percnyi pihenő időt sem engedett magának s első volt a falon. Nem elég érdem arra, hogy bekerüljön a fővezér hadi jelentésébe.

* * *

Buda bevétele után Görgey egyideig a kormány megbuktatására s arra gondolt, hogy saját kezeiben egyesítse a polgári és katonai főhatalmat. Tisztjei túrték, sőt helyeselték Kossuth ellen tett kifakadásait; nemcsak a hízelgők, hanem azok a jelesek is, kik nagy tehetségeinek mindent megbocsátottak. De nem tűrte, nem bocsátotta meg Nagy-Sándor, ki még külsőségekben, a republicanus Kossuthkalapok viselésében is jelét adta, mennyire tiszteli a kormányzót, kinek lelkes hívévé tette egész hadtestét.

«Megszabadítná a hazát, — szólta Görgey egykor, — ki Pompeius ellenében Caesar szerepére vállalkoznék.»

«Caesar mellől Brutus sem hiányzanék», — vágott közbe Nagy-Sándor. A fővezér ajkaiba harapott; a beszéd más térre csapott át, de Görgey soha sem bocsátotta meg ezt a fenyegetést. Pedig Nagy-Sándor Caesar mellett talán nem is annyira Brutus, mint Labienus szerepét vitte volna. Elmenne vele a Rubiconig, de ha Caesar és a sereg túllépi azt, ő egymaga a túlparton marad, s ott kesereg hazája miatt, melynek megmentésére ő nem elég erős.

Megmutatta ezt, midőn a pesti haditanács őt bízta meg a feldunai sereg vezetésével, melyet az oroszok a tiszai seregtől elvágni akartak. Ha nagyravágyó, most célját érheti; de inkább nagylelkű és nagyhitű volt. Klapkával — egy másik hazafias, de szintén nem elég határozott fellépésű tábornokkal, jó barátjával — együtt ő maga viszi Pestre a tisztikar kérelmét, hagyná meg Görgeyt a fővezérségben s becsületszavával fogadta, hogy Görgey teljesíteni fogja a megbízást s egyesül a tiszai sereggel.

***

Görgey tehát maradt, de Nagy-Sándor pár nap múlva már ismét hinni kezdte róla, hogy a Rubicon felé kívánczik. Erélyesen szólalt fel azon terve ellen, mely a más irányban való levonulást sürgette. Azután ő maga, Klapka által küldetve, alig 10,000 emberből álló hadtestével megkezdte a Vác felé való menetet, de rögtön abbahagyja, a mint lemondással fenyegetőzik az e miatt haragvó Görgey. Ezelőtt is, ezután is eleget tapasztalhatta a fővezér idegenségét.

Junius 16-án elismerték róla, hogy a zsigárdi csatában vitéz; de hozzátették, hogy nem elég erélyes.

A peredi csata elvesztését (junius 21.) Görgey jobbadán az ő elmaradásának tulajdonította.

Az ácsi csatában (jul. 11.), mint mondták, léhán vesztegelt az ó-szőnyi szőlőknél.

Vácznál (jul. 15.) szerencsésen harcolt ugyan s visszaverte az orosz lovasságnak egy nagy rohamát, de harmadnapra már azt a hibát követte el, hogy hadteste visszavonultakor előőrseit is tovább indítván, a várost kiszolgáltatta az ellenség kényének.

Vácztól kezdve ő fedezte Görgey visszavonulását. Talán tönkre teszi ChrulEFF gyöngE csapatát, ha ez időt nem nyer azzal, hogy békeköveteket küld hozzá, kik a magyarokat az oroszok közbenjárásával kecsegtették.

Nem, nem volt nagy hadvezér; diplomata sem volt. Hitt az orosz pártfogás délibábjában; de híve maradt az 1848. évi alkotmánynak. Csak ennek biztosítása után, akkor akarta letenni fegyverét, ha nem áll többé ellenség Magyarország földén. Úgy, a hogy Pyrrhusszal és a hogy Hannibállal alkudozott Róma. S a hogy Nero elfogta az egyesülni vágyó Hannibál és Hasdrubál leveleit, úgy ellenőrizte ő azokat, a miket Görgey és Rüdiger váltott egymással.

***

Kétszer annyi volt az orosz, mellyel augusztus 2-án, mint Görgey hadának oldaldvédője, Debreczen alatt találkozott. Gáncsolói kétségbe vonták bátorságát s ő elég gyengének mutatkozott, hogy az ellenkezőt akarja bebizonyítani. A Fabius Cunctatorok szerepe ritkán népszerű; míg olykor a Terentius Varrókat is megtapsolják. Debreczen polgársága terített asztalnál mondott áldomásokot a vitéz tábornokra s fülében csengtek a dicséretetek, midőn meghallotta az első orosz ágyú eldördülését. Ez nem némíthatta el amazokat. Mintha sejtette volna, mint gúnyolja őt a szomszédban, Vámos-Pércsen mulató Görgey. «Izzad most Nagy-Sándor.» «A gyávat, bizonyosan megverik.» «Legalább ötezer emberünkkel kevesebb lesz ma.» Mint ahogy Perényi Imre tréfálkozott Mohács alatt Brodaricscsal, menjen és kérje meg a pápát, igtassa a szentek közé azt a húszezret, a ki ma vértanú-halált szenved.

Csak 250 esett el. Tizennégy év múlva Debreczen polgársága szobrot állított emlékökre. Szikladarabon sebzett oroszlán hajlik a lehanyatlott zászlóra. A sebzett oroszlán, míg élt, védte is azt a zászlót. Még egyszer fölemelte tíz nap múlva Vinga és Arad között, hova mint Görgey seregének előhada nyomult. Ő is hitte, katonái is hitték, hogy győznek, — csak Görgey akarja. Azonban Aradot csakhamar ellepték a menekülők. Új-Aradnál vereséget szenvedett Nagy-Sándor, elveszett a magyar deréksereg utolsó csatája, elveszett a harcz, a hon. Augusztus 13-án reggel 8641 emberrel állt a megtépett, megkopott, de rongyaiban is büszkén lengő zászló alatt. Délután le volt fegyverezve minden embere; lobogója hadizsákmány, — ellenség foglya ő maga.

***

Augusztus 17-én látta utoljára szülőmegyéjét; Sarkadon (nagyapámnál) Rüdiger orosz tábornok beszédéből kezdte sejteni, hogy ki fogják végezni. Körébe gyűjtötte fiatalabb bajtársait, kikről hitte, hogy túlélnek. Azelőtt naplójegyzeteket tett, most élőszóval jellemezte egy évi működését. «Görgey — úgymond — elárulta a

hazát s elárult bennünket. Engem azért gyűlölt, mert a hadtestparancsnokok közül csak én mertem szemébe megmondani az igazat s a lehető Brutust gyanította bennem.» Brutusnál szerencsétlenebb; ha már hazája vesztét látta, nem dőlhetett kardjába. — 23-án — társaival együtt — az aradi várba zárták s október 6-án őt is a vesztőhelyre vitték. «Eddig ön vigasztalt engem — szólt a mellette zokogó paphoz; — s jelenleg ön sír; jobb lesz, ha imádkozunk.» S imádkozott buzgó lélekkel, mialatt hat társát kivégezték; de midőn — Aulich után — rá került a sor, büszkén emelte föl fejét. «Hodie mihi, cras tibi!» szólt bakóihoz, némán üdvözölte Damjanichot és Vécseyt s bátran lépett a többi hős nyomába.

Feleség, gyermek nem sírt utána, holttestét senki sem kérte elő. Ott fekszik most is, a hol hazájáért oly szeretettel tűrte a legcsúfosabb halált; abban a földben, «melynek minden porszeme termékeny honszeretetben».

Márki Sándor.

AULICH LAJOS.

Megnyílt a dicsőséges tavaszi hadjárat — egészen a Budapesten székelő Windischgrätznek és az Olmützben intézkedő osztrák államférfiaknak várakozása ellenére. Windischgrätz, a február végén vívott kápolnai győzelme után azt hitte és hirdette, hogy ezután csak holmi rablóbandákat kell szétvernie, mert magyar sereg többé nincsen; az osztrák államférfiak pedig elhitték és nyomában kirukkoltak szívök régi szándékával. A kápolnai csata következtében kihirdették a *március 4-diki osztrák alkotmányt*, melynek értelmében Ausztria ezután egységes államot fog képezni és Magyarország is egyszerűen annak tartománya. Proclamáltatott tehát az «Ein Oesterreich»; elvégre kibújt a szeg a zsákból.

Hanem azután merőben érthetetlen dolgok történtek; magyar hadseregek rontottak elő a Tisza felől: egymást követték a szolnoki, hatvani, tápióbicskei, majd pedig az isaszegi ütközetek és Windischgrätz Pestre vonúlt vissza, hogy egész erejével fedezze azt és Budát, mert nyilván arra jönnek a magyarok.

És azok csakugyan körülfojták Pestet minden oldalon ápril 7-én az isaszegi győzelem után. Mi lesz ebből? Windischgrätz bizonyosságot akart szerezni, azért 8-ikán, 9-ikén őrzőerőket küldött ki, de azoktól ugyan nem tudhatott meg más semmit, minthogy mindenfelől magyar hadak vannak. Ápril 10-én tehát nagy kémselemlére indította seregeit, ámde a magyar seregek nagy ágyúzással fogadták őket, elő is nyomultak, de mindig oly gyáván, hogy köztük és az osztrákok közt nagy távolság maradt, a magaslatok és szőlők által-fedett állásaikat pedig a világról se hagyták volna oda. Esett is az eső, mit se lehetett látni, ezért aztán beveződött

a nagy kémszemle és Windischgrätz ott volt, a hol azelőtt: nem tudta hányadán van a magyar sereggel?

De tiszta lett a dolog másnap, 11-én. A magyar hadsereg egész erejével oly szörnyű ágyúzással rontott Pestnek, hogy felriasztotta az egész osztrák tábornokot. Egyes hadosztályok már a kőbányai szőlőkig nyomultak elő és harcra elegendtek az ott felállított határőrvédelmekkel. Hanem Windischgrätz egész erejének előnyomulása azután bevágta a magyarok útját: közelbe se várják, hanem nagy puffogások között előbbi állásaikba szorulnak vissza. Ugyanilyen formán történt másnap is a dolog.

E napokban azonban már különféle hírek zavarták a győzelmes Windischgrätzet. Hírek szárnyaltak, hogy magyar seregek lent átlépték a Dunát, majd híre jött, hogy Pest fölött történt az meg. Majd homályos hírek érkeztek valami váci ütközetről. Végre április 12-én beérkezett a bizonyos jelentés, hogy magyar seregek megverték az ott álló osztrák hadtestet és a várost elfoglalták. Még most se tudta a herceg, hogy miféle hadsereg az ott és itt, ezért 13-án új, erős kémszemlére indul, de a magyar sereg megint előre-hátra mozgott, ágyúkkal fogadta a feléje nyomuló osztrákokat és földönt állását el nem hagyta. A kémszemle összes eredménye volt, hogy több ember és ló elesett.

Hanem ekkorra azután innen is, onnan is beérkeztek a biztos tudósítások: hogy Vácott főssereg ütközött, hogy az már a Garamnál van s Komárom fölmentésére siet, hogy ezzel elvágja Windischgrätz visszavonuló útját! Most tudta meg, hogy Pest előtt voltaképpen csekély hadosztály áll, mindössze úgy 11,000 ember; most tudta meg, hogy álló hétig orránál fogva hurczolták és e drága hét alatt odavesztett minden. Ezt a hetet követte magyar részről Vác után a nagy-sarlói győzelem, azután Komárom fölmentése, az osztrák hadak kivonulása Pestről és az országból, míg Windischgrätzet még 14-ikén pensióba tették és megdicsérés végett Olmützbe hívták. . . .

A férfiú, ki e nagyszerű tüneményeket végezte és oly mesterileg földözte Görgey főhaderegének elvonulását, ki az osztrák főssereget álló hétig itt minden veszteség nélkül lekötötte és fölcsufolta: e férfiú Aulich Lajos volt.

***

Aulich pozsonyi születésű, közel 60-as évű férfiú volt (szül. 1792-ben), ki már mint tiszt vett részt az utolsó francia háborúban és fokenként az alezredesi rangig emelkedett. Mint ilyen rendeltetett királyi parancsára 1848-ban Pozsonyban állomásozó ezredével a rácok ellen a délvidékre, és annak minden nagyobb hadműveletében részt vett.

Férfias, elhatározott jellem volt, ki nem ismerte, vagy fogadta el a görbe utakat. Királyi parancsára megesküdött a magyar alkotmányra, küzdött érte míg

csak ereje engedte és híve maradt haláláig. Mikor Jellachich berontott Magyarországra, mikor a kamarilla tervei kitudódtak, mikor a magyar minisztériummal a szakítás megtörtént és a déli hadsereg cs. kir. tisztjei ingadozni kezdettek, sokan a magyar szolgálat elhagyására izgattak, sokan el is hagyták: ő szilárdan ragaszkodott a nézethez, hogy a katona ne politizáljon, hanem teljesítse kötelességét. Engedelmességet követelt alattvalóitól, de ép úgy engedelmeskedett maga is a kormánynak. Dicső hadtest-parancsnok volt és ama kevés magyar tábornokok egyike, kik ügyességet, bátorságot alapos katonai tudományossággal egyesítettek.

Önzetlen kötelességérzetének fényes jelét adta, mikor a délvidékről való fölrendelése alkalmával ő, a régóta szolgáló ezredes szó nélkül alárendelte magát

Görgey fővezérnek, egy leköszönt ifjú főhadnagynak, ki vezéri tehetségét csak ezután volt bebizonyítandó. Minden volt előtte az ügy és semmi a személyes érdek. Diadálnapja volt, mikor nagyhirű tüntetése és az osztrák seregek kivonulása után, április 24-én a lakosság örömmámora közt bevonult a föllobogózott Pestre, a véglegesen szabadnak hitt Magyarországi fővárosába.

Buda visszavétele után jóformán a téli hadjárat viszontagságai alatt szerzett köszvénye harcképtelenné tette, de ekkor mint hadügyminiszter állott az ügyek élére. Mikor pedig mindennek vége volt, a kormány leköszönt, akkor sem saját személyének biztonságáról gondoskodott, hanem mint nem harcoló csatlakozott Görgeyhez és a világosi fegyverletétel után osztozott bajtársai sorsában.

Irányi Dániel az Album számára írt soraiban Aulichról a következőket írja:

«Miután az osztrák hadak Pestet kiűritették, a kormányzó engem küldött a fővárosba kormánybiztosnak. Utasítást nem adott, de egy üzenettel bizott meg Aulich tábornok számára, a kit Görgey Pest alatt hagyott. Az üzenet úgy szólt, hogy hagyjon Aulich két zászlóaljat Pesten, hadtestének többi részével pedig induljon a főszereg után, hogy az ellenséget mielőbb teljesen kiszorítsák az országból. A budai várban levő ellenség szemmeltartása s netaláni kitöréseinek meggátlása végett, nekem leendvén kötelességem a két honvédszászlóaljhoz a szomszéd vidékről a nemzetőröket a vár körülzárására berendelni.

Elmondván Aulichnak Kossuth üzenetét, a tábornok azt felelte, hogy ő igen tiszteli ugyan a kormányzót s kész parancsát teljesíteni, de kéreti, hogy azt Görgey útján juttassa hozzá, mert neki, mint katonának, csak a főparancsnok rendeleteinek szabad engedelmességetnie. Beláttam, hogy igaza van s jelentésem folytán bizonyosan Kossuth is helyeselte a hadtestparancsnok választását.

Aulich úgy jó ötvenes lehetett 49-ben. Magas, arányos termetű, szabályos arcú, barna, komoly férfiú volt, a kinek katonás magatartása, megfontolt beszédje tiszteletet és bizalmat gerjesztett. Én bennem legalább mindjárt első találkozásunk után ezeket az érzéseket keltette. S ezt a véleményt táplálta felőle a kormány maga s az egész hadsereg. A megtestesült kötelességtudás és jellemzilárdság volt, egyéb hadvezéri tulajdonait nem is említve.

A függetlenségi nyilatkozatot a katonaság a Rákoson misével ünnepelvén meg, arra a parancsnok engem is meghitt. S ekkor láttam utólszor.»

Varga Ottó.

TÖRÖK IGNÁCZ.

Komárom az ország legfontosabb s legerősebb vára, mely a Feldunát Bécs felől birtokunkban biztosítja s nemcsak az egész vidék védelmére, hanem szükség esetében nagyobb seregnek is menhelyéül szolgálhatott, miután Mertz tábornok minden cselszövénye daczára még szeptemberben részünkre biztosítva lett és új erődítésekkel is gyarapították. Ez alkalommal tűnik föl legelőször Török Ignác mérnökkari ezredes, ki 1848—49 telén az erődítési munkálatokat nagy buzgalommal és értelemmel végezte.

Nemes-csóói Török Ignác Gödöllőn Pestmegyében született 1795-ben. Miután kiképeztetését a bécsi cs. k. akadémiában elvégezte, abból mint kitűnő tanuló lépett a mérnökarba hadnagyi ranggal. 1838-ban a magyar nemesi testőrséghez neveztetett ki másodőrmesterül, hol mint az ideiglenes és tartós erődítések tanára

18 évig működött. Tanítványai közé tartoztak többek között Görgey Arthur és Klapka György is. Kevéssel a forradalom előtt újból mint mérnökkari tiszt működik Lembergben, majd alezredesi rangban Zágrábban és végre Komáromban, Majthényi várparancsnok alatt.

A gyenge lelkeket a veszedelem próbálja meg; ilyen volt Majthényi a várparancsnok. Míg Budapest magyar kézen van, hazafiságában kétkedni sem lehet, de mikor a kormány a Tiszántúlra költözik, Windischgrätz az ország fővárosába vonul, mikor Komárom szigetét képez a meghódolt vidék közepett: akkor Majthényi ingadozni kezd, csupa gyöngeségből csaknem hazaáruló lesz és egykori ezredbeli társának Wrba gróf altábornagy fölszólítására aligha át nem adja a várat, ha a várbeli tiszték még idejekorán meg nem előzik. Így történt, hogy a tiszték Majthényit január 10-én lemondásra kényszerítik s a parancsnokságot Török ezredesre, mint legidősebb tisztre ruházzák, melyet a kormány megerősít s Törököt tábornokságra emeli január 28-án.

Török a várparancsnokságot csak kénytelenségből fogadta el; ismerte magát, hogy nem arra való. A barátságos arcú, kopasz férfiú kitűnően érté szakmáját, kitűnően megállta ilyenmú dolgokban helyét, de parancsolni, oly nagy várban mindent szigorú fegyelemben tartani nem tudott. Mindamellet, bár egyre sürgeti fölmentését, jól megállja helyét egész a tavaszig, mikor Komáromba új parancsnokot lehetett juttatni Lenkey személyében.

Még az ősszel, mikor «a magyar kormány a fővárost elhagyta, Debreczenbe s onnan tovább *talán Ázsiába* költözött...» Majthényi az ellenségtől körülzárt Komáromra nézve úgy nyilatkozott, hogy nyolcz napnál tovább azt védeni nem lehet. Török ezt a lenézett várat úgy megerősítette, hogy az nemcsak nyolcz napig tartotta magát, hanem egészen a tavaszi fölmentéséig; nyáron pedig Klapka parancsnoksága alatt új körülzároltatása után itt lengett utólszor a magyar tricolor és egyedül e várnak serege beszélhetett és beszélt is föltételekről, mikor mindennek bukásával a várat október 4-én átadta. És a csendes, szerény, nem kérkedő Török tudta, hogy mit művelt ő Komáromban. Mikor siralomházában szárnyaló hír jut hozzája, hogy Komárom is megadta magát, akkor panaszkép tör ki nyugodt leikéből: hát azért erősítettem én azt úgy meg?!

Hanem mindig vannak szájas hazafiak, kivált pedig forradalmak idején, kik a szótlan tetteket nem ismervén, szájuk szerint ítélnek mindenkit és pedig kategorice, csalhatatlanul, mint egy Isten. Töröknek is sok rosszakarattal kellett várparancsnoksága alatt küzködni, ezt mutatja Jókai Károly pasquilja is Török ellen: «Török a várkormányzó mindig csak a kiadásokat számítgatván, e miatt a legszükségesebb készülétek vagy elmaradtak, vagy helyrepótolhatatlanul elkéstek, s midőn a hidat a jég elvitte, polgármester úrnak olykép nyilatkozott, most már nyugodt vagyok, a várat az ellenség el nem foglalhatja s ezen hitében úgy viselte magát,

mint a kinek semmi teendője hátra nem maradt.» Mire Szinnyei ezt mondja: «Jókai Károly története mindenesetre utczán szedett história».

Török tábornok Komárom fölszabadultával elhagyta a várost és a magyar kormány rendelkezése alá adta magát. Buda várának bevétele után Törököt bízták meg az erődítések lerombolásával, végre Szegedre rendelték julius végén, hogy ott a Tisza jobb partján sánczokat emeljen, úgy mint a spanyolok a napoleoni háborúk idején *Torres-Vedras*-bán, vagy az újabb időben Ozmán basa Plevnánál. A sánczok mérete óriási volt; három mérföldnyi hosszan 80,000 ember és 250 ágyú befogadására készültek azok, pedig a kormánynak csak 38—40,000 embernyi haderő állott rendelkezésére, melynek két harmad része még puskaport sem szolgált ujoncz volt. Török le is ment a nagyszerű sánczok, védművek fölépítésére, hanem a helyzetét igen tisztán látta már akkoron. «A mennyire lehet, — nyilatkozott — ezen 80—100,000 emberre kiszámított sánczokat rendezni fogjuk, de ha megbukunk, felakasztanak.»

És bizony kár volt azokért a szép, nagyszerű sánczokért, ha egyszer nem tudott akadni se Ozmánja, se serege. Nem is lett Szegedből soha sem Plevna.

Dembinszki az ő örökös hátrálásaival nem volt az az ember, ki végsőkig kitarítani képes lett volna; csakhamar átmegy a Tiszán Szőregre s a sánczok nem a magyarnak, hanem az ellenségnek nyújtanak védelmet. Dembinszki még itt sem áll meg; a megerősített Szőreget is odahagyja, s Arad helyett Temesvár felé hátrál s itt tudjuk mi történt. . . .

Az utolsó napokban Törököt Aradon, Világoson találjuk, hová — mint nem harczoló — követte Görgey hadseregét. Osztozott mindenben bajtársaival, de lelke nyugalmát mindenkor megőrizte. Életének utolsó napján a hozzája belépő pap a feszület és két gyertya mellett őt olvasásba mélyedve találta. Mit olvasott? — Vauban erődítési műveit.

Úristen! volt-e hóhérainak ily nyugodt lelkiismerete?

Laukó Albert.

PÖLTENBERG ERNŐ.

«Csak nyelvem német, de szívem magyar, mely a szabadságért dobog!» mondá szabadságharczunk e bécsi születésű bajnoka és szavának állott minden időben, minden körülmények között; «hiv volt ahhoz mind halálíg, még pedig a keresztnek halálíg.»

Atyja pöltenbergi Pölt lovag, gazdag bécsi ügyvéd, kinek Gácsországban két urodalma feküdt. Fia, Ernő, mint hadapród lépett a hadseregbe 1830-ban és már 1832-ben, 19 éves korában hadnagy volt a Sándor nagyherczeg nevű 4. huszár-

ezredben, hol lassankint a kapitánysáig emelkedett, de annál tovább vinni 18 évi szolgálata és minden szolgálatbeli ügyessége mellett sem tudta. A 48-iki márcziusi napok Bécsben találták őt ezredével, majd Grácba helyezték és az ősszel Magyarországra. Innen magyar katona lett és Jellachich üldöztetésétől kezdve részt vett a szabadságharc minden változataiban egész Világosig. Már 1848 őszén őrnagy, majd mint az áprilisi hadjárat győzelmeinek osztályosa, ezredes, a 7-ik hadtest parancsnoka és júniusban tábornokká neveztetett ki.

Egyike volt ama számos kitűnő katonának, kikről közmondásossá lett, hogy németül beszélnek, írnak, parancsolnak: de verekednek — magyarul.

*

Kiválóbb szereplése a kápolnai két napi ütközettel kezdődik. Az első napon az ellenség balszárnyát a döbrői erdőnél annyiszor és oly hevesen támadja, pillanatra ki is veri, hogy végre az ellenség csatarendjének meglazításával egész dandárát volt kénytelen oda rendelni és állását csak így tudta megtartani. A második napon égből szállt angyalkép csapott az ellenséges vasasokra, kik Verpelétnél visszaszorították honvédeinket, huszárainkat, megtámadták a tüzérséget, egy ütegnek legénységét lekaszabolták s az üteget már vitték. Pöltenberg e válságos pillanatban 4 Sándor-husár századdal ráront a vértesekre, a megzavarodott más huszárok is rendezkednek az alatt és együttesen kiragadják az üteget a vasasok kezéből, Verpelétig üldözik őket, miközben az egyik honvédszászlóalj ugyancsak gyilkos oldaltűzbe fogta a visszavonulókat.

A kápolnai csata azonban még veszített csata, de csakhamar következtek a

győzelmek is. A szolnoki diadalt a Mátra alján követte a hatvani és utána a többi, de e hatvani diadal felbátorító sikere jó részt Pöltenberg nevéhez fűződik.

Ápril első napjai voltak, Görgey vette át ideiglenesen a fővezérséget és a Tiszától Pest felé indult. Hatvan vidékén állottak az osztrákok Schlick alatt, ki, mikor a magyarok jöveteléről hírt vett, a hatvani prépostnál rendelt vacsorán kérkedve szólítá föl a város elöljáróit, hogy néznék meg a nyulátszát, mit holnap a magyar táborban fog tartani.

A nyulátszát meg is tartatott. A magyarok Gáspárt és Pöltenberget küldötték a 7-ik hadtesttel egyenesen Hatvannak, míg a többi, vagy 30,000 ember, messze délnek kanyarodott, hogy Nagykátától hátba fogja az ellenséget. Gáspár és Pöltenberg Hatvan előtt találkoznak Schlick előcsapataival, azokat visszavetik, de a visszavetetteket Schlick főhada veszi föl és újra szembe száll még mindig Hatvantól keletre. Mindkét fél tüzéségét állította homlokba, de csakhamar baloldalt Visoczkynek hadosztálya szuronyszegezve némítá el az ellenséges ágyúkat, Pöltenberg pedig a jobb oldalon levő szőlőket kiostromolva, bekerítéssel fenyegeti az ellenséget. Schlick kénytelen visszavonulni, be Hatvanba, de Pöltenberg utána ered és Hatvan utcáin makacs harcban nyomról-nyomra követi egész a Zagyva hidjáig. Csak is itt tudta Schlick lerázni az üldöző magyarokat. A leczke azonban oly kemény volt és a dél felé kanyarodott 30,000 ember közeledése oly veszedelmes, hogy Schlick föladva állását, egész Gödöllőig húzódott vissza.

Így végződött a hatvani nyulátszát, vagyis a hogy gúnyosan énekeltek utánuk:

«Tiszán innen, Tiszán túl,
Úgy szaladtunk, mint a núl!»

*

Legveszedelmesebb állásában aratta legszebb babérjait: ez Győrnél történt.

Győrnél állomásozott Pöltenberg 7-ik hadtestével Buda ostromának, részünkről való bevételenek idejében, hogy szemmel tartsa az egész határainkig visszavonult osztrákokat. Ez állásában maradt akkor is, mikor Buda után az oroszok átlépték a magyar határokat északon, nyugat felől pedig Haynau vezérlete alatt 75,000 ember indult Magyarország ellen. A magyar vezérlét megtévedett Haynau szándékára nézve: a Duna balpartján akarta fogadni, holott Haynau a jobbparton összpontosította erejét. Az északról jövő oroszok és osztrákok megzavarták a magyar sereget, a Vág vidékén vesztett csata után visszavonult az egész Tataig, míg Pöltenberget hadtestével, úgy 12,000 emberrel minden segély nélkül hagyta Győrött.

Nagy veszedelem fenyegette ekként Pöltenberget; győzelemről, ellenállásról szó sem lehetett, de azon aggódott 28-án a végre öntudatra ébredt tatai magyar

tábor, Hogy körülszárnyalva Pöltenberg mindenestől fogságba kerül. Nem úgy történt. Pöltenberg — hallva Haynau közeledését — június 27-én pompás rendelkezésekkel szállotta meg Győr külső helyeit, az ott levő sánczokat, biztosítá magát a megkerülés ellen és gondja volt visszavonuló útjára is, ha szerfölött erős ellenség támadná. Másnap, 28-án reggel, csakugyan megjelent az ellenség és iszonyú félkörben tartott a városnak 6—7-szeres erővel. Pöltenberg előre látta, hogy ennyivel szemben meg nem tarthatja sánczait, melyek vagy 40,000 emberre voltak már régebben építve, de eltökélte magában, hogy a lehetőségig tartani fogja.

És tartotta reggeltől egész délutánig szörnyű makacs viaskodásban. Oroszlánoként küzdöttek a sánczok minden pontján, nem volt fegyver, mely állásaik feladására bírta volna a csapatokat, hanem egyedül csak a túlnyomó ellenségnek itt is ott is körülkerítő mozdulata. Így hagyják oda előbb a sánczokat, azután a külvárosokat, majd a belvárost: de semmit sem ingyen. Különösen kitűnt Kossuth alezredes két zászlóaljja, mely tízszeres erővel, végre 42 ágyúval szemben sem tágít sánczairól és az Újvárosból. A szörnyű ágyútűz át- meg átfogja a sánczok egész terjedelmét, nem egy lőporos szekerünket fölrobbantotta, ágyúinkat leszerelte, de a két vitéz zászlóalj csak akkor enged, mikor a teljes körülszárnyalás következnek már. Ekkor visszavonul a Rábán át a belvárosba, de még arra is ráér, hogy annak hidját lerontsa. Csak ezután siet a többi csapatok után, kiket e közben a tábornok már jó rendben Gönyő felé megindított.

*

Pöltenberg alacsony termetű, vöröses hajú, bajuszú ember volt. Magas társadalmi műveltsége, szelíd, egyenes lelkülete kedvelté tették őt társai és katonái előtt egyaránt. Nem volt ábrándozó, se dicsvágyó; nem igényelt magasabb hadvezéri tehetségeket, de kitűnő lovastiszt, vitéz ember, kinél alkalmasabbat ügyes fővezér rendelkezéseinek végrehajtására alig lehetett találni. Politikára azonban, mint annyi társa, úgy ő sem termelt: becsületes egyenessége, jó szíve úgy fogadta a dolgokat, a mint mondattak és az azok mögötti görbe útakra, leplezett célokra nem gondol. Mint ilyen szerepel Világosnál Görgey parlamentairjekép és az orosz mézes szavak hínárba vittek vele együtt mindenkit.

Nyugodt kedélye, mely oly jellemző tulajdonsága volt, mely csak a csaták zajában hevült fel, elkísérte a 9 bitófaig is, hol ő volt az első áldozat. Mondják, hogy a bitófa alatt végignézve társain, így szólott hozzájuk: «Szép deputáció megy Istenhez a magyarok ügyében reprezentálni!»

A szép deputációt csakugyan meghallgatta Isten.

Varga Oltó.

KNÉZICH KÁROLY.

Knézich Károly 1808-ban a szentgyörgyi határőrezredben, Veliki-Gergyveczen született. Atyja osztrák határőrtiszt, anyai részről pedig a határőrvidéki altisztből az izlamra tért nagyhírű Omer pasának rokona volt. Kitüntetéssel végzett tanulmányai után hadapród, hadnagy, majd a 40-es évek elején századossá neveztetett ki a «porosz herczeg» nevet viselő 34. számú gyalogsorezredbe, melynek két első zászlóaljja egész a forradalomig Galicziában állomásozott. Kiváló szép német írályas alapos katonai képzettsége folytán néhány éven át Lichtenstein herczeg tábornok mellett a hadosztályi segéd tisztét is végezte.

Azon időben Galicziában nagyon szomorú állapotok uralkodtak. A lengyel nemesség már rég óta a legkiméletlenebb módon használta fel földesúri jogait, a parasztság nehéz igában görnyedett s a zsidó pálinka és uzsora még növelte a népnyomorát. Azonkívül Ausztriában a szent szövetség a legmerevebb bürokráciát szülte meg, mely gépi érzéketlenségében minden eszmét, igyekezetet már csirájában elnyomott és évtizedeken át a legsivárabb stagnációt képviselve, elvégre maga is mind korhadtabbá vált. Sőt mert Metternich öregebb korában megsüketülve maga is mind hanyagabbá lett s majdnem az egész kormányzást az általa már csálhatlannak tartott bürogrépre hagyta: a közállapotok javulásának még remény-sége is kihálóban volt.

A 40-es években azonban már valamelyes frissebb szellő lengett, a külföld nagyon hangosan írt, beszélt és a lengyel emigráció, már 1843-ban egy hadiiskolát állítván fel Versaillesban, csakhamar az összes lengyel nemzetnek mielőbbi felszabadítását határozta el. Posen kelt fel elsőnek; a láng azonnal Krakóba és Galicziába is átcsapott s hogy minél jobban és sebesebben terjedjen, az addig oly büszke, kiméletlen nemesség a galicziai parasztoknak még hizelegni s köztük alattomban fegyvereket is osztogatni kezdett. Ámde ez a népnek azonnal feltűnt s vénei a császári hatóságokhoz fordultak tanácsért. S hogy ott minő tanácsot kaptak vala, bizonyítják a tarnovi véres események, hol az egész kerületben alig hét-nyolcz lengyel nemes maradt életben s Európa a tarnovi kerület főnökét nyíltan azzal vádolta, hogy a parasztoknak díjakat osztott légyen egy-egy nemes főért. Mindezek következtében Galiczia azon időben a boldogtalanságnak legszomorúbb képét mutatá.

Sokszor mondá azért Knézich politikai beszélgetéseink alkalmával: «Galiczia nyomorúságában szülemltet meg az én, — minden áldozatra kész — önérzetem, hol is a Metternich-politika erkölcstelenségét, majd meg a nemesség esztelen

könyörtelenségét és az ez által elvadult lengyel népnek kegyetlenségét színről színre látva lelkiismeretem felzúdult s lelkemben egy jobb kor utáni vágy felébredt.»

1846-ban Knézich — kérelme folytán — ezredének Egerben állt 3. zászlóaljához lett áttéve, hol már néhány évvel előbb a hazafias érzelmű Kapitány családnak egyik szép és lelkes leányát vette volt nőül.

Magyarországban éppen akkor indult meg a még ma is fejlődő nemzeti és társadalmi újjászületés, mely a keresztény humanizmust tűzvén ki főelvül, ifjú bájában valamennyiünket egyaránt elbűvölt. Nem volt széles e honban akkor erkölcsös és önzetlen szív, melyet ezen szellem meg nem hódított s boldogabb jövő iránt el nem töltött volna.

És ezen nemes szellem folyton nemesbült, folyton mélyebb s mélyebbre hatolt, míg 1848-ban az egész nemzet a legnagyobb áldozatokra is meg nem érett. A ki befolyása alatt élt, az az erényességig föllekesült, úgy hogy a közönségesen csak parancsszóra, gépiesen gondolkodó osztrák katonák között is mindenik önérzete-sebb az eszményességig felbuzdult.

Fenkölt szelleménél, lángoló humánus érzeténél s a magyar nemzet iránti rokonszenvénel fogva tehát, melyet talán rokonságának s a hazafias egri köröknek buz-dító befolyása még inkább növesztett: Knézich is lelkesedéssel indult le június második felében zászlóalja élén a fellázadt szerbek ellen összevonuló bácskai magyar táborba, hova őt a törvényes magyar hadügyminiszter útján maga a császár és apostoli király rendelte.

A nemzet ügyéért lelkesülő és mindenekre elszánt neje két kis leánykával Egerben maradt s ezeket azután csakis még kétszer volt szerencsés láthatni s ölelhetni. Először 1849 márczius 26-ikán Szent-Ivánon, Mezőkövesd mellett az Orczy kastélyban, utolszor pedig Pesten, június utolsó napjaiban.

A majdnem hét hónapig tartott bácskai táborozás alatt Knézich zászlóaljával a Szent-Tamás körül vívott számtalan kisebb-nagyobb összeütközéseknek s csatározásoknak csaknem mindegyikében részt vett volt s midőn a honvédelmi bizottmánynak ismeretes összpontosítási határozata folytán a bácskai sereg január 20-án Verbászról Szegedre vonult, Knézich már mint dandárnok vezényelt és pedig kiváltképen azon tántoríthatlan hűségének elismerésül, hogy mikor Eszterházy Sándor gróf tábornok és Nádaszy ezredesnek árulási izgatásai következtében a bácskai sereg majdhogy fel nem bomlott: Knézich szavára a porosz herczeg-ezrednek jelen volt 3-dik zászlóaljából egyetlen egy tiszt sem hagyta el a haza ügyét.

Szegedről a gróf Vécsey-féle hadsereg csakhamar a Közép-Tiszához Török-Szent-Miklóstra küldetvén, a Knézich dandár is végre csak ott pihenhet meg egy kissé és láthatá el magát ismét a legszükségesebbekkel. Ott történt aztán, hogy némi megrendelt bakancsok ismételt sürgetésre sem érkezvén meg, Knézich kérelmével egyenesen Kossuthhoz fordult, ... s ime, a bakancsok már hatod-

napra megjöttek. «Látom már, — mondá akkor Knézich örömeiben, — hogy a kormánybiztosi sereg mindössze se ér fel Kossuthnak kis újjával; pedig a ki háborúzni akar, annak keze-lába is kell hogy helyén legyen.»

Ifjú korától fogva katonának neveltetvén, Knézich maga a rend volt s a pontosság. Dandárjában, sőt később a hadosztályában is csaknem mindenik tisztet s sokat a legénységéből is nevéen ismervén, azoknak kényelméről is a lehetőségig gondoskodott, többször mondván: hogy csakis a rongyos s éhes katona gyáva. Útközben szakadatlanul seregénél volt s bizonyára ő éhezett s szomjazott legtöbbit; nélkülözésben pedig annyira ment, hogy a szabadban táborozván, a legsárosabb időben is közönségesen a puszta földre feküdt s hol az ő háta szolgált segédjének, hol meg ennek háta ő neki párnául.

A február hava is már végéhez közeledett s a magyarok harcza nem mint tervezve volt a Közép-Tiszán, hanem fönt, a Tarna-völgy vonalán, Kápolna körül már megkezdődvén, végre a középtiszai sereg is működésbe tétetett, legelőször is Szolnok megvívását nyervén feladatul.

Ezen könnyen végzetessé is válandhatott hadműveletre az akkor Czibakházán elhelyezve volt Damjanich-féle hadosztály s a Török-Szent-Miklóson állomásozott gróf Vécsey-féle hadtestnek Knézich dandárja lett kirendelve, mely utóbbi csapatnak is azért a Tiszán átkelve Várkony alatt kellett Damjanichcsal egyesülni s a mely merész hadi tény márczius 5-ikének reggelén végre is lett hajtva.

Mikor Knézich dandárját az éjjeli sötétségben egy rozoga kompon s néhány kis molnárladikon épen Várkony alatt a Tisza jobb partjára szállítá, Damjanich is a partra jött s stentori hangon Knézichet nevéen hívni kezdé. A két nemes keblű vitéz azelőtt még sohasem látta volt egymást. Mikora középnel is valamivel kisebb s inkább gyöngye, mint erős alkatú Knézich az óriás termetű Damjanich előtt megállt s halkán nevéet mondá, a könnyekig megindult Damjanich Knézichet keblére öelve, felkiálta: «Örömemtől reszketek, hogy az én szemem végre ismét egy szlávot s hozzá még granicsár férfit lát, ki jobban fél az Istentől, mint a világ hatalmasaitól.» — «Igen» felelé Knézich e sokat jelentő üdvözlésre, «mindennél inkább szeretem az igazságot és mert önérzetes s erkölcsös ember vagyok, halálomig tartandom meg azt az esküt, melyet uram, királyom a magyarok alkotmányára tenni parancsolt.»

A szolnoki csatában Knézich dandárja a jobbközépet képezte s a 65-ik számú honvédszászlóalja, mely eddig csupán kaszákat hordott, csak itt lett a zsákmányul ejtett osztrák puskákból kellően felfegyverezve.

A középtiszai sereg, mely Szolnok után a III. hadtest nevéet s Damjanichot parancsnokául nyerte, a felső sereghez beosztatván, már márczius 28-ikán csatlakozott a Tarnavonalon az I. és II. hadtesthez s azontúl egészen Világosig mindig ezen hadi szervezetben maradt.

Mikor seregünk — márczius hónap utolsó s áprilisnek első napjaiban — a mezőkövesd-gyöngyösi és azontúl a pesti s váczi utakon haladt: igen kellemes tavaszi idő járt s az útszéli falvakból sűrűn jött ki a lakosság a vitéz honvédeket nézni. Egy szép reggelen a Szikszó s Kápolna közti csárda táján szintolyankép egy egész csoport kálnai népség állván az út mellett, Knézich a körülötte lovaglókhoz fordulva, e ritka szívemességről tanúskodó szavakra fakadt: «Nézzék uraim, ezen népnek boldogságáért vívunk mi vajúdvá a kétséges sorssal. De meg is érdemli; mert Európában nincs több olyan nyílt, józan és emberséges nép, mint a magyar nép.»

Akkoriban jó népünk bizonyára olyan volt.

A tápióbicskei ütközetben Knézich dandárja a jobb szárnyon vívott s seregünk fődözésére az éjet a Nagy-Káta és Szent-Márton-Káta közti erdőben töltötte; az isaszegi csatában pedig, hol csaknem a nap egész véres súlya Damjanich hadtestére nehezedett, Knézich — mint újonnan kinevezett ezredes-osztálynok — mindkét dandárjával épen az Isaszeg mögötti, tüzet-vasat okádó dombozat átellenében, Damjanich bal szárnyán viaskodott. Rémséges nap volt ez az ápril 6-ika s épen nagypéntekre esvén, igazán fájdalmas golgothai áldozatnap is, melyre aztán szintén a húsvéti feltámadásnak kiengesztelő örömnapijai következtek a szorongatott nemzet számára.

Ugyanis már négy nap után az ellenség Vácznál, hol Viszocky a jobb s Knézich a bal szárnyat vezényle, ismét legyőzetett s ápril 19-ikén Nagy-Sarlónál teljesen porba sújtatva, csakhamar Komárom vára is felszabadult annak ostroma alól.

A Komáromba vonulás napjaiban zordon, éjszaki időjárás mellett a Nyitra és Zsitva vizek tengerré kiáradtak volt. Ezen jeges áradatot kellett órákig gázolnunk és utána az egész éjjel azon vizesen, sárosan a palatinalis vonali téren a szabad ég alatt töltenünk. Ehhez járult, hogy a kiéhezett Komáromból még kellő táplálékot sem szerezhetvén, így ázva-fázva és éhesen, az addig mindeneket mindig vígan tűrő honvédseregben legelőször akkor mutatkozott igen nyomott hangulat. «Szegény jó fiúk,» mondá Knézich azon napok egyikén szívének aggódó részvételében, «ha sokáig így tart, még valamennyiüknek el kell pusztulni.»

S mégis már 25-ikén estve újból megkondukt a vészharang s Knézich hadosztálya az eddig véghezvitt összes hadműveletek legjelentékenyebb s legnehezebbikére, úgy mint az ellenség ostromzári három főszánczának éjjeli megrohanására lett vezényelve. A rohamviadal ápril 26-ikának hajnali második órájában kezdődött s napvirradkor mind a három száncz az összes őrséggel s valamennyi ott talált ágyúval kezünkben volt. Ezen kiváló nagy haditény egyrészt minden esetre a csapatok rettenthetlen vitézségének, de első sorban mégis a vezér szakszerű s bölcs intézkedéseinek eredménye volt s mert Knézich még az azon nap lefolyt nagy ütközetben is hadaink balderekát sikeresen vezette, a haza hálás elismeréséül a II.

osztályú hadiéremmel lett kitüntetve és már harmadnapra reá — Damjanichnak szerencsétlen lábtörése után — tábornokká s a legvitézebb III. hadtestnek vezéréül kinevezve.

Buda alá már Knézich vezette tehát a III. hadtestet s mert a vár éjszaki részének ostromához rendeltetett, hadtestparancsnoki szállását a Laszlofszky-féle villába helyezte el.

Május 7-ikének reggelén egy férficseléd azon titkosnak mondott üzenettel jelent meg Knézich előtt, miszerint egy magasrangú úrnő, ki ott meg ott lakik, felkéri, hogy őt egy rövid látogatással megtisztelni szíveskednék. Estve felé Knézich el is ment segédjével a kijelölt közeli villába, hol egy koros úrhölgyet találva, tőle azon lesújtó hírt hallá, hogy egyetlen fitestvére is mint őrnagy a várban van s épen azon az oldalon vezényel, melyet ő ostromolni hivatott leend.

Az úrhölgy Csólics altábornagné volt, ki az ostrom veszélyei elől egyelőre abba a villába vonult.

Azon naptól fogva, míglen öccsének sorsa biztosítva nem lett, Knézich lelkét a legnagyobb aggodalom gyötörte, mert öccse a harc kezdetén szintén a magyar seregnél szolgált s ha életben marad, mint bebizonyult szökevény még a legkétségesebb kimenetelű helyzetbe is juthatand. Nem egyszer mondá akkor Knézich felsóhajtva: «Istennek ezen rendelését fel nem fogom. Engem sujtson-e? vagy az öcsémnek szánt csapás volna ez?!»

De e borút is ismét a nagy kéz derítette ki. Knézich — jámbor lelkének sugallatát követve — az ostrom pillanatában bölcsen félrevonult Czillich Ede osztálynokát bizván meg a véres vezénnyel; öccse pedig életben s bántatlan is maradt, mert bátyja tanácsát fogadva, újból hozzánk szegődött s a táborigi karhoz beosztott. Az ő szelleme azonban nem a mi szellemünk lévén, onnét is megszökött s aztán mindezért, valamint Buda védelmében kifejtett vitézségéért a Mária-Terézia-renddel jutalmazta meg a végre is győztessé vált hatalom.

Buda alól Knézich hadteste a Vághoz vonult, hol is az egyik osztályt a Vág mentén elhelyezve, a másik osztállyal maga Érsekújvárott maradt. Azon időben — június hónap első felében — habár az oroszok a magyar határt már régen átlépték, seregeink fővezérsége egy fátumszerű tétlenségbe sülyedt s csak akkor ocsúdott fel belőle, mikor már későn volt, sőt akkori hamarjában kibocsájtott hadi rendeletei is csupa kapkodásból állottak. Ez is lőn oka aztán, hogy a III. hadtest a zsigárdperedi harctérre későn érkezett s Görgey Knézichet még az nap a vezérléttől elmozdította, avval bizván meg azonban, hogy minél előbb egy a honvédség sajátosságait s szellemét tekintetbe vevő taktikai munkálatot szerkesszen.

Knézich tehát Pestre ment, de alig foglalkozott ott vagy tíz napon, midőn neki Kossuth különös, új működési tért jelölt ki. Kossuth ugyanis már régtől neheztelő szemmel nézte Bemnek Erdélyben tett adminisztratív intézkedéseit s azért már rég

valamelyes polgári kormányzót szándékozott Erdélybe küldeni, csakis a személyre nézve habozván mindekkorig. Polgári férfit nem igen küldhetett Bem mellé, választása tehát Knézichre esett, ki szintén már több fényes hadi eredménnyel dicsekedhetett és nyilvánképen minden katonai túlkapást elítélve, Kossuthnak feltétlen híve volt.

Knézich útra is kelt Czegléd felé, de ott a vaspályán Kossuthal találkozáva, miután akkoriban mindenek már rohamosan fejlődtek, az erdélyi küldetés is későbbi időre halasztatott s Knézich a már Debreczenig előhaladt oroszok ellenébe Biharnál összevonuló új hadtestnek vezérletével lett megbízva, Schenovitz őrnagyot kapván tábornoki tisztül.

Az új hadtest Kossuthnak meseszerű buzgalma folytán egy pár nap alatt csakugyan együtt volt s két támadási oszlopra osztva, mindjárt el is indult Debreczen felé. De mert közeledésére a Konstantin főherceg parancsa alatt ott állott oroszok Debreczent ellentállás nélkül elhagyták és Tokajon át a Tiszán túlig is visszavonultak, Knézich is a Tiszához vonult s vett utasításai szerint csapatjait Tisza-Füredtől kezdve egészen a Bodrogtőzig elhelyezé, maga pedig Szentmihályon a Dessewffy grófok kastélyában szállt meg.

A láthatár akkor már nagyon beborult s hazánk olyan ragyogó volt napja leáldozni kezdett.

Mikor aztán a zsolczi ütközet után Görgey is a Tiszához ért, Knézich is hozzá csatlakozott s hadtestével a fegyverletélig Görgey seregénél maradt.

Sarkadon — az orosz fogságban — mint mindig vele volt hadsegéde, többször esdve kértem volt Knézichet, hogy meneküljünk; de mindannyiszor csak azt a feleletet kaptam: «Nem hagyhatom el jó honvédeimet. Mindig hívek voltak; én, vezérük is a halálig hívük lesznek hát!» s valahányszor ilyeneket mondott, szemüvege alól eleven szép szeméből mindig nagy könnycseppek estek le hollófekete szakállára.

A minorita páter, Pléva, ki a halál óráiban kísérője volt, azt mondotta Knézichről: hogy ő csak buzgón imádkozott. Elhiszem; mert nem egyszer maga vallotta, hogy szelid anyjától mindenek felett a hithűségre s az erényességre intetett... S azt is tudom, hogy kikért imádkozott. Az Istenhez bocsánatért,... meg nejeének s két leánykájának égi oltalmáért.

S az ég kegyelmes is volt nekik. Neje végtelen bánatában, csakhamar a földbe követte; két árvájáról pedig mindvégig Bartakovics érsek gondoskodott, kik is ma az egri két jó Gröber fitestvér nejei.

Bóbik Gusztáv,

esperes-plébános, Knézich volt hadsegéde 1848/9-ben.

DAMJANICH JÁNOS.

Bem apó mellett szabadságharczunk legfényesebb alakja és az egyetlen hadvezér: ki csak győzött, ki csatát soha sem veszített. Herkules volt természetére nézve, lelke rettenthetetlen és határozott, szíve pedig telis-tele a leggyöngédebb érzelmekkel. Katonái imádták és legenda-hőssé emelték; neje haláláig gyászolja és dicsősége a magyar hazában örökké tartó leszen.

Szerb volt születésére nézve és 44 éves javakorabeli férfiú 1848-ban, mikor a magyar kormány fölhívására ő is a császári seregekből a honvédséghez átlépett és a magyar kormány által a Szegeden alakuló 3-ik önkéntes zászlóalj őrnagyává neveztetett. Azelőtt különféle ezredekben szolgált hol itthon, hol Olaszországban és egész a kapitányságig vitte. Mint osztrák katona kitűnt már szabadelvű gondolkodása által; magára is vonta Haynau haragját, mikor Temesvárott szolgált a Rukavina-ezrednél, Haynau pedig osztályparancsnok volt ugyanott.

Temesvárról gyakran átrándult Arad vidékére és itt ismerkedett meg annak egyik előkelő leányával, Csernovics Emiliával, kinek családjával egyébként távoli rokonságban is állott. Az ismeretségből szerelem támadott, de Emiliáját csak 3 évi jegybenjárás után vezethette oltárhoz alig egy évvel a forradalom kitörése előtt. Boldogsága, szerelme betöltötte a nagy lélek egész valóját, kísérte a csaták zivataraiiban és fénye, melege átcsillámlik, átérzik ama szörnyű éj borúján is, mely utolsó vala életében.

***

Negyvenhárom diadalmas csetepatét, ütközetet, csatát és azok részleteit kellene leírnia annak, a ki Damjanichot egész működésében bemutatni akarná az időtől kezdve, mikor a honvédséghez átlépett. El kellene mondania, hogy miután szervezte a legyőzhetlen 3-ik zászlóaljat, a híres vörössapkásokat, miként haladt velök diadalról diadalra a délvidéki harctereken. Turia, Szent-Tamás és Földvár, Török-Becse, Vrányova, Jarkovác, Lagerdorf, Zichydorf, Karlsdorf, Alibunár, Nikolincz és Tomasovác mind az ő és zászlóaljának dicsőségét hirdetik, de főleg a *jarkováci* hírhedt éjszaka. El kellene beszélni, hogy a már ezredessé, majd tábornokká emelkedett férfiú mily dolgokat művelt 1849-ben a Közép-Tiszánál, a Duna vidékein az ő 3-ik hadtestével, melynél vitézebb, fegyelmezettebb egy sem volt. *Szolnok, Tápio-Bicske, Isaszeg, Vác, Nagy-Sarló* a magyar szabadságharcznak, de egyúttal Damjanich nevének is legdicsőbb emlékei.

Minden diadala között legbüszkébb volt szolnoki győzelmére (1849 márcz. 5.),

hol kivált a 3. és 9. zászlóaljával, a vörössapkások- és fehér kakastollasokkal csodadolgokat művelt. A 3-ik zászlóalj szuronysegezve rohan a tüzet okádó ágyúkra, a szörnyű kartácsozás egyszerre 52-őt terít le, de azért a neki dühödött rohamoszlop nem tágít, behúnyt szemekkel eléri az ágyúkat és iszonyú viaskodás után mind a 11-et elfoglalja. Ugyanakkor a 9-ik zászlóalj szuronysegezve nagy tömeg lovaságot kényszerít a futásba. A diadal után köszönetet mond seregeinek a vezér, de főleg a 3-ik zászlóaljnak: «Fiúk! büszke vagyok rátok; ti az ördögöt is megveritek! Megérdemelnétek, hogy mindnyájan tisztéké legyetek; de hol volna azután az én 3-ik zászlóaljamat?!» Nem is volt kitüntetés, rang, a miért valaki ezt a vezért, ezt a zászlóaljat mással cserélte volna föl.

* * *

Az áprilisi dicső hadjárat befejeztetett, Komárom a nagy-sarlói diadallal fölmentetett, az osztrák seregek kivonultak az országból, csakis Buda volt még kezökben. Akkortájt nevezte ki a kormány Görgeyt hadügyminiszterré, de mert Görgey személyesen akarta Buda ostromát vezetni, tehát Damjanichra bízta a hadügyi tárcza ideiglenes átvételét. Azonban Damjanich elindulása előtti napon a várba kocszván lovai megbokrosodtak, ő leugrott a kocsiról, de oly szerencsétlenül, hogy lábát törte és ezzel dicső pályájának hirtelen vége szakadt.

A béna harcos előbb Komáromban, azután Pesten a Városligetben feküdt angyali nevének ápolása és tisztelőinek sűrű látogatása között, majd pedig Aradra vitette magát, hol a várparancsnokságot bízták rája. Nagy szerencsétlenség volt Damjanich balesete az egész forradalomra. Mert e közben szerencse-csillagunk lehanyatlott, Görgey ingadozni kezdett, a muszka invasio pusztulással fenyegetett, minden szem Damjanich felé fordult, a közvélemény szerint ő lett volna az ember, kinek szíve, akarata lett volna végsőkig folytatni a harcot, de a bénult oroszán nem tudott többé a hadak élére állani. Győzött volna-e? más kérdés; de azt biztosra foghatni, hogy fővezérlete alatt Világossal és aradi akasztófákkal nem végződött volna a dolog.

* * *

Neje máig hordja a gyászfátyolt, mit az a rémes októberi nap rája vetett. A családi örömet megtagadta tőle az ég, boldogságát összetörte a boszuló hatalom, de nem ronthatta meg semmi nemes szívet, érzelmeit, mikkel átfonja férje dicső emlékét és a nemzetet, melynek legmagasztosabb lányai közé tartozik. Sajat boldogságának vesztével mások boldogításában keresi vigaszát; legszebb alkotása «a magyar gazdasszonyok egyletének leányárvaháza» a férjéről elnevezett Damjanich-utczában Budapesten, hol vagy 100 árvalányt ment meg évente a nyomortól és bűntől a tisztességes munkának.

De beszéljenek szabadságharcunk e nemes hősről egyet-mást azok a szerencsés egykorúak, kik ismerték, kik baráti viszonyban állottak vele.

1848 derekán, mikor a délvidéki föllázadt ráczokkal már ütközetekre került a dolog, én is beállottam honvédnek mint sok, volt iskolatársam és jó barátom, kik már hetek óta utaztak Szolnokon át Szegednek a délvidékre. A sok átutazó csapat, zászlóalj között legjobban megtetszett nekem a Pestről jövő 2-ik zászlóalj, Cserey Ignác őrnagy vezénylete alatt, melyben százakra ment a művelt osztályokból kikérült fiatal emberek száma és szinte valamennyiökről el lehetett mondani, hogy «üstöküktől bokáig gavalérok»; maga az őrnagy pedig egy finom, művelt, ellenállhatlan modorú ember, kinek minden idejét katonáinak gondozása vette igénybe. Ez a gyönyörű nép, ez a kedves modorú parancsnok — ki épen szüleimnél volt elszállásolva — úgy megnyerték szívemet, hogy Szolnokról való távozásuk után csakhamar én is utánuk mentem önkéntesnek Ó-Becsére, a hol az időben táboroztak.

Ép aznap este felé érkeztem Ó-Becsére, mely az első földvári ütközetet követte. A kórházban feküdtek a nap áldozatai, 26—28 halott és valami 60—80 sebesült. Nagy volt a fölindulás egész Becsén, mindenki a lefolyt eseményről beszélt: hogy a Földvárrott beszállásolt, mitsem sejtő, alvó 3. zászlóaljra és egyéb csapatokra mint rontottak a helység lakosaival egyetértő ráczok és csajkások még virradat előtt, hogy mily zavar keletkezett ebből és hogy valamennyien el nem pusztultak, azt inkább a ráczok gyávaságának, fegyelmezetlen voltának, mint saját vezérletöknek köszönhetik. A kórház előtt ácsorgó honvédek zajos kifakadásokkal kárhoztatták a vezénylet gondatlanságát, és a vezénylő osztrák generálisok s az osztrák seregből a honvédséghez átlépett és különösen nem magyar nevű törzs- és főtiszték iránti bizalmatlanság éles kifejezésre talált.

«El vagyunk árulva!»

«Mészárszékre visznek bennünket!» hangzott minduntalan, pedig utóbb kitűnt, hogy leggyakrabban a gyávaság álczája volt csak az ilyen kifakadás.

Mivel ugyanaz nap az exponált helyekről a csapatok Ó-Becsére vonattak: több ismerőssel, volt iskolai jó pajtásokkal is találkoztam a 3-ik zászlóaljból, kiknek elmondtam, hogy mijáratban vagyok és hogy jelentkezem Csereynél, kit még hazulról ismerem.

«Hozzánk ne is jöjj, — volt az egyhangú válasz, — mi elvagyunk veszve» — és szidták őrnagyukat, Damjanichot, miként a bokrot: ez a schwarzgelb kutya, ez a rácz kutya valamennyünket a mézárszékre visz. Együtt vacsoráltunk, a vacsoránál még jobban megoldódott nyelvük; vádolták fajrokonaival való titkos egyetértéssel,

határozott árulással, bizonyították azzal, hogy az éjjel is — már nem tudom mi okból — csak akkor jelent meg a küzdőterén, mikor más vezérek már kiverték a faluba tört ráczokat. Szó-szót adott és ezerféle tervet kovácsoltak, hogy miként szabadulhatnának tőle.

Én akkor már ismertem Damjanichot, ép azelőtt 3—4 héttel hozott vele össze a véletlen Szolnokon, hol ő Pestről érkezve, lekészt és a hajóra harmadnapig várnia kellett. Mint egészen ismeretlen, velem eredett beszédbe, kérdezett egyről-másról, felhívására biliardoztunk is együtt, de mint fiatal — majdnem gyermekember irányában — nem látta szükségét, hogy magát bemutassa. Kiborotvált arczával, állig begombolt fekete katonakabátjával, szótlan természetével egyáltalán rossz benyomást tett reám; hiába is iparkodtam beszéd útján kivenni belőle kilétét, hiába kérkedtem én a pesti márcziusi napokkal, mikben részt vettem, hiába hozakodtam elő nemzetőri őrmesterséggel, a minek itthon minden fiatalságom daczára megtettek: ő gúnyos, hideg ábrázattal hallgatott végig és el nem árulta kilétét, pedig unalomból ide-oda elkísért. Oláh szolgájától sem tudtam többet meg az én ismeretlen ismerősömről, mint: Johann Damjanich. Végre is valami budai regiments-paternek állapítottam meg, kihez valóban hasonlított is. Másnap azután atyám házánál megtudtuk kilétét; s kitűnt, hogy mint honvédőrnagy Szegedre utazóban van, hogy ott átvegye a 3-ik zászlóalj parancsnokságát. Atyám nagy lakomát adott tiszteletére, a társaságban valamelyest fölengedett, de engem megnyerni akkor még nem tudott.

Hogy Becsére érkeztem, újból találkoztam vele a hajóhídnál, hol kéretlenül egy tolakodó új ismerős bemutatott neki, mint zászlóaljába kívánczó önkéntest. Én tiltakozni sem értem rá, midőn bizonyos gúnyos vonással arczán, tetőtől talpig végig mért és annyit mondott:

«Szivesen látjuk az ilyen hazafiakat; jelentkezzék holnap a rapportnál!» ezzel hátat fordított és tiszttársaival tovább indulva, ott hagyott. Hanem ekkor már alakja nagyot változott. Időközben teljes szakállt növesztett és a nagy meleg, meg a legénység begyakorlásával járó fáradozások tetemesen megapasztván, most sugárabbnak és edzettebbnek látszott, mint Szolnokon. Azonkívül a fekete katonaruhát is fényes honvédtiszti attila váltotta föl. Most már inkább volt vezér mint regiments-pater. Persze hogy én — kivált a hallottak után — a kelletlen bemutatás daczára sem jelentkeztem nála másnap, hanem Csereynél, ki valóban oly kitűnően is gondoskodott rólam, mint a hogy azt anyámnak még Szolnokon megígérte volt. Csereyt kértem föl egyúttal, hogy mentsen ki a félreértésből Damjanich-nál; ki is mentett, de Damjanich azért még sem feledte el nekem a dolgot, és mikor egy ebéd alkalmával újra bemutatott neki, csak annyit mondott: «Ah, az én desentorom» és azontúl is — pedig sokszor találkoztunk — mindig hidegen, látszó nehezteléssel bánt velem.

Hogy Damjanich épen nem tetszett jobbára iskolázott emberekből, diákok, ügyvédek, elkényeztetett úrfiak stb.-ből álló zászlóaljának, abban nagy része volt rácz nevének, születésének, kivált a ráczok előtt! Az is baj volt, hogy ruhája még kész nem lévén, valószínűleg abban a német uniformisban mutatta be magát katonáinak, a mibe én Szolnokon láttam; azután okozta kissé zárkozott természete, kevés beszédüése, a gyakorlatok közben a hosszú megszokásból származott német kifejezései, a fegyelem meghonosítása tekintetéből használt rideg (barsch) modor, a betanítás és gyakorlatok körüli kíméletlenség és azon idegenkedés, mellyel minden professionatus katona a «Schulfuchs»-ok, az iskolázott emberek iránt viseltetik. —

De hogy visszatérjek az események egymásutánjához!

Másnap nagy katonai ünnepélyesség mellett eltemették a földvári áldozatokat, és megvallom, hogy bár én mindenikben egy-egy megdicsőültet láttam, mégis a koporsók hosszú sora rám — mint kezdő katonára — kellemetlen benyomást gyakorolt.

A temetési szertartás végeztével egy, a katonai életben páratlan jelenet folyt le a 3-ik zászlóalj őrnagyának, Damjanichnak szállásán. Az a forrongás, melyről tegnap este barátaim nekem annyit beszéltek, már-már nyílt lázadásá fajult; a zászlóalj «tintanyaló prókatorai» — a hogy Damjanich az akadémiát végzettek nevezni szokta — nem tudtak belenyugodni sorsukba, árulást láttak, dictio dictiót, gyűlés gyűlést ért és végre is a sok tanácskozásnak az lett a vége, hogy közülök két szemre-főre derék legény, egy német nevű báró és I. P. vállalkozott rá, hogy elmennek Damjanichhoz és a zászlóalj nevében felszólítják, hogy mondjon le és távozzék állásáról, különben nem jó vége lesz!

Bizony a dolognak — kivált a két vállalkozóra nézve — nem jó vége lett!

Nem tudom birt-e már sejtelmével ezek küldetésének, de I. P. barátom elbeszélése szerint igen rossz kedvvel fogadta őket. Előttem áll a ház, melyben Damjanich lakott, és midőn később egy és más küldetésben ottan jártam, soha se tudtam megállani, hogy el ne nevessem magam.

A ház udvar felől eső részén üveggel elzárt árkádos, mintegy 6—7 láb széles ambitus nyúlt végig, ennek közepén széles, kétfelé nyíló ajtó vezetett a ház közepén levő nagy szobába. Ebben sétálgatott a nagy melegben Damjanich, midőn a két küldött előleges jelentés nélkül beállított s az ajtó közelében egymás mellett megállapodott. A sétáló őrnagy megállván előttük, rájok rivalkodott, hogy «mit akarnak?»

E mogorva fogadás némi zavarba hozta őket s néhány pillanatnyi csend állott be; — a két küldött egymásra nézett, végre is a szónokolásra vállalkozott báró neki emberelte magát s ékes szavakban előadta küldetésök célját.

A válasz meglepő és váratlan, de nagyon határozott volt:

«S ha nem volna kedvem elmenni, mi történik akkor?»

«Biztos lehet, őrnagy úr, hogy a legközelebbi alkalommal le fogják löni!»

A szónok alig ejtette ki e szavakat, olyan nyaklevest kapott, hogy menten felbukott; I. P., ki élt a gyanúperrel, rögtön sarkon fordult és igyekezett ki az ajtón, de őt is utolérte végzete: úgy találta megrúgni, hogy fejfelé neki bukott az ambitus falának.

«Adjátok átal, ez a válaszom, annak a sok prókátornak!»

Damjanich energikus válasza s azon körülmény, hogy még az nap kirukoltatta egész zászlóalját s azokat lóháton és gyalog, soronként megvizitálván, mintegy provokálta, hogy hát hol az a legény, ki reá kezét emelni meri: imponált a nyugtalanodóknak. Voltak számosan, kik azt mondták, hogy ha ludas volna, nem mert volna így cselekedni, — mások észrevenni vélték, hogy a mióta a szolgálatba bele törődtek, a fegyverforgatás és csapatban való mozgásban gyakorlatot szerettek: kevésbé zaklatja őket; hogy tulajdonképen Földvárnál is bátor magatartásban senki sem múlta felül stb.!

Akadtak még egyes kétkedők, kik úgy szűr alatt azt mondták, hogy «könnyű volt neki Földvárnál, mert a ráczok ösmerték, ő reá nem lóttek!» — De ezek már kevés hitelre találtak, mert mindjárt előállott kettő-három is, a ki elmondotta, hogy ott volt mellettök, de mindig az első sorban, s gyalog és lóháton, mindig elől menve vezette őket a támadók ellen.

De nagyon üdvös hatású volt ez esemény magára Damjanichra nézve is, lehet hogy Csereynek katonáival szembe tanúsított bánásmódja is, kit katonái az imadásig szerettek, hatott reá! — Tagadhatatlan, hogy attól fogva mintegy megváltozott; katonáival, különösen a «tintanyalókkal» szemben nyájasabb, elnézőbb lett s magatartásával meggyőzte azokat, hogy fegyelemre, gyakorlottságra, nem parádé, de harczképességük s a haza szolgálatában való sikeres működhetésük érdekében van szükség, és hogy dictiókkal nem riasztjuk meg az ellenséget, hanem csak a szuronnyal!

S minthogy nemcsak a rendben és pontosságban, de az ellenséggel szemben is maga ment elől jó példával: a bizalmatlanság csakhamar eloszlott, s az előbb gyűlölt vezér rövid időn katonáinak bálványává, a magyar hadsereg egyik legragyogóbb csillagává nőtte ki magát!

Szomjas József,

1848/9-iki honvéd százados.

Teljes erőfeszítéssel folyt a küzdelem 1848—49 telén a magyar nemzeti véderő és az osztrák császári hadak között. Az a honszeretet lelkesedésétől buzdítva jog és szabadságért harczolt; ezeket a hatalom szava vasfegyelem korlátai között a

nemzet törvényes vívmányainak elnyomására vezette.

A Kárpátok alján, az Alföld rónáin s Erdély bércei között ágyúk dőreje üvöltött; széles e hazát harczizaj töltötte el s a kiontott honfivér nyomain az osztrák hadsereg napról-napra mélyebben hatolt a haza szívébe.

A helyzet felettébb aggasztóvá alakult: mindent és mindenütt megvédeni lehetetlen volt. — Kisebb jelentőségű harczterek felhagyásával a Tisza mögött oly tekintélyes haderő összevonásáról kellett gondoskodni, mely ne csak Windischgrätznek Budapest felől előnyomuló hadait föltartóztatni, hanem támadólag föllélni is képes legyen. Ezért a nemzeti kormány január közepén feladta a délvidéki harczteret, az ott, tudniillik a Bánságban és a Bácskában külön működő két hadtestet *teljes állományaikkal* a fenyegetett Tisza-vonalra rendelte, s egyidejűleg a bánsági hadtest parancsnokságát, Kiss Ernő huszár-ezredesről Damjanich honvéd-ezredesre ruházta át.

Ugyanezen időben az aradi várat ostromló Gál ezredes oly jelentést tett a kormánynak, miszerint az ostrom-munkálatok annyira előhaladtak már, hogy elegendő rohamcsapattal a vár okvetlenül elesik. Ennek következtében Damjanich egyszerűsmind arra is utasított, hogy fölfelé való menetelésében ejtse útba Aradot, foglalja el a várat és azután siessen kitűzött helyére.

Január vége körül érkezünk Új-Aradra s a hadtest a város mellett fekvő nagy térségen, a vár átellenében tömör harczrendi állást foglalt el és Damjanich hitelt adva Gál értesítéseinek, a hadtest arczéle elé lovagolva, messze elhallatszó érczes hangon, szokott katonás rövidséggel így szólt csapataihoz: «Fiúk! látjátok az ott Arad vára, megrohanására az előkészületek meg vannak téve, beveszitek úgy-e?!» és a tömeges gyalogság, mely a határőrvidéki fölkelők számos erődített táborát épen oly csalhatatlan biztonsággal, mint hősies elszántsággal szokta volt elfoglalni, tüzes lelkesedéssel kiáltott föl: «beveszszük, esküszünk!»

Azonban a másnapi szemlézet kiderítette, hogy az erős vár bevételére semmi, de semmi előkészület megtéve nincsen, sőt hogy a várat ostromló nehéz útegek löszerei is teljes fogyatékán vannak. Damjanich erősen kifejezte e dolog fölött megbotránczóságát, leplezetlen jelentést tett a kormánynak és pár napi veszteglés után fölkerekedett rendeltetési helye felé Battonyára. Az aradi várra pedig csak hónapok múlva tűzetett fel a magyar tricolor, de akkor sem Gál által.

Aradi veszteglésünk e dolgok daczára is igen nevezetessé vált a véletlen és Damjanich éles belátása következtében. Ugyanis itt veszteglésünk másod- vagy harmadnapján egy futár vetődött oda Bem nyílt rendeletével, mely br. Kemény Farkas ezredest (a ki, ha nem tévedek, akkor a móczok ellen működött) utasítja, hogy csapatjait azonnal szedje össze és siessen Dévára, a nyomatékosan üldözött s nagyon megfogyatkozottan Erdélyből visszavonuló magyar sereg támogatására, de gyorsan, mert veszély forog fenn.

Azon napok előtt álltunk, melyben az öreg oly határozottan kimondotta: «Piski Brücke verloren! Siebenbürgen verloren!»

A futár Bem viszonyairól részletesebben is nyilatkozott, de Keményt kiküldetése irányában nem találta fel; ez oldalról tehát Bem erősbitést nem igen várhattott.

Ekkor Damjanich rövid megfontolás után arra határozta magát, hogy a fenyegető katasztrófát elhárítandó: *Bemnek segítséget küld!*

Nagy dolog volt ez, és semmi sem mutatja ennél jobban Damjanich éles belátását és azt az önálló gondolkozásmódból származó határozottságát, melyeknél fogva, ha az ügynek — melyet oly buzgó odaadással szolgált — valamely cselekménnyel, saját meggyőződése szerint javára szolgálhatott, azt habozás nélkül foganatosítani, a legnagyobb felelősség terhétől sem riadott vissza. És itt nagy volt a felelősség, hisz neki utasítása volt egész erejével a Közép-Tiszánál megjelenni!

Még nagyobbak tűnik fel a dolog, ha meggondoljuk, hogy neki közvetlenül személyes érdekében is állott hadteste teljes erejét, a maga nevével majd összefüggésbe kerülendő hadi tények végrehajtása, a részére jutó feladatok sikereiből

megoldása érdekében csorbulatlanul fentartani: — miszerint a bekövetkező csatákban, minél nagyobb erővel lépve a mérlegbe, a győzelemre annál biztosabb kilátása legyen.

Damjanich azonban Bem helyzetéről értesülve, — mert Erdély visszafoglalásának nagy fontosságát belátta, — határozott utasítása és saját érdeke ellenére, Bemnek jelentékeny segélyosztatot küldött és saját hadtestét gyöngítette, *egyedül a maga felelősségére*. A segélyezés pedig következőképen történt.

Főlösz számú oly ágyú és löszerkocsi állott a hadtest vonattartalékában rendelkezésre, melyek szabatosan összeállítva, ütegekbe berendezve még nem voltak; és jelentékeny mennyiségű szerelékanyag is volt készletben, miszerint szorgosan és kellő munkaerővel hozzáfogva, 10—12 ágyút löszerkocsi tartozékaival együtt, csakhamar kiállítani és fogatokkal is kellően ellátva, tökéletesen fölszerelni

lehetséges volt. Annyi kéznek kellett dolgozni, a hány csak hozzáférhetett és így megtörtént, hogy:

egy jelentékeny ágyúosztag, a küldeményre kiszemelt három zászlóaljjal, nevezetesen :

egy Máriássy-ezredbeli zászlóalj,

a 24-dik honvédszászlóalj és

a torontáli önkéntesekből alakult zászlóalj, mely a honvédekkel egyenlően szervezve és fölszerelve, a tűzpróbát már nem egyszer kiállotta volt a határőrvidéki harcokban; Souper, Rabovszky és Koczó, mindnyájan őrnagyok, parancsnoksága alatt; — végre

két század Károlyi őrnagy által vezetett Würtemberg huszár,

24 óra alatt harcukészen kiállítva, gyorsított menetrenddel útnak indítottak fel a Maros völgyén Bem seregéhez való csatlakozás végett.

A három fegyvernemből így összeállított segélyosztagot parancsnoki minőségben a rangidősb őrnagy — gondolom Rabovszky — vezette; e mellé azonban vezérkari tiszt gyanánt Herkalovits, Turszky-ezredbeli kiváló tehetségű százados rendeltetett. És ez az osztag épen idejekorán érkezett, hogy a piski híd megvédéséhez *döntőleg* hozzájárulhasson, a mi Erdély visszafoglalását 1849 február-márcziusban lehetővé tette. — Ezen osztag a piski csata után is Bem hadaival folyvást Erdélyben működött, a hol kivált a Würtemberg-huszárok vitéz hírneve különböző vidékeken soká élt a nép emlékében.*

Damjanich ezen önhatalmú cselekedetének tehát teljes sikere volt, s ez a felelősségét enyhítette, a kormány rosszalását azonban még sem hártotta el; de hát mi lesz akkor, ha balul üt ki az a kétségbeesett piski-hidi csata??!! Alig is hiszem, hogy találkozott volna a magyar hadvezérek között egy második, a ki ily viszonyok között hasonló lépést megkísértsen és a ki magát önként gyengítse, midőn általánosan ismert dolog, hogy a csapat-parancsnokok mindig inkább erőik gyarapítására törekcszenek.

Annál nagyobb érdeme van a dologban Damjanichnak; Erdély visszafoglalása kétségtelenül Bem dicsősége, — de kiválóan Damjanich érdeme, a ki arra önként módot szolgáltatott.

★ ★ ★

Damjanich nagy termetű, az élet délfokán álló erős, izmos alak, — minden érütésében magyar érzelmű lángoló hazaszeretetet lüktetett, — a köztársasági kormányforma határozott barátja, — szabadságharcunk vérmes reményű lelkesült bajnoka, —

* Herkalovits később a Bem által kiválóan becsült tisztek közé tartozott s az ősz vezér által rendesen «Herr von Kálovits» bizalmi megszólítással tiszteltetett meg.

rettenthetetlen bátor katona, a mily szigorú szolgálatban s követelő a kötelesség teljesítésében, szintoly nyájas és kedélyes volt a pihenés óráiban s bizalmas társas-körben; a hadjárat fáradalmait és kényelmetlenségeit testvériesen osztotta meg seregével, mely lelkesült ragaszkodással és szeretettel viseltetett iránta, — ha ez szabad ég alatt táborozott, maga sem szállott földél alá; a tábori tüzek körül járva gyakran valamely honvéd legénységi csoport bográcsából falatozva elégítette ki étvágyát, majd a maga és környezete részére párolgó kondérból viszonzva honvédei előlegezését. — Seregének élmezésére s lehető jóllétére kiváló gondot fordított; a csatamezőn hideg vérrel bírta szemlélni a halál sok alakú martalékait, de ha a fegyverzaj elnémult, a sebesültek közé kerülve, gondos atya módjára szorgalmazta ápoltatásukat, ilyenkor keblének érzékenyebb húrjai rezdültek meg és szánakozása embertársi részvéte meleg megindulásban nyilvánult.

Szeplőtelen jellemű mint katona és ember,- egyenes szívű bajtárs, áldozatkész barát, minden ízében lovagias vala. Erélyes tevékenysége is, baráti figyelmessége következtében egy bajtársi kötelem teljesítésében bénult meg. — Április utolsó napjaiban, midőn Görgey hadügyminiszter helyettesül Komáromból Debreczenbe vala menendő, s hadtestét Knézich tábornoknak már át is adta volt, a kitűzött elindulási nap előtt délután még Lenkey tábornok várparancsnoktól akart elbúcsúzni. Ekkor történt, hogy lovai egy sáncztöltésen megbokrosodván oly szerencsétlenül ugrott ki a kocsiból, hogy lábát törte.

Az oroszok tehetetlenné lett! nagy csapás, megmérhetetlen szerencsétlenség volt ez a magyar hadseregre nézve.

***

És ezen férfi szívében, mely oly sok szép- és nemesért tudott feldobogni, mégis leledzett egy redő, melyben az ellenszenv, ha oda csak csirájában is befészkelődhetett, — kivált ha önérzetét sértve érezte vagy vélte, — gyűlöletig növekedett. Ily engesztelhetetlen ellenszenvvel viseltetett Damjanich Vetter Antal tábornok iránt.

Korábbi érintkezések benyomásai hintették-e el a meghasonlás magvát e két férfi közé, melyeknek csirái azután a viszonyok újabb befolyása alatt erős gyökeret vertek? nem tudom; az ellenszenves viszony származását tehát csak azon időponttól számíthatom, melyben első kétségtelen jelei mutatkoztak; indító okát csak azon eseményben kereshetem, melynek okozata gyanánt Vetter és Damjanich között az első torzsalkodás 1848-ban felmerült. Okot rája a Rózsa Sándor-féle szabadcsapat garázdálkodása adott, mely csapatot Kiss Ernő, nagybecskereki főparancsnok Verseczre rendelt Damjanich alá, a hol az véleménye szerint, a környéken levő kisebb rácz táborok ellen portyázati szolgálatra alkalmazható leendett. Valami nevezetes dolgot azonban Rózsa Sándor csapatja Damjanich vaskeze alatt sem cselekedett.

Ez idő folyamában — szeptember vége felé — a kormány Kiss Ernőt Székes-Fehérvárra rendelte volt, és távolléte alatt Vetter Antal ezredes által helyettesített. Ekkor történt, hogy Versecz vidékéről, a Rózsa Sándor-féle csapat rakonczátlankodásai miatt panaszok érkezvén be, Vetter hivatalosan felszólította Damjanichot, hogy ezen garázdálkodásnak a magasabb célokért harczoló csapatok becsületes hírneve érdekében, egyszer mindenkorra vessen véget.

Ezen katonai sima irányú felszólításban, világos tudomásom szerint semmi olyan nem foglaltatott, a mi a parancsnok személyére vonatkozólag rendreutasítási jellegű vagy csak valami célzatos tételben is sértő lett volna, — és Damjanich önérzete mégis fölháborodott ez ellen. — Az bántotta-e, hogy a szemei előtt történő dolgok illetékes helyen megbotránkozást keltettek, vagy hogy személyes parancsnoki tekintélye és erélye a panasz alatti kicsapongások korlátozásában, tán nem eléggé érvényesülőnek tekintetett; — vagy pedig hogy egyéni nézete, mely szerint bizonyos prédálásoknak, ellenséges magatartásu és érzületű népek megtorlása okáért, egyenesen útját szegni szükségtelennek tartotta: a főparancsnoksági felszólítás értelmében nem helyeseltetett? meghatározni már ki tudná! — Annyi bizonyos, hogy Verseczről azonnal indulva N.-Becserekre érkezett, s ott háborgó indulatának leplezetlen kimutatása mellett Vettert kereste fel. — A köztük lefolyt jelenetnek tanúi nem voltak, de összeszólalkozásuknak nagyon heves természetűnek kellett lenni, mert az, a mint utóbb észlelni lehetett, a két férfi teljes meghasonlását vonta maga után.

Nézetem szerint itt és ekkor keletkezett Damjanich animozitása Vetter ellen, mely későbbben az utóbbira nézve, végzetessé lett.

Az 1849. év tavaszán ugyanis, néhány nappal a szolnoki csata után, Damjanich Klapkával a Tisza mellett egyesülve Cibakházára vonultak s onnan a horvát bánra súlyos csapást szándékoztak mérni. Jellachich tudniillik ekkor hadseregének zömével (közép hadával) N.-Kőrösön, jobb szárnyával Kecskeméten s a ballal Czegléden állott. Ezzel szemben a két vezér azon tervben állapodott meg, hogy az estalkony beálltával az éj homályában a cibakházi hídon a Tiszán átkelve, egyenesen N.-Kőrösnek tartanak, a bán hada ottani részét, melyhez viszonyítva a két magyar hadtest túlnyomó többségben leendett, remélhetőleg váratlanul, de ha a meglepetés nem épen sikerül is, oly heves nyomatékkal támadják meg, hogy annak tönkre tétele emberi számítás szerint biztosra vehető; annál is inkább, minthogy a két szárny jelentékeny távolságú állomásaiból, az előreláthatólag rövid harcz tartama alatt segítségül el nem érkezhetik. Az így kivándott győzelem után a két hadtest folyvást egyesülten, azonnal valamelyik ellenséges szárny elé lett volna indulandó, miszerint esetleg, ha tudniillik a két szárnynak vasúti közvetítéssel időközben egyesülni vagy egymást megközelíteni nem sikerülne, még azzal is elkülönítve, más esetben mind a kettővel is még mindig erőfölénnyel

mérkőzhessék. — Ezen támadási terv a siker teljes reményével biztatott, s az átkelés a czibakházi hídon tényleg meg is kezdetett.

Ekkor azonban megérkezett Vetter, a márczius 10-én kinevezett új fővezér és a megkezdett hadműveletet a maga céljaival összeegyeztethetőnek nem találván, az átkelést beszüntette.

Mélyen megsértette ezzel Vetter Damjanichot és pedig annyival inkább, mert Vetter terveit sokan elítélték. Az új fővezér ugyanis a mint a parancsnokságot átvette, egy lelkesítőleg melegen szerkesztett proklamációban tudatta a hadsereg-gel vezénylete megkezdését, s abban egyszersmind hadműveleti tervét is programmsze-rűleg kifejtette, mi röviden annyiban foglalható össze, hogy a rendelkezése alatt álló összes haderőket összevonja, előre vezeti a haza szívébe s ott szándékozik majd egy nagy döntő harcot vívni, melyben azután elválik: a szabadságé legyen-e a győzelem, vagy elnyomatás legyen szegény hazánk engesztelhetetlen végzete!

A kiáltvány ezen része két sarkalatos kifogás alá esett. Az egyik az, hogy ment-hetetlen hiba leendett a haza sorsát, a szabadságharcz eredményét, illetén egy válságos csata esélyeitől és kimenetelétől függővé tenni; a másik az, hogy a vilá-gosan bevallott cél az ellenfélnek biztos tájékozásul szolgálhatott, az ily végzetes kísérlet meghúzására alkalmas rendszabályok idejekoráni fogamatba vételére nézve. Ez élénk bírálat tárgyát is képezte; azok között pedig, a kik ezt a nyilatkozványt határozottan elítélték, első sorban állott Damjanich, a ki — ha korábban származott ellenszenvétől eltekintünk is — már csak azért sem szívelhette Vetter fővezéri polczra emeltetését, mert ügyszeretete hevében mintegy lelkéhez forrott meggyőződése lévén, *hogy a magyar ügynek győznie kell*: ezzel kapcsolatban ma-gyar érzelmű lelkesedésében egyenesen azt kívánta, hogy *a magyar fegyverek diadala magyar névhez legyen fűzve*.

Elképzelhető tehát Damjanich elkeseredése az oly jól kiszámított czibakházi tervek összerombolása miatt.

Közelebbi napon az ország kormányzója személyesen is Czibakházára érkezett, de a két vezér közt kitört viszályt elsimítani már maga sem bírta.

Az említett támadás kivitele azonban, meglehet egyenesen a kormányzó közvetí-tésével, mint Damjanich kibékítésére szolgáló — enyhítő — rendszabály újabban is célba vétetett; s a csapatok nappal a hídon átkelve estére már a Kerekdomb és Bög puszták tanyahelyiségei (szállásai) között voltak összpontosítva, honnan másnap reggel N.-Kőrös felé el is indultak. Ámde 48 óra telt volt el időközben; Jellachich a Czibakháza körül folyó csapatmozgások neszét vette, azoknak maga ellen irányult élet felismerte s egész erejét N.-Kőrösön vonta össze. Mindezekről az indulás napján reggel határozott és biztos tudósítás érkezett, és így a korább oly kecsesgető kilátású támadás már annyira kétségessé, annyira bizonytalan kimenetelűvé alakult, hogy egy rögtönzött újabb értekezleten — a kormányzó jelenlétében —

a támadási cél feladatott, s az időközben már jól előrehaladott csapatok menetközben visszautasították Czibakházára.

Mindezen esetek és körülmények annyira növelték Damjanichnak — mondhatom — gyűlöletét Vetter ellen, hogy az ezek révén s ily kedélyhangulatban Vetter és közötté ismétlődve támadt heves összezőrdülések izgalmai alatt, Vetternek amúgy is lazult egészsége komoly roskadásnak indult; és így Vetter egyfelől egészségi viszonyai miatt, másfelől meg annak érzetében is, hogy ily viszályos körülmények között tövises pálya vár rá, melyen sikeresen haladni lehetetlen, még idejekorán önként visszavonulni, fővezéri tisztjéről lemondani késztetve érezte magát.

A szabadságharcunkról keletkezett emlékirodalom termékeiben nem egy helyen állítatják, s különösen Görgey Arthur ellenségei szeretik hangsúlyozni, *hogy Vettert Görgey buktatta meg*. Ám én ezennel oknyomozva mutatom ki, adatokat szolgáltatok rá a történelemnek, hogy Vettert nem Görgey, hanem egyenesen Damjanich léptette le a magyar fővezéri polcra; s ha szintén áll is az, hogy azon időben Damjanich azt írta Görgeynek : «*den Vetter werde ich dir schon vom Halse schajfen*» (Vettert majd leszállítom én a nyakadról), hát meglehet, hogy volt e nyilatkozatában némi része azon rokonszenv- és tiszteletnek is, mellyel Damjanich Görgey személye és kimagasló tehetségei iránt, egy pár találkozás után már viseltetett; de Vetter elleni idegenkedésének túlnyomó nagy része, kétségtelenül az elmondott előzményekből származott keserű érzületében rejlett.

Vendrei (Aschermann) Ferenc

ny. cs. és kir. vezérőrnagy, 1848/9-iki honvédeztudós és a leirt események idejében Damjanich segédtisztje.

LEININGEN KÁROLY GRÓF.

Születni a legnemesebb, legrégebbi családok egyikéből, mely királyokkal áll atyafiságban; egyénileg kedvesnek, fiatalnak, egészségesnek, deli férfiúnak lenni, kiből duzzad az életerő és magasan fénylik fölötte csillaga; bírni ifjú, szép és gazdag nőt, kinek szerelme boldoggá és kívánatossá teszi az életet; ölelni göndörfürtű, gagyogó gyermekeket, kiknek angyal-kaczagása az ég derűjével vonja át még a gondtelt borongó arcot is; megáldva lenni mindennel: nagy névvel, ifjúsággal, egészséggel, gazdagsággal, szerető nővel, gyermekekkel és azután egy pillanatban mindent elveszíteni és a leggyalázatosabb halál nemével elpusztulni: ez Leiningen Károly gróf tragédiája.

A nemes, a szép, a déli, a vitéz, az ifjú Frangepán Ferencz gróf 1671-iki tragédiája óta alig ismer történetünk meghatóbbat ennél.

* * *

Leiningen Westerburg Károly gróf idegen volt származására, nyelvére nézve; Németországban, a hesszeni Illenstädtben született 1819-ben. Családja a legrégebb német családok egyike, mely a XI—XII. századtól egyre szerepel, rokonságban áll a Szász-Koburg-Gotha családdal és ez úton sógorsági viszonyban a ma is uralkodó angol királynővel. Családja híres katona család: nagybátyja, Ágost, altábornagy és az arcier testőrség kapitánya; unokafivére, Keresztély, ezredparancsnok volt. Károly is, mint atyjának — Lajos-Frigyesnek legidősebb fia, két öccsével együtt tisztán katonai nevelésben részesült és utóbb mindhárman az osztrák hadseregbe léptek. Károly a don Miguel 39. gyalog seregre kezdé szolgálatát és 1841-ben mint ezred gránátos osztályának hadnagya Budán állomásozik. A következő években kitűnő összeköttetéseinél fogva ezredeket változtat, soron kívül lép elő és 1844-ben már 2-ik osztályú százados a 31-ik seregre, melynek altábornagy nagybátyja tulajdonosa, Keresztély unokatestvére pedig ezredparancsnoka volt.

Az ifjú, csinos külsejű, kék szemű, szőke kapitány gavallér ember volt, előkelő származásának, atyafiságának teljes tudatával, de minden önhietség és dölyfösség nélkül. Gazdagon nősült, elvevén 1844-ben Sissány Elizt, a gazdag törökbecsei Sissálynak legifjabb leányát, mely házasság útján Károly gróf magyarországi nagybirtokos lett és több magyar előkelő családdal rokonságba jutott. Nejének két nővérét Urbán és Rohonczy Lipót vette el, az a Rohonczy, ki 48-ban a gróf Károlyi költségén felállított Károlyi huszárok ezredese volt és Zsigárdnál megsebesült. Magyar neje, atyafisága, birtoka által Károly hova-tova magyarnak érezte magát és mikor lánya, fia is született: egészen hazájának tekintette gyermekei szülőföldjét.

Károly gróf ezrede 1847-ben Gácsországban volt, ő maga pedig hosszabb szabadságon Németországban és Bécsben tartózkodott. 1848 őszén ezredének egy zászlóalja az ezred egész törzskarával Temesvárra rendeltetett helyőrségül, hova az unokafivérének vezérlete alatt meg is érkezett, ott is maradt egész szabadságharcunk idejében és kiállotta a várnak ostromát, mely alatt unokafivére tábornokká emelkedett. Károly öccse, György, őrnagy lett Haynau seregében; másik öccse Viktor, pedig Olaszországban harcolt a császári lobogók alatt. Károlynak Temesvárra, ezredéhez való bevonulását sürgette unokafivére, de hiába sürgette: ő magyar nejének, sógorának, jóformán a kitűnő honleánynak Károlynének is hatása alatt a magyar minisztériumnak ajánlotta föl szolgálatát és a 19-ik gyalog seregre őrnagyává neveztetett ki, a mely seregre a délvidéken, a szerb harezteren állott.

Ez időtől kezdve Leiningen Károly gróf részt vett a Damjanich hadosztály, utóbb hadtest minden működésében; márczius közepén, mint ezredes, dandár-, utóbb

hadosztály-parancsnokká, juniusban pedig Damjanich és Knézich után a III. hadtest parancsnokává és tábornokká lépett elő. Mikor a bécsi kormány és magyar kormány között törésre került a sor; mikor kiviláglott, hogy a fegyveres összeütközés ki nem kerülhető, sőt utóbb a harc folyamán is családi összeköttetéseinél fogva több oldalról ismételen el akarták Magyarország ügyétől tántorítani, de Leiningen büszkén és határozottan azzal válaszolt, hogy semmiféle elődje, ivadéka adott szavát, esküjét soha meg nem szegte.

* * *

Leiningen Károly gróf bátor, vitéz katona volt, mint családjának minden tagja. Nagy lelke egész erejével harcolt új hazájának ügyéért és a legvakmerőbb támadásokkal tüntette ki magát.

Így például a komáromi július 11-ki csatában Csémnél. A magyar hadak Komáromtól nyomulnak előre és Leiningen hadteste a csémi tanyák-, majoroknál talál az egyesült osztrák-orosz hadsereg egyik részére. Heves rohamban elfoglalja azt, de erre az egész osztrák tartaléktest a fontosnak fölsímt pont visszavételére siet és támogatására 80 ágyút állít föl félkörben a vitás pont háta mögötti dombokra. Klapka, az ütközet fővezére, ennek láttára szintén minden tartalékágyúját fölvonatja és álló óránál tovább dübörgött a föld 140 ágyúnak robajjától, szörnyű tűzük mind az egy pontra irányozva, rettenetes pusztítást vitt véghez mindkét félnél: a csatater hullákkal lett tele, lőporos kocsik repültek a légbe, ütegek szereltettek le. Egyik fél sem engedett; az ellenség nem: mert többen voltak, a mieink nem: mert beérkezni tartozó hadtesteket vártak minden pillanatban. Ezek késedelme elvégre is hátrányunkra lett, a túlnyomó ellenség elvette Csémet. Leiningen látva zászlóaljainak hátrálását, oroszán bátorsággal tartaléka élére áll és szuronytszegezve ront az ellenségre. Az egész hadtest harczszomjasan követi vezérét, de mielőtt a váratlan rohamot a fővezér kellőképp támogathatná: pusztító keresztűz közé fogják. Leiningen annak daczára újra és újra támad, ezer lépésnél is tovább nyomul az ellenség lőtávolán belül, de a vakmerő bátorság nem pótolhatja a számbeli gyöngeséget: a szerfölött túlnyomó ellenség végre is teljesen visszaveté az ismételt támadástól igen megviselt hadtestet, mely tudott meghalni, de lehetetlenséget ismerni nem akart.

* * *

Egyik legszebb fegyverténye a vácsi csatában és visszavonulásnál történt.

Ez is júliusban volt, a mikor az oroszok már mint lavina zudultak le a Kárpátokról és Görgeynek serege Komáromtól sietett a Nagy-Alföldre, hol az összes magyar hadak egyesülendők voltak. Sietni kellett, nehogy a Hernád mentén jövő orosz seregek a Duna könyökénél elvágják útját. El is érkeznek Vácra egymás-

után a hadtestek, de ott már 15-én reggel orosz elővédre bukkannak. Görgey Ármin hadosztálya nyomban kiveri azokat a városból és attól délre egyes szőlőket, dombokat száll meg. Az oroszok erre déltájban egész elővédekkel Görgey csapataira rontanak, ki a túlerővel szemben ugyancsak válságos helyzetbe jutott, de szerencsére e közben beérkezett Nagy-Sándor hadteste is. Hallja az ágyúzást a még távol levő Leiningen, sietteti menetelését és 3 óra tájban ő is ott terem hadtestével és a város megkerülésével a harczvonal balszárnyára siet. Hirtelen fölvonat két üteget és azzal úgy bevág az oroszok jobb oldalába, hogy nyomban vége volt azok minden támadásainak, este pedig tanácsosnak látta az ellenség a teljes visszavonulást.

Ezekből és másokból látta Görgey Arthúr, hogy három vitéz hadtestével Paskievics

főselege előtt áll és várta is másnap 16-án a támadást, mi azonban nem következett be, mert az orosz fővezér ama napon seregeinek összevonásával vesződött, hogy 17-én egész erejével támadhasson. Mivel pedig Pest felől még osztrák csapatok előnyomulása is jeleztetett, ezért Görgey merész dologra határozta magát, t. i. hogy az oroszok megkerülésével Losonczon át a felső Tiszához siet, azon még az oroszok előtt átkel és úgy egyesül a déli hadseregekkel. E szerint el is rendelt mindent, hogy még az éj leple alatt a hadtestek titkon elhagyják Váczt. Előre látható volt, hogy a hátvédnek nehéz dolga leend, ezért sorsot huztak: a sorshúzás Leiningenre esett, ki tehát hadtestével csak éjfél után volt indulandó.

Az egész visszavonulás azonban csaknem katasztrófára vezetett a sereget követő ezer meg ezernyi szekértábor miatt, tele bőrüket féltő emberekkel. E szekértábor egyenes parancs ellenére Vácra érkezett és ellepte annak utcáit; mikor pedig a

csapatok esti 9 órakor megkezdették a visszavonulást, akkor nyakra-főre iramodtak utánuk, közéjük, elibök, hogy a város éjszakai szélén levő mély medrű patak egyetlen hídján mielőbb átjuthassanak. Szörnyű zűrzavar támadt ebből és a katonaság úgy megkésett, hogy virradatra még a sereg fele Váczott volt és nem tudtak átmenni se a városon, se a hidon. Az oroszok kaptak az alkalmon és egy dsidas hadosztályuk megfutamítva Görgey Ármin hadosztályát, merészen a városba rontott, hamarosan egy lovasüteg négy ágyúját elfoglalta és megtámadta a szekereket. Iszonyú rémület fogott el mindent, de Leiningen és Görgey Ármin hamar véget vetettek annak. Kiverték az oroszokat a városból, három ágyút visszavettek és egyesülten a Vácztól délre eső szőlőig szorították őket. Merész támadásuk az oroszokat teljes kifejlődésükre kényszerítette és így idejük lett a megrémült szekereknek, hogy kereket oldjanak és Görgey Arthúr szerencsésen befejezhette az egyetlen hídon való visszavonulást.

E közben az orosz látva a visszavonulást, csapataival üldözőbe fogta őket. Leiningen és Görgey Ármin azonban pompásan fogják föl azt mindig egymást támogatva. Leiningen tüzel, dolgozik, azalatt az I. hadtest fele vonul át a hidon és nyomban állást foglal, hogy ugyanúgy erős tüzeléssel fődözze Leiningen III. hadtestének átkelését, azután pedig fölégetik a hidat. Ezután megy Görgey tovább, Leiningen pedig hátvédállást tart a vácsi hegy délkeleti lejtőjén a hidat újra felépítő és azon átkelő oroszok ellen. Így tart ez Rétságig, hol egyesülten, hol elválva fődözik az előttük vonuló főszereget és egymást. Rétságnál már Pöltenberg hadteste csinál új felfogó állást, ütköznek, az est leszáll és ezzel vége az üldöztetésnek. Görgey serege ily módon csakugyan sértetlenül megérkezett az Alföldre.

*   **

Katonái imádták vitéz vezérüket és érte mindenre készek voltak, mint az Czibakházánál is kitűnt.

Leiningen ott személyesen vezette rohamra a 3-ik honvédszászlóaljot, de a támadás hevében oly messze jutott előre, hogy az osztrákok elfogták. Az osztrák tiszt Leiningent egy útszéli csárdába hurczoltatta és a legnagyobb durvaságokkal illette. Ezalatt azonban Leiningen zászlóalja észrevette vezérének elfogatását és Illésy hadnagynak* rögtönzött felhívására oly hévvel támadta meg az osztrákokat, hogy nemcsak a vezért szabadította ki, hanem az osztrák tisztet is elfogta. Leiningen joggal torolhatta volna meg a rajta elkövetett méltánytalanságot, de a helyett a lovagias férfiu szivarral és üléssel kínálta meg az előtte ájuldozó osztrák tisztet.

***

* Más verziók szerint *Aranyi Márk* főhadnagy, ismét más szerint *Talabér* hadnagy, vagy *Kohn Zs.* mentették volna meg.

Feltétlen híve volt Görgeynek és viszont Görgey neki tán legjobban szeretett barátja, kit nagyrabecsűlt mint lovagias férfiút, ügyes, merész hadvezért. A világosi fegyverletételnél mindenáron távozásra akarta bírni, hisz idegennek tekinthette volna magát és így más nézet alá esett, mint a többi magyar vezér. Ő azonban maradott. Augusztus 12-én, éjjeli 11 órakor találtam őt a világosi kastély tekéző szobájában — írja Gelich altábornagy — a szoba közepén állva és gondolatokba merülve. Leiningenhez mentem s azt kérdeztem tőle, miként állanak a dolgok? «A legrosszabbra lehetünk elkészülve», volt a válasza.

És szavai — fájdalom — még a sejtettnél is iszonyúbb módon teljesültek.

Varga Oltó.

VÉCSEY KÁROLY GRÓF.

Nagy úrnak gyermeke, maga is nagy úr; nem nagy képzettségű, de vitéz és határozott vezér, tetőtől talpig gavallér ember. Apja: Hajnácskői Vécsey Ágost gróf, cs. kir. valóságos belső titkos tanácsos és kamarás, lovassági tábornok, a Mária Terézia rend lovagja és több kiváló külföldi rendjel birtokosa, a magyar nemzeti testőrség kapitánya s a 3-ik huszárezred tulajdonosa; anyja: Zweibrückeni herczegnő volt, nővére udvari hölgy és Ferencz József trónörökösnek nevelője. Ő maga cs. kir. aranykulcsos, a József főherczeg huszárezred őrnagya még a szabadságharcz előtt, az alatt pedig tábornokká emelkedett és vitéz mellét mind a három rendű kitüntetés díszítette.

És ez a nagy úr, kire családi összeköttetéseinél, személyes derekasságánál fogva családja útján oly fényes jövő várt: ez a nagy úr 43 éves korában akasztófán halt meg, mint valami bandita. Minő idők voltak azok! hogy ennyi összeköttetés, apjának, három, szintén katonatiszt fivérének, nővérének hűsége, szolgálata a győző fél iránt se tudta megmenteni. Pedig a rettenetes eset szerencsétlenné tette az egész családot: az apa beleőrült, egyik fivére agyonlőtte magát, a másik meghalt és a virágzó családból csak egy él, ki visszavonulva gazdálkodik.

* * *

Mikor az 1848-iki rácz mozgalmak Délmagyarországon kitörtek, ő ezredével a Bánságban állomásozott és azonnal a szerbek ellen alkalmaztatott. Részt vett e délvidéki harcok egész sorában, kitűnt és tábornokká emelkedett.

Az 1849 januári összpontosításnál a bácsi hadosztályt ő vezette a Közép-Tiszához és Damjanichsal együtt vívták ki a szolnoki ütközetet. Míg Damjanich ugyanis a Tisza jobbpartján rontott a városban levő osztrák hadakra, azalatt Vécsey a balparton a szolnoki hídra támadott, annak elpusztítását megakadályozva a hídfőt

bevette s a hídon át hatolva a városba nagy részt vett a már futamodó ellenség megsemmisítésében. A nagy jelentőségű ütközet után mindakét vezérnek köszönetet szavazott a debreczeni országgyűlés.

A Közép-Tisza vidékéről míg egyesült hadaink nyugatnak haladva, győzelemről-győzelemre szálltak: Vécseyt a már régóta hiába ostromolt Aradvárnak és Temesvárnak elfoglalására küldötték. Arad előtt ápril elején jelent meg, első dolga volt a vár és Zsigmondháza közt a Maros kanyarulatát átvágnatni, minden Aradnak vezető utat megszállani, minek következtében a várbeliek eddig szokott módon sehonnét többé nem szerezhettek élelmet. E mellett egyre nyugtalanította őket ágyúzásával. A nyugtalanság, a beálló éhség csakugyan megpuhította a makacs védőket, elfogyott a lóhús is és erre a vár vízihordó szamaira került a sor, de az annyira megemészthetlen volt, hogy a hős fegyveres népek türelme elfogyott és megkezdődtek az alkudozások, miknek vége csakugyan a vár föladása lett június végén. Ez esetből kerekedett a mondás, hogy a min annyi ideig annyi okos ember hiába törte fejét, azt «kivitte egy pár — számár!»

Nem volt ily szerencsés Temesvárral, mely szintén már régebben körül volt fogva és Arad bevétele után 11,000 főre emelkedett az ostromló sereg és 55, utóbb még több ostromágyúval törette, bombáztatta a várat úgy, hogy a golyó- és bombazápor elhomályosította az eget. Volt eset, hogy kilencz nap, kilencz éjjel szakadatlan szólt a rettenetes muzsika; az őrség 9 ezer emberről 4000-re olvadt le, már hónapok óta féladagon éltek, július végétől pedig csak kétszer hetenként kaptak lóhúst. De a vár védője, Rukavina, nem adta meg magát: tudta, hogy fölmentő seregek vannak útban; tudta, hogy az oroszok elárasztották az országot; tudta, hogy kitartással győzniök kell.

Nem is került Temesvár magyar kézre, pedig megtartása annál nehezebb volt, mert a várbeli iszonyú ínséggel merő ellentétben volt Vécsey táborának pompája, kényelme, multságai, mikkel a fényűző Vécsey szerette a tábori életet megarányozni. Szerzett is ez neki sok ellenséget minden oldalról.

Mikor Temesvár alatt az utolsó csata elveszett, Bem hiába igyekezett őt és hadtestét akár a háború folytatására, akár menekülésre bírni: északnak fordult és Világos után ő is letette a fegyvert, hogy tábornoktársaival ő is orosz kézbe az osztrákok kezébe jusson.

* * *

Nagy bűne volt Vécseynek a császáriak szemében és e nagy bűnt még Bácskában követte el.

A bácsi sereg cs. kir. tisztikarát igen megzavarta a kamarillának föllépeése, a királytól korábban minden méltóságaitól megfosztott Jellachichnak méltóságaiba való visszahelyezése, majd annak kitudódása, hogy a lázadó ráczokkal Bécsben

igen is egyetértének. A délvidéki fővezér fölmondta a szolgálatot a magyar kormánynak, utána több tiszt is. Mikor pedig Arad és Temesvár parancsnokai nyílt ellenségeskedést kezdtek a magyarokkal, mikor Windischgrätz leverve és visszaszorítva mindenfelől a magyar «lázadókat», minden tisztet a császár iránti hűség megtartására hívott föl: akkor a bácsi déli hadseregben a zavar tetőpontra hágott. A veszendőbe menő magyar ügy hajójáról menekültek a patkányok; a tisztek tanakodtak, gyűléseztek, beszéltek debreczeni vörös republikánusokról, kik elhagyták a «törvényes» tért, mintha bizony túlhan igen törvényes téren állottak volna. Mikor pedig a déli hadsereg parancsot kapott januárban a Közép-Tiszához vonulni és ott a császári hadakkal szembeszállni, akkor a főparancsnok Eszterházy Sándor gróf egyenesen vonakodott és parancsnoki hatalomkörével, tekintélyével oda hatott, hogy vagy fölbomlik az egész hadtest, vagy épen a császári zászlók alá fog menni. A magyar kormánytól a rossz hírekre oda küldött Nádosy ezredes még segített Eszterházynek.

Ezek ellen lépett föl azután Vécsey, ki már az első ingadozásnál határozottan a magyar kormány mellé állott. «No Lina! — mondá az urát mindenüvé kísérő szép, fiatal feleségének — szegre akasztom osztrák kardomat, magyar vagyok, hazámmal tartok». Fivérei a túlsó részhez álltak, de őt hazája ügyétől semmi sem bírta eltántorítani. Lenkeyvel, Baudisz századossal egyetértőleg határozottan megtámadta a főparancsnokot és Nádosyt, hazaárulóknak nevezvén őket, míg a tiszteket és legénységet végveszélybe jutott hazájuk iránt való kötelességükre emlékeztették. A föllépés oly erélyes volt, szava oly hatásos, hogy Eszterházy és Nádosy még az éjjel az osztrákokhoz szöktek, a hadtest együtt maradt, Vécsey vette át annak parancsnokságát, mint Eszterházy után legidősebb tábornok és a megbízhatlan elemek kiűzése után Szegednek indult, hogy az egyesülési parancsot végrehajtsa.

A honvédelmi bizottnmány elnöke, Kossuth, meleg hangú köszönő átiratokban emlékszik meg Vécsey e tettéről:

. . . «nem tehetem — írja Vécsey tábornok és hadtestparancsnokhoz 1849 január 23-án kelt átiratában — hogy ne kövessem szívem sugallatát és Önnek Tábornok úr! ki ne fejezzem mélyen érzett csudálatomat és benső, őszinte hálámat ama magasztos hazaszeretetért és férfias, elszánt erélyért, mellyel Tábornok úr az Alsódunai Hadtestet egy vérlázító cselszövény hálójából óvatosan-erős kezekkel kiszabadítva, a hazának megmentette.

A meddig Magyarország él, minden becsületes ember tisztelettel fogja emlegetni Önt, mint a legnemesebb hazaszeretetnek és férfias erőnek magasztos példáját, mely ép ama pillanatokban ragyog föl legfényesebben, mikor a hazának ércbizalmát usurpált reputációk oly gyalázatos módon megcsalták.

Az Isten áldja meg Tábornok urat úgy, a hogy Önt a haza áldja, melynek Ön oly nagy szolgálatot tett, hogy következményei kiszámíthatatlanok. Bizom az Istenben, hogy az Ön által megmentett Alsódunai hadtest, az Ön vitéz vezérlete alatt hazánk szerencsésebb jövődjének serpenyőjébe nagy súllyal fog neheznedni, önmagát pedig örök hírrel koszorúzza; és bizonyos vagyok

abban, hogy a mily hátrányos lett volna ama hadtestnek oly gonoszul tervezett feloszlata az egész magyar hadseregére: ép oly jótékonyan fog az hatni összes hadiműveleteinkre, az Ön lovagias, nemes viselkedése által megtartva».

«Lássá — szólt könnyes szemekkel és reszkető ajkakkal a máig is gyászoló özvegy grófné e sorok írójának, átnyújtva a Kossuth aláírásával ellátott iratot — lássa: ezért kellett utolsónak meghalnia. Ha százan volnának is — mondá Haynau — akkor is az utolsó lenne: Vécsey !»

Varga Ottó.

LAHNER GYÖRGY.

Széchenyi István gróf írja Naplója egyik helyén magával tanakodva akkor, midőn a Pályafutási Társaságot tervezette:

No Stefi! ha sikerül a vállalat, majd évtizedek, tán század múlva születik egy hadvezér, ki a kitűnővé nemesült lovakkal győzelmet, babért szerez magának, de rád már senki sem gondol, ki ama diadalok alapját megvetted; — ha pedig nem sikerül a vállalat: akkor a kigúnyoltatás, az bizonyosan a tied lesz.

Önkénytelenül Széchenyi e mondása jut az ember eszébe Lahner Györggyel szemben, ki szabadságharcunk idejében az ország fő fölszerelési és fegyverzési felügyelője volt és mint ilyen Széchenyiként — ha sikerül — másnak készíti elő a diadalmat; ha nem sikerül: övé a megrovás, a gyalázat.

Lahner György 1795 október 6-án született az Urpin hegy alján a Garam és Bisztricza összefolyása között fekvő csinos kis fölvidéki városban, Besztercebányán. 1816-ban a Gyulay gróf nevét viselő 33. gyalogezredbe lépett be mint hadapród s 1844-ben őrnagyságig vitte. 1848-ban a 33. gyalogezred Benedek Lajos parancsnoksága alatt Olaszországban harczolt, ő ez alatt Kassán a 3. zászlóalj parancsnokságát vezette. 1848 június havában érte el a délvidéki szerb mozgalom azt a fokot, mikor már valóságos lázadásá fajult. A hazafiasságra hivatkozás, a szerb nemzetiségnek Magyarország épsége fentartásával tett konczessziók már nem voltak elégségesek; a fegyvernek kellett végre is dönten. E válságos időkben nagyon fontos kérdés nem az volt, hogy kit kell küldeni, hanem hogy ki megy e veszedelmes forrongás lecsillapítására. Kétségbeesett helyzetben volt az ekkori hadügyminiszter Mészáros Lázár. «Negyven és több név állott a lajstromban, melyből választani hatalmamban állott — mondja Emlékirataiban — hanem közöttük fölötte kevés, kinek hajlama lett volna előbbi bizonyos állásából, a bonyolódott magyar térre lépni; úgy hogy többen, mint pl. Legedics, Vogel stb. még magyarságukat is megtagadták». Ily körülmények között kérte föl a hadügyminiszter Bechtold altábornagy kassai parancsnokot a vezérlet elvállalására. Ez

elfogadta. Így került Lahner az alvidékre. Tudjuk, mily kudarczot vallott Bechtold magaviselete a július 14-ikei kémszemle s augusztus 19-ikei Sz.-Tamás ellen intézett támadás alkalmával, úgy hogy e miatt őt Perczel nyíltan árulással vádolta.

E dicstelen harcztérről Lahner csakhamar elszólitotta a honvédelmi bizottság október 5-én tett intézkedése. A körülmények után akkor már minden pillanatban félni lehetett, hogy a minden oldalról megtámadott Magyarország végre a külföldtől is el fog záratni. Sürgős intézkedés kellett tehát, hogy ruházatot s hadi készletet a lehető legnagyobb mennyiségben állítsanak itthon elő: így állítottatott föl a pesti fegyvergyár a Valero-kaszárnyában. E fegyvergyár kitűnően vala berendezve; benne a lőfegyver minden alkatrésze, nem különben szuronyok és kardok gépekkel a legkitűnőbb vasból gyártattak. A fegyvergyár megalapítása körül legtöbb

érdeme volt Rombauer ideiglenes igazgatóján kívül a fegyverfőlügyelőül kinevezett Lahner ezredesnek, ki a fegyvergyártás körül szigorúan örködött. Ő hazánk egyik legiparosabb vidékéről származott, hol a vasipar legrégebben ki van fejlődve; ennél fogva sokoldalúsága és szakképzettsége, lelkiismeretességével párosulva oly kitűnően megfelelt a rábizott hivatásnak, hogy a magyar hadsereg a legváltásosabb időkben sem szenvedett fegyverekben szükségét. Pedig e földadat sokszor végtelen nehézségekkel járt. Így 1849 január havában a fegyvergyárt Nagyváradra kellett átszállítani. Május 23-án határozatba ment, hogy a kormány székhelyét Pestre teszi át, ugyanekkor egyebeken kívül a fegyver- és lőszergyártáshoz szükséges összes gépek és készülékek is Pestre helyeztetnek át. Lehet képzelni, hogy a fegyvergyár és más gépek szétszedése, becsomagolása, szállítása, újabb összeállítására milyen tömérdek időt vett igénybe. Alig működik itt a fegyvergyár egy

hónapig, Görgey junius 28-iki levelére: «A kormány meneküljön haladéktalanul Nagyváradra, vigye magával a bankot és minden készletét, mert őt túlszárnyalhatja az ellenség, mi okból nem képes a fővárost csak 48 órára is biztosítani...» a kormány ismét mindent összepakoltatott, hogy a bankjegysajtó, fegyvergyár és tábor-szer hivatalok az anyagkészlettel együtt Szegedre szállíttassanak. 6000 mázsa nehéz gépet s anyagot kellett ekkép becsomagolni és elszállítani, nem vasúton, mert még csak Pest és Szolnok között volt vasút, úgy hogy két hétre volt szükség, míg ezek mind Szegedre értek.

Ily körülmények közt volt Lahner lelke a fölszerelésnek és föl fegyverzésnek. Teljesen illett rája, mit egy francia mondás egy más férfiúról mondott: hogy nagy volt a maga nemében, de neme nem volt nagy, legalább látszatra nem. Csaták sorsa függött működésétől, de a győzelmek dicsősége nem az ő dicsősége, csak ha a fölszerelés hiánya következtében kudarcz esik itt is, ott is: akkor mindig feléje vethetni a követ. Győzelmes hadvezéreket megénekelnek a költők, imádat-tal ölelik át a nemzetek; de vajmi kevesen látják a dicső harczterektől távol álló férfiút, ki azt a győzelmes kardot abból a nyers vasból készítette, élesítette, a mely vasból lánczot is kovácsolnak. Az ily érdemeknek nem igen akad költőjük, de annál nagyobb maga az érdem, annál férfiasabb a tett, mennél távolabb áll tőle a sejtelem is, hogy dicsvágyból, hiúságból történik.

Ily tettekben volt gazdag Lahner is és hogy mije volt a szabadságharcznak, azt maga Kossuth — bár önmaga iránt igazságtalanul — de legjobban megírta: helyünket sokan betöltöttük emberségesen, de mindannyiunk közt csak három ember volt, a ki helyét oly bámulatos sikerrel töltötte be, hogy azt hasonló sikerrel lehetetlen lett volna más által betölteni. E három ember: *Lahner* tábornok, Lukács honvédezredes és *Duschek Ferencz*.

És azt a véleményt meg is erősítette az ellenség — akasztófája.

Lauko Albert.

DESSEWFFY ARISTID.

(1801 — 1849.)

A nagynevű Dessewffy nemzetség tagja, annak nem grófi ágából származott. Atyja felvidéki birtokos, anyja Kubinyi Juliánna volt; ott született a felvidéki Csákányban (Abauj vm.) és a felvidék iskoláiban nyerte első kiképzését is.

Gyermek- és ifjú évei a napoleoni világháború hatása alatt teltek el és a tehetséges, mindenkitől kedvelt ifjút szintén a katonai pályára terelték. Mint 18—19 éves ifjú, az 15-ik huszár-ezredbe lépett kadétnak és vagy 20 évi szolgálat után

kapitányságig vitte. Kitűnésre nem volt mód, a napoleoni háborúkat követő hosszú béke elvégre is meguntatta tette előtte pályáját és 1839-ben nyugdíjaztatta magát, házasodott és fölváltva Sárosban, Szepességen gazdálkodással tölté napjait.

Boldogságát azonban csakhamar gyászos események dúlták föl: neje sorvadásba esett, gyermekei anyjuktól öröklött bajukban egymásután elhaltak, majd neje is sírba követte őket, hiába vitte a szerető férj Velence enyhe ege alá: vissza se hozta többé, ott temette el.

Így találta őt 1848. Dessewffy följánlotta kardját hazájának és őrnagyi állásban előbb a sárosi lovas-nemzetőrséget szervezi, majd a honvédek sorába lép át. Végig küzdötte az egész szabadságharcot, eleintén az északi hadtestben, majd a tavaszi hadjárat dicső harczaiban, majd ismét északon, legutóbb pedig a déli hadseregnél a 10. hadtest parancsnoka volt Dembinszki alatt. Mindenütt kitűnt hősisége, rettenthetetlen bátorsága által; vitéz mellét a 3-ad, azután a 2-od rendű érdemjel díszítette és az őrnagy rövid időn őstől-májusig alezredes, ezredes, tábornok lett.

* * *

Gyorsan cselekedett és a legnehezebb feladatokban is megállta helyét. Mikor Klapka a Hernád vidékén átvette a főparancsnokságot és az előző parancsnokok vesztett csatái után *Tarczalnál* új ütközetre került a dolog, Dessewffy gyorsasága döntő volt e csata diadalára nézve. A csata előestéjén még Miskolcz vidékén van elhelyezve, a csatlakozási parancsot későn kapja, siet, a csata folyamában csakugyan beérkezik: «jöttem, mint jöhöttem — jelenti Klapkának — s itt vagyok vagy eldönteni a csatát, vagy ha késedelmem miatt elveszne, elveszni magam is».

Kápolnánál két tűz közé jutott dandárával, sokat szenved, de rendkívüli lélekereje összetartja és jó rendben kihozza csapatait az öldöklő viadalból. Még veszedelmesebb helyzetbe jut a *turai* csatában, hol lovas-rohamot intézett az oroszok ellen és három század huszárral két ezred orosz lovasság közé szorult. Csináltak erre olyan lovas harcot, mely ritkítja párját és bár iszonyú erőfeszítéssel, de mégis kivágták magokat. Az oroszok sokat beszéltek utóbb erről a lovascsatáról és nem győzték a csatában részt vett piros ruhás, keresztes püspök hősiségét magasztalni. A piros ruhás, mellén keresztet viselő hős nem püspök, hanem Dessewffy volt teljes tábornoki díszben.

* * *

A rómaiak beszélnek Fabiusokról és Cremera patakról; ilyenforma epizódja van a komáromi csatának a Dessewffyekre nézve.

Dessewffy Arisztid újból igen veszedelmes helyen van: összes kísérete vagy elesett, vagy sebesült és ép utolsó tisztjét küldi jelentéssel a fővezérhez, mikor

előbbi segédje: *Dessewffy Gyula*, ki Bicskénél korábban megsebesült volt, a csata legveszélyesebb percében jelenti, hogy «berukkolt ». Rögtön parancsot küld általa egy távolabb felállított lovassági osztályának a támadásra. A parancs azonban oda sem ért, az osztály már támadott. — «Ki vezényli az osztályt»? kérdi egy épen onnan visszaérkező segédtszttől; — «*Dessewffy Lajos*» volt a felelet, a «Ferdinand-huszárok őrnagya». E perczen érkezett oda Psotta huszár-ezredes kérve a vezénylő *Dessewffy*-t, adna neki néhány huszárt, hogy a monostori sánczokban az ellenségtől elvett ágyúkat a várba szállíttathassa: de nem volt felesleges ember egy sem. Pedig épen akkor erős osztrák csapat rohanta meg ismét a monostori sánczokat, hogy vesztett telepét újra visszafoglalja: Psotta csaknem kétségbe volt esve az ágyúkért. E kétes perczen vágat oda *Dessewffy Zsigmond*, Psotta segédtszttje és jelenti ezredesének: hogy az ágyúk megmentéséről és bevontatásáról sikerült gondoskodnia. Psotta örömkönyűkkel szemeiben mondá: «*Arisztid*, boldog vagy; oly család tagja, melyben mindenik egy-egy hős!»

1848-ban október elején a honvédelmi bizottmány Sáros megyébe küldött kormánybiztosnak.

Alig érkeztem meg, híre jött, hogy Simunich cs. k. altábornagy Galicziából egy hadtest élén berontani készül. Ez ugyan nem történt meg, mert ellenparancs következtében az említett hadtest Trencsén felé nyomult, de ez alkalommal tett védelmi intézkedéseim között közelebről ismerkedtem meg *Dessewffy Arisztiddel*, s vele bizalmas baráti viszonyt kötöttem.

Dessewffy azelőtt egy cs. k. huszár-ezredben mint százados szolgált, s nyugdíjaztatván magát, Eperjesen telepedett meg. A nemzetőrség szervezésekor a kormány a szebeni nemzetőrség őrnagyává nevezte ki.

Dessewffy akkor 44—45 esztendősen lehetett. A középnél valamivel magasabb termetű, vállas s kissé hízásra hajlandó erőteljes alak. Tar koponyája alatt halántékait világos szőke haj fedte, hasonló színű szakála és nagy bajusza katonás külsőt adtak neki, melyet azonban kék szemének szelid tekintete mérsékelte. Gyakran találkoztván vele, nem csak nyájas és miveit modoráról, hanem egyszersmind hazafias érzelmeiről győződtem meg.

Midőn deczember elején Schlick cs. kir. altábornagy egy hadtesttel Sárosba benyomult s az ellene sebbel-lobbal összegyűjtött nemzetőrök a kassai hegy alatt táborba szálltak, *Dessewffy*, minthogy az ő zászlóalja ki nem vonult, csak a főparancsnok, Pulszky Sándor alezredes oldalán vett részt az ütközetben, mely a nemzetőrök megfutamodásával végződött. A mi kevés haza nem szaladt, az Miskolczon állapodott meg. Ezeknek rendbeszedésével, addig is, míg a főparancsnok,

a ki a csata színhelyéről Bódoglóvárallyára ment, megérkezik, Dessewffyt biztam meg. Pulszky megjött ugyan másnap, de csakhamar Mészáros Lázár tábornokkal váltatott fel, magam pedig, minthogy Borsodmegyében már nem voltam ismerős, leköszöntem, helyemet Szemere Bertalannak adván által.

Mészáros alatt Dessewffy a második kassai csatában a jobb szárnyat vezette s neki köszönhető, hogy a balszárny s a derékhad rendetlen futása még nagyobb veszteséget nem okozott, ő fedezvén egy osztály — ha jól emlékszem — Coburg-huszárral a visszavonulást.

Budavára ostrománál Dessewffy jelen lévén, a függetlenségi nyilatkozat megünneplésére Pest városa által a Muzeum alsó körtermében rendezett díszebéden is megjelent, ha nem csalódom Nagy-Sándor társaságában.

Miután Budavára bevétele után, június elején a kormány a fővárosba visszatért, én kormánybiztosi hivatalomról lemondtam s az országgyűlés is el lévén napolva, rokonaim s majdan szüléim látogatására Eperjesre mentem.

Itt újra találkoztam Dessewffyvel, mint immár tábornokkal, a ki Dembinszki leköszönése után, Wisockival együtt az északi hadsereg parancsnoka volt.

Az oroszok leendő betörésének híre már elterjedt ugyan, de az nem akadályoztatta a honvédeket, hogy a hadszünet alatt egy kissé mulassanak. Okot erre a közkedveltségű magyar parancsnok eljegyzése szolgáltatott.

Dessewffy ugyanis jegyet váltott egy eperjesi hajdonnal, Szinyey Emmával, Szinyey Merse László előbb sárosmegyei első alispán, akkor váltótörvényszéki elnök leányával.

A kisasszony, mintegy 26—28 éves, egyike volt a megye legszebb hölgyeinek. Deli termet, szabályos vonások, világos gesztyeszín haj, fehér arczbőr s nyájas és vidám társalgás meghódították a vitéz katonát. Az eljegyzés megünneplésére a vőlegény a megyeházán vacsorát adott, másnap pedig a czeméthei fürdőben táncmulatságot rendezett, a melyre tisztársai s barátjai közül is többeket, ezek között engem is meghívott. De íme, talán még csengett fülünkben a zene, mikor az ellenség közeledtének hírére Eperjest kiüríteni kellett.

A sereg, a túlnyomó erő elől hol itt, hol ott ütközve a központ felé visszavonulni volt kénytelen. Dessewffy, hogy aráját mielőbb egészen magáénak mondhassa, kérte Szinyeyt, jöjjön leányával Pestre, hogy itt megesküdjenek. Úgy is történt. Csak hogy a férj az oltártól azonnal a táborba indult vissza s azontúl soha sem látta többé feleségét.

A temesvári szerencsétlen csata után ugyanis, Dessewffy, jóllehet már nem messze volt a török határtól, az osztrák táborba ment s megadta magát 4—5000 emberével, egykori jó barátjának és ezredbeli bajtársának, Lichtenstein Ferencz herczeg altábornagy felszólítására, ki a fegyverletétel fejében a számkivetésnél enyhébb elbánást ígért neki.

Lichtenstein elő is terjesztette ígérletét, lovagias adott szavát Haynaunak, hanem azért október 6-án Dessewffy is főbelövetett az aradi sánczokban.

Midőn Lichtenstein herczeg Dessewffy kivégeztetéséről értesült, heves vita támadt közte és Haynau között, melyet az utóbbi azzal végezett, hogy kijelentette, miszerint ő *enyhítette* a büntetést.

Irányi Dániel.

SCHWEIDEL JÓZSEF.

«A haza vészes körülményeiben a magyar nemzet iránt tanúsított tántoríthatlan hűsége, katonai erélyessége és vitéz jelleme» emelte *Schweidelt* a magyar szabadságharcz tábornokainak s utóbb az aradi tizenháromnak sorába. Nem volt igazi hadvezéri tehetség, nem hatott döntő erővel, mégis nagy részt követelhet abból a dicsőségből, melyet kitartó küzdelem árán szerzett magának a nemzet. *Simonyi* óbester, a «legvitézebb huszár», volt mestere. Mint ezt, személyes bátorság, leleményesség, szívósság jellemezte őt is; kitűnő törzstiszt; fegyelmezője, de egyúttal lelkesítője csapatának. Szerencsésebb mintaképénél, ki idegen érdekekben fecsérelné el lelkesedését, hogy a lovagkor legfényesebb idejébe is beillő tettekkel dicsőítse meg a magyar vitézséget. Ő magyar érdekért, a legfőbbért, a szabadságért áldozhatta életét.

Csak neve volt német; családja, neveltetése, szíve jó magyar. Atyja, ki sok érdemet szerzett a temesi részek vizeinek szabályozása s mint főmérnök és udvari tanácsos, a Ferencz-csatorna készítése körül, rokonságban állt s naponta érintkezett Bács megye legelőkelőbb családjaival, a Vojnicsokkal, Latinovicsokkal. Fiát, Józsefet, ki Zomborban 1796-ban született, katonának szánta; s nagy örömeire vált, hogy a 18 éves ifjú utóbb, mint hadapród, éppen a *Simonyi* vezetése alatt álló negyedik huszárezredhez jutott. Vaskéz zabolázta, lánglélek tüzelte; nem kaszárnnyákban, hanem a harcmezőn, a világtörténelem egyik legóriásibb alakja ellen küzdve töltötte katonaságának első évét — s ezekkel együtt ő is azon hitben, hogy Európa szabadságáért villogtatja fegyverét. A deli, tanút és vagyonos ifjú, ki mint egy győztes hadsereg tagja látta Párist s fél évet tölthetett a megalázott Franciaországban, dicsvággal szívében, sajnálta is talán, hogy a világ legragyogóbb városát oly hamar föl kellett cserélnie a szerény Debreczennel, a harcmezőt a kaszárnnyával; de rendkívül szélesedett látókörrrel, megedzve, megférfiasodva, katonai érényekben gazdagon, jövője iránt teljes bizalommal térhetett vissza hazájába, a béke ölébe.

Debreczenből csakhamar Galicziába helyezték át s hadnaggyá, majd főhadnaggyá léptették elő. Lelkiismeretesen végezte tisztjét, de társaságokba is szívesen

járt s művelt, közlékeny modorával és nyelvismereteivel mindenütt szívesen látták. 1827-ben Galiczia egyik előkelő családjának leányát, *Bilinszka Domicellát* vette feleségül s mindvégig boldogan élt vele. «Szeretett, drága nőmnek — írta félnappal kivégeztetése előtt — irántam tanúsított önfeláldozó, hű szeretetét és ragaszkodását szívem mélyéből köszönöm; ő, a jó, angyali lélek jobb sorsot érdemelt volna.» Hányszor buzdította őt ez a lelkes asszony, a legválságosabb körülmények közt, s mennyire lángolt a magyar nemzetért, a magyar szabadságért, melynek győzedelmétől remélte saját hazájának föltámadását! Fájhatott szívének, hogy ura, ki kapitány, majd őrnagy lett az ezredben, 1846-ban harcolni kényszerült a krakói köztársaság ellen; de megkülönböztette benne a katonát a magyartól

s kötelességérzetét nem állította szembe óhajtásaival. Egészen családjának élt. Gyermekeit (Bélát, Saroltát, Máriát, Karolinát és Annát) a leggondosabban neveltette, mit annival inkább tehetett, mivel férjét 1847-ben ezredével együtt Bécsbe helyezték át. Milyen büszkeséggel tölthette el, hogy fia *Béla* (ki a katonai iskolában tanult) csakhamar hadapród, majd hadnagy lett ugyanazon huszárezredben, melynek őrnagya Schweidel József volt!

Az őrnagyot viszont szülőföldének, Bácsmegyének rendjei emlegették büszkén s mint jó katonát és magyart már korábban táblabiráik díszes sorába igtatták. E választás újra figyelmeztette Schweidelt, mit ő sohasem feledett, hogy érdeklődnie kell hazája közügyei iránt, sőt szolgálnia is azokat. Erre előbb nyílt alkalma, mint talán maga is remélhette. Majdnem negyedszázados távoliet után 1848 augusztusában végre hazájába, Magyarországra küldték. A Bécsből (aug. 13., 23.) két csapatban távozó ezred élén álló gróf *Apponyi Károly* betegséget jelentett,

Conrad alezredes lováról való lebukása következtében valóban beteg volt, a német gróf *Mensdorff-Pouilly* őrnagy pedig, hogy a magyar hadügyminiszternek ne kelljen engedelmeskednie, inkább elhagyta ezredét; így *Schweidel* őrnagy vette át a parancsnokságot. Nemsokára mint alezredes, majd mint ezredes vitte azt teljes buzgalommal. Azon helyen állt tehát, honnan ifjú korában *Simonyi* óbester hangja és példája buzdította őt s a huszárságot. Helyzete azonban véghetetlenül kényesebb volt, mint mesteréé; amazt egy, a nemzetet voltaképp alig érdeklő küzdelemben idegenekre küldték; őt, esküjére hivatkozva, néhány hét múlva már saját honfitársai ellen akarták felhasználni. Férfi volt, nem hitvány, gyenge báb s nem csinált belőle érdemet, hogy választani tudott Ausztria és Magyarország között, melynek alkotmányára különben is a király parancsára esküdött fel.

Pécsről, hol szeptemberig állomásozott, gróf *Teleki Ádám* vezérőrnagy hadtestével a Dráváig nyomult előre; *Jellachich* elől azonban visszavonult a sereg, hogy ne harcoljon az ellen, ki vele ugyanazon zászlóra esküdött fel. Míg az alsóházban már szept. 16-án árulásról vádolták Telekit, Somogy megye aggódó urai Marczaliban *Schweidelt* ostromolták felvilágosításért. Az ezredes katonás őszinteséggel jelentette ki, hogy csaknem egy időben kapta a király rendeletét, mely a lázadó *Jellachich* ellen küldi, s a bécsi hadügyminiszterét, mely — esküjére figyelmeztetve — szívére köti, hogy a dynastiához hű bánt lehetőleg kímélje. Fel is olvasta mindkét rendeletet; azután óriási lelkesedés közt jelentette ki, hogy mint magyar ember, hű lesz a magyar ügyhöz s engedelmeskedik a magyar kormánynak.

Ezzel a koczka el volt vetve. Szeptember 20-án *Telekinek* egész tisztikara kimondta, hogy kész harcolni a királyért s a törvényes szabadságért. Szavukat be is váltották. *Polgárdi* alatt, midőn még mindig híre járt, hogy *Jellachich*csal nem bocsátkozik komoly csatába a magyar sereg, a *Hardegg-vértesekre* irányzott lövései által, a kormánynak 1849 május 11. tett elismerése szerint — legelőször ő czáfolta meg e téves hitet; *Pákozdnál* (*Sukorónál*) «a fegyvertűzzel előrenyomult jóval nagyobb számú ellenség helyzetének és felállításának kipuhatolása végett életveszély közt, a legsűrűbb lövések daczára néhány vitézzel elindult; mely haditette következménye lőn azután, hogy csekélyebb erőnket az ellenség gyengébb oldala ellen lehetővé indítani, azt sikerült veszteséggel visszavetnünk. *Schwechatnál*, mint a 4. huszárezred ezredese és az 1-ső számú dandár parancsnoka, a hosszantartó sűrű golyózáporközt ingadozni kezdett dandárát szigorú és czélszerű intézkedései által állásában nemcsak megtartani tudta, hanem még vagy 80 lépésnyire előre is vezette; mire azt azután fővezéri parancs következtében taktikai mozdulatok szerint az általános zavar között visszavonnia sikerült.»

Ezen érdemeinek, tántoríthatlan hűségének, katonai erélyességének és vitézségének elismerésül «a király s haza nevében az országgyűlés által választott országos honvédelmi bizottmány» őt Pesten 1848 október 28-án tábornokká nevezte

ki. Mint Mészáros hadügyminisztériumának egyik osztályfőnöke, nagy buzgalmat tanúsított az új zászlóalj felruházásában, fölfegyverzésében s begyakorlásában. Minden tekintetben megbízható, tehetséges, erélyes és jellemes ember létere épen a szervezés terén tett nagy szolgálatokat hazájának. Mindenüvé hűségesen követte a kormányt és az országgyűlést s elfogadta a függetlenségi nyilatkozatot is. *Kossuth* kormányzó megszerette és barátságába fogadta a lelkes tábornokot s a törvényhozás és a kormány védelmét reá bízva, a hadügyminisztérium által őt 1849 május 9-én Pest város térparancsnokává nevezte ki, másnap pedig a harmadrendű katonai érdemjellel díszítette föl. Követte a kormányt a legkétségteljebb viszonyok közt is. Augusztus 9-én, aznap nevezte ki őt *Kiss Ernő* hadügyminiszter aradvárosi térparancsnokká, midőn késő éjszaka épen az ő hajdani vitéz huszárezredének menekülő csapata hozta meg Aradra a temesvári csatának, a végső remény eltűnének hírért. Harmadnap *Kossuth* letette a kormányt s ő is, hű barátja, *Mészáros* is hitta, meneküljön velők külföldre. Nem követte tanácsukat. Egyrészt, mert aggasztotta kis fiának, *Józsina* súlyos betegsége, s hitte, hogy ezt és kis leányát, *Ninát*, itthon a hazában, magyar szellemben neveltetheti; s másrészt, mert valóban nem aggódott, hogy az ő s tábornoktársai élete veszélyben forog. Augusztus 13-án azonban *Görgey* föltétel nélkül hódolt az orosz előtt s a szőlős-világosi fegyverletételnek hat más tábornokkal együtt ő is szemtanúja volt. S bizott még október 5-én is, midőn tudta már, hogy halálra van ítélve s hogy az ítélet végrehajtását siettetik. Nagylelkű nejéhez intézett levelében kifejezte azon reményét, hogy legkésőbb október 15-én együtt mehetnek Budapestre, hol azután nyugodtan elintézhetik családi ügyeiket. Egyúttal azonban elkészítette végrendeletét; hogy «ha a Mindenhatónak úgy tetszenék, hogy — miután a halálos ítélet fölöttem kimondatott — engem ez alkalommal a jelenlegiből egy jobb világba szólítson», — vagyoni ügyei rendben maradjanak. A rendszereteten kívül, mely egész életén át jellemezte, vallásosság és családiasság sugárzik ki szomorú iratából. Kegyelettel intézkedik egy kis fészületről, melyet 14 év előtt atyjától örökölt; s megindítóan búcsúzik el feleségétől, gyermekeitől, kivált a kis *Ninától*, ki «még csak fel sem foghatja azt, hogy elveszíti szegény, ártatlan atyját».

Csupán egy intézkedése lep meg. «Mivel — úgymond — most már atyámnak derék, becsületes nevét mocsok és gyalázat éri, nincs ellenvetésem, hogy fiam, *Béla*, más nevet vegyen föl s az én nevem, személyemmel együtt, örökre elenyésszen.» Másnap október 6-án — régi bajtársának, *Haynaunak* eszközlésére kötél helyett

golyóhalálra ítéltetve — az aradi vár sánczában, azon várban, hol 12 év előtt szintén mint az osztrák kormány áldozata, rabságban végezte életét mestere, a «legvitézebb huszár» — három más bajtársával együtt őt is agyonlövette a győztes hatalom. S a mitől félt ő, a rettenthetetlen, nem következett be. Atyjának derék,

becsületes nevét nem érte mocsok, nem érte gyalázat, sőt épen e név hozta rá a legnagyobb dicsőséget; fia sem cserélte föl nevét, mint elveit sem cserélte föl mással. Pedig lett volna rá alkalm. Mint a szabadságharcz buzgó tisztjét, Aradon halálra, majd 16 évi várfogságra ítélték; félévi rabsága után *Haynau* megkegyelmezett neki, sőt, mint egykori barátja gyermekét, fiává, örökösévé akarta fogadni. Élete forgott koczán, de az ifjú ismételve, mereven utasította vissza s elment, hogy mint gr. *Károlyi* gazdatisztje keresse meg kenyerét. Most nyugalmazott tiszt-tartó Szegeden. A leányok közül *Sarolta*, dr. *Balogh* Sándor fővárosi tekintélyes ügyvédnek és számos társulat elnökének, *Anna* pedig *Halász* Géza nyéki földbirtokosnak neje. Boldogság, anyagi jóllét a részök s azon dicsőség egy sugara, mely hős atyjoknak vértanúságából a *Schweidel*-névre és az egész hazára fényt vet.

Márki Sándor.

LÁZÁR VILMOS.

Minden időben tiltakozott a történelem és tiltakozni is fog ama eljárás ellen, melyben 49-ben és utána hazánk és hazájukat legjobban szerető fiaival szemben a győzők eljárak. Tiltakozott és tiltakozik ama haditörvényszékek illetékessége ellen, mely államférfiak, miniszterek, polgáriak, katonák fölött itélt; tiltakozott és tiltakozik ama törvényszékek képessége ellen, hol közkatonák, altisztek és egy-két tiszt volt hivatalba ítéletet mondani oly bonyolódott status-ügyekben, melyek a legkiválóbb jogászoknak is megviselik erejüket. A történet kimondotta akkor és kimondja ma is, hogy az egész törvénykezési eljárás csak forma volt, csak arra való volt, hogy annak tisztos leple alatt bomlott ésszel akasztathasson, lövet-hessen az embertelenség, elkapatottság és politikai rövidlátás.

A teljhatalmú *Haynau* uralkodott mindeneken és győzelmi babérait új *Brescia*val szennyezte be, de ez új *Brescia* nem egy helység, hanem egy ország volt. És tette ezt tetszése szerint, véletlen szerint, szeszélye szerint, a hogy jött. Még csak az sem volt mérvadó, ki mennyit «vétkezett», ki mily szolgálatot tett a «lázas»-nak. Voltak, kik kézrekerülés esetén biztosra fogták az akasztófát és kegyelmet nyertek; és voltak, kik százszor csekélyebb dolgokért halált szenvedtek. A volt osztrák katonákat rendszeresen halállal sújtották, de még ebből is annyi a kivétel, hogy szabályul alig állíthatni. Örültség volt az, de rendszer nélkül.

Ennek a rendszertelen örültségnek egyik áldozata *Lázár Vilmos* ezredes is. Nálánál sokkal súlyosabban «vétkezők», — volt, de tisztokról katonai jelleg nélkül lemondott szabadságharczosok, a vész után pár évvel teljes kegyelmet nyertek, de neki hálnia kellett az aradi vár sáncaiban.

Lázár Vilmos 1815-ben született Nagybecskereken és tiszthelyetteskép a porosz

főherceg nevét viselő 34. gyalogezredbe lépett, később pedig hadnagy lett a Ferdinánd császár 1. huszárezredben. Még 1848 előtt azonban elhagyta katonai pályáját, lemondott rangjáról és katonai jelleg nélkül a polgári életbe lépett, nőül vevén özvegy Halassy né, született Revitzky Máriát. Nejével és nejének első házasságából származó három mostoha gyermekével — Béla, Szerencs és Madelaine-nel — zempléni birtokán gazdálkodva találta őt a vészes 1848-diki esztendő.

Mint a veszélybe jutott hazának annyian, úgy Lázár Vilmos is fölajánlotta kardját; a magyar hadseregbe lépett, hol csakhamar századossá, ezredessé lett.

1849-ben az ujonczozó bizottság elnöke volt Ungváron, mikor pedig márcziusban a hadügyminisztérium az ország északi határainak megvédésére egy új hadosztálynak, a 9-ik hadosztálynak felállítását határozta el, akkor e hadosztály 2-ik dandárának parancsnokává Lázár Vilmost nevezte ki. Dandárának Zemplént, Ungot, Bereget kellett megszállania, míg az első dandár be Máramarosig terjeszkedett. A két dandárnok alá rendelték ama megyék összes haderejét, honvédeket, nemzetőrséget, szabadcsapatokat és a rendetlenségek megtorlására teljhatalommal bírtak. A hatóságok, kormánybiztosok mind fölhevítették, hogy a parancsnokokat minden tekintetben a legerélyesebben támogassák. Az egész, vagy 8000 főnyi hadosztálynak parancsnokává utóbb Kazinczy ezredes lett.

Az a nevezetes e 9-ik hadtestről, hogy az egész nyári táborozás alatt egyetlen lövést sem tett. Nem volt tehát mód, itt dicsőséget, babért aratni. Nem az ellenség hiányzott; az volt a baj, hogy igen is sok volt. Jöttek a muszkák és július derekán e vidékeken 135,000 emberrel különféle hadosztályokra osztoltan átlépték a Kárpátokat. Az oroszok nagy óvatossággal haladtak előre, hír szerint a magyarok 60,000 főnyi serege védi a Kárpátokat, holott az egész óriási vidéken a 9-ik hadtest és más csapatrészekkel együtt nem volt több 17,000 embernél. Dembinszki fővezér bölcsessége következtében e maroknyi nép is annyi felé volt osztva, a hány hágó, szoros, út csak ott a Kárpátokban van és nem volt seregrész, mely legalább tízszeres erőt ne látott volna maga ellen jönni. Ily esetben nincs harc, csak visszavonulás.

E dicstelen háborúnál valamivel jobbat mégis nyújtott a sors Lázárnak, de dicsőséget, kitűnést sohasem. Ő az oroszok bevonulása után a déli hadsereghez került, részt vett a híres temesvári ütközetben, hol Dembinszki makacs önfejűsége oly pusztulást, végveszedelmet hozott reánk. Vége lett az 54,000 főből álló hadseregnek, vége lett a Görgeyvel tervezett egyesülésnek: csak bomlott seregrészek, kétségbeesett csapatok voltak már. A csatát veszített sereg zöme Lugosra vonult vissza, köztük van Lázár ezredes is. Lugosnál megoszlottak a seregek: az egyik vezér erre, másik arra vezette hadosztályát, a merre jobbnak találta; az egyik török földre menekült, a másik sietett a fegyvert lerakni, a harmadik berontott

Erdélynek, hogy esetleg annak fellegvárából tovább folytassák a harcot. Ez utóbbiak közé tartozott Dessewffy és Lázár is, kik Lugosról 4500 emberrel, némi lovassággal és 52 ágyúval Karánsebesnek, innen pedig Lázár a nagyobb részszel Hátszegnek tartott.

A visszavonuló sereg egyre fogyott, ellenség ólálkodott rája minden oldalon, nyomában pedig siettek a győzelmes osztrák seregek. Nem volt menekülés: Lázár 3000 főnyi demoralizált csapata is letette a fegyvert augusztus 19-én, miután Görgey tízszerannyival sem tudott jobb utat követni.

Azután? A többire felel beszentetetlen, jeltelen sírja az aradi vársánczokban.

Varga Ottó.

Tiszfelf. Lamacz ur,

Szívből sajnálom hogy Önnel
adott ígéretemet nem vállalhatom be. Ez a feladat
kiszármagolja erőmet. A hazafias okajlás elöl,
melyet ön. hozzám intezett ki kell lennem, mert
elhínyt barátaim emléke előttem sokkal drágább
és szentebb, hogy sem esz egy pár köznapi sorral
profanálhatnám - másfelől pedig idő és viszonyok
annyira megváltoztak hogyna. in annak a fel-
háborodásnak s mély fájdalomnak, mely elfog
valahányszor csak október 6-ára gondoltok szabad
folyvást engednek, másokban is oly érzelmeket
keltketne nek fel melyek jobb ha az ország nyu-
galmaért melyen ellemetve maradnak.

Vólna elmondando egy vagy más vissza emlé-
kezésem mindenkeröl e nemes férfiaknak kik
1849 okt. 6-án oly keíz örömmel mentek haza-
jutkera a halálba: de kik emeljek ki különösen
közüük? Nem egyformák voltak - e télekerő is hō
visszég tekintetében? A legiszább is legemelte
delebb

delebbi házaszereteket nem egyforma példáját
adták - e mindannyian?

Valahányszor csak hozzá fogtam hogy ön ös-
tásánaki elégét tegyet s tervezett Albuma szá-
mára a cikkét megírom, felkeltett a munká-
val hagynom, mert nem tudtam tiplaba jöni
hogy a tízenhárom közül kit választzak tanul-
mányom tárgyává: hiszen mind a tízenhárom
egyformán ismeret, egyformán drága, egyformán
becses életlen.

Értemetök ön elnevezése s megvagyok győződve
hogy ön méltányolni fogja felsorolt okaimat
melyeknek tulajdonítható, hogy a ramfizott fela-
latnak úgy mint szerettem volna, nem felak-
kelttem meg.

Engedje meg egyidejűleg kedves professor úr
hogy hazafias köszönetem s mely elismerése-
met fejezzem ki a fáradságért melyet ön
magára vett hogy a mátyai emlék leleplezési
ünnepélyét egy Album közélettelével emelje,

mely hivatalon van 'megmunkálni' a jövődi
nemzedéknek hogy a haza halála nem vonható
el azokkal kik szabadságáért, jöletéért meg-
tudnak halni, s hogy az igazság elbűt utóbb
egyenlően közjolgáltathassék mindenkinek.

Hazafias üdvözléssel

Ön lekötelezettje

Klapka György

Lieblo fürdon Aug 22. 1890

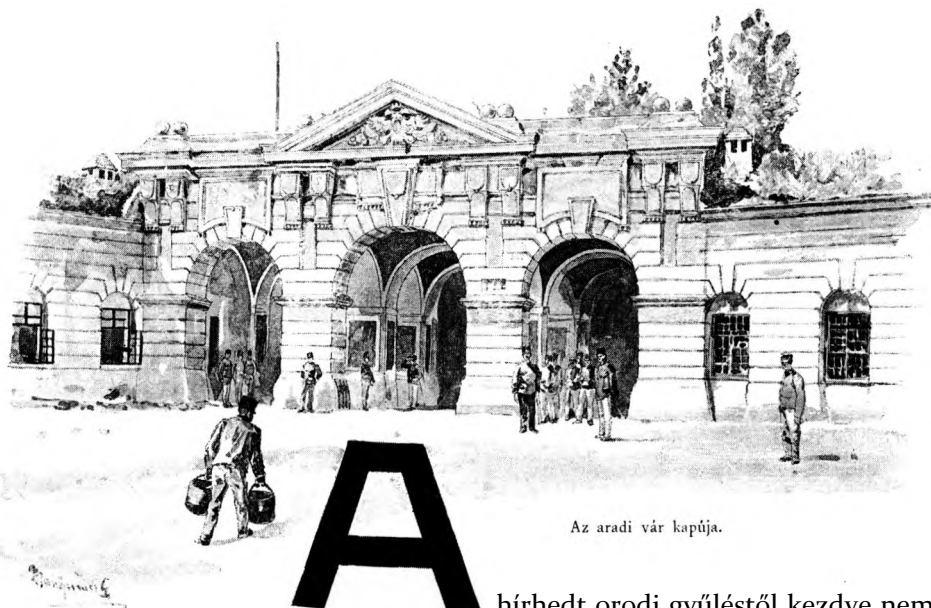
II.

GOLGOTHA.

A VILÁGOSI FEGYVERLETÉTEL.

Az aradi vár kapúja.

A hírhedt orodi gyűléstől kezdve nem egy tragédia, nem egy nagy mozgalom, korszak lelte befejezését nagy Alföldünk eme délkeleti szélein, hol a szőke Maros hatalmas völgye kapcsolja a bérezés Erdélyt a magyar rónasághoz. Várak, erődök őrizék mindig e nagy közlekedő vonalat: Arad, Világos, Solymos, Lippa, melyekért nem egyszer folyt a vér; e tájakon érte végét Dózsa kuruczvilága, e tájakon ragyogtak utószor a törökök félholdjai és e tájakon fejeződött be a magyar nemzetnek páratlan szabadságharcza is 1849-ben.

Augusztus volt, az események rohamosan fejlődtek. A 48-iki szabadság-mozgalom Európa-szerte rég elhangzottak, mindenfelé győzött a reakció, csak a magyar trikolor lengett még büszkén, szabadon ... de ellenség üldözte, fogta köröskörül és egyetlen jóbarát sem mutatkozott sehol. Ausztria befejezve olasz háborúját, csaknem 200,000 emberrel harczolt ellenünk; a segítségül hozott orosz szövetséges 195,000 emberrel állt Magyarországon és Erdélyben, míg háta mögött Galicziában, Bukovinában állott tartaléka, más 300,000 ember! Nagy volt a hírünk! a hű orosz szövetséges félmillió embert mozgósított a levert Ausztria megmentésére. És előnyomultak észak felől a Tisza balpartján az oroszok, keleten Erdély felől ugyanők, míg a Duna-Tisza közt Szegeden át az osztrákok. Iszonyú vasgyűrű, mintha újra Batu khán rontott volna szegény hazánkra.

Ez óriási erővel, jól fegyverzett, fegyelmezett seregekkel szemben nemzetünk mindössze legfőbb 150,000 embert állíthatott a még birtokában lévő várórségeken kívül. És ha ez még együtt lett volna! de nem volt, nem lehetett: a sok ellenséggel szemben az ég tudja, hány frontot kellett csinálni. Arról volt azonban szó: hogy itt Arad körül lehetőleg egyesüljenek. Bem sebzett oroszlátként harczot-harczra víva vonul Erdély felől e vidékekre; éjszak felől a magyarok bálványja, Görgey halad legvitézebb hadtesteivel a Maros felé; Dembinszki Szegedet föladvá, nyugatról közelget és a magyar seregektől ostromolt Temesvár alá érkezik, míg a kormány Szegedről Aradra teszi át székhelyét. A terv épen az volt, hogy az egyesült seregekkel kétségbeesett csatában szétverik Haynau osztrák seregeit és azután vagy a Dunántúlra vetik magukat és az erős Komárommal együtt működve, Ausztriát békére kényszerítik; vagy Erdély bérczes fenföldjére vonulnak, kiszórván onnét oroszot, osztrákot egyaránt. Minden kétségbeesett körülmények daczára maguk az oroszok ama hitben éltek még ekkor: hogy ez évben a háborút befejezhetni aligha fogják.

Minden máskép történt. Dembinszki és Bem találkoztak Temesvár alatt és a Görgeyvel való egyesülés helyett döntő csatába ereszkedtek augusztus 9-én az osztrák főszereggel. . . .

Aug. 10-én délelőtt minisztertanácsra hívták az Aradon táborozó Görgeyt, az országgyűléstől rég kívánt fővezért, ki azonban fővezérré kinevezve ekkoráig sem volt. Kossuth azzal nyitotta meg a tanácskozást, hogy hírek szerint Bem és Dembinszki Temesvár alatt győztek; mire Görgey azzal válaszolt, hogy az esetben még az éjjel átkel a Maroson és szintén támadólag lép föl az osztrákok ellen. Mivel pedig fővezérválasztásról volt szó: Görgey elhagyta a tanácskozást és táborába térve, intézkedéseihöz látott. Este új találkozásra szólítá föl Kossuth Görgeyt.

— Mit tenne ön, ha megvalósul a temesvári győzelem híre, a két sereg egyesülése sikerül és a főparancsnokság önre ruháztatik? — kérdezé Kossuth.

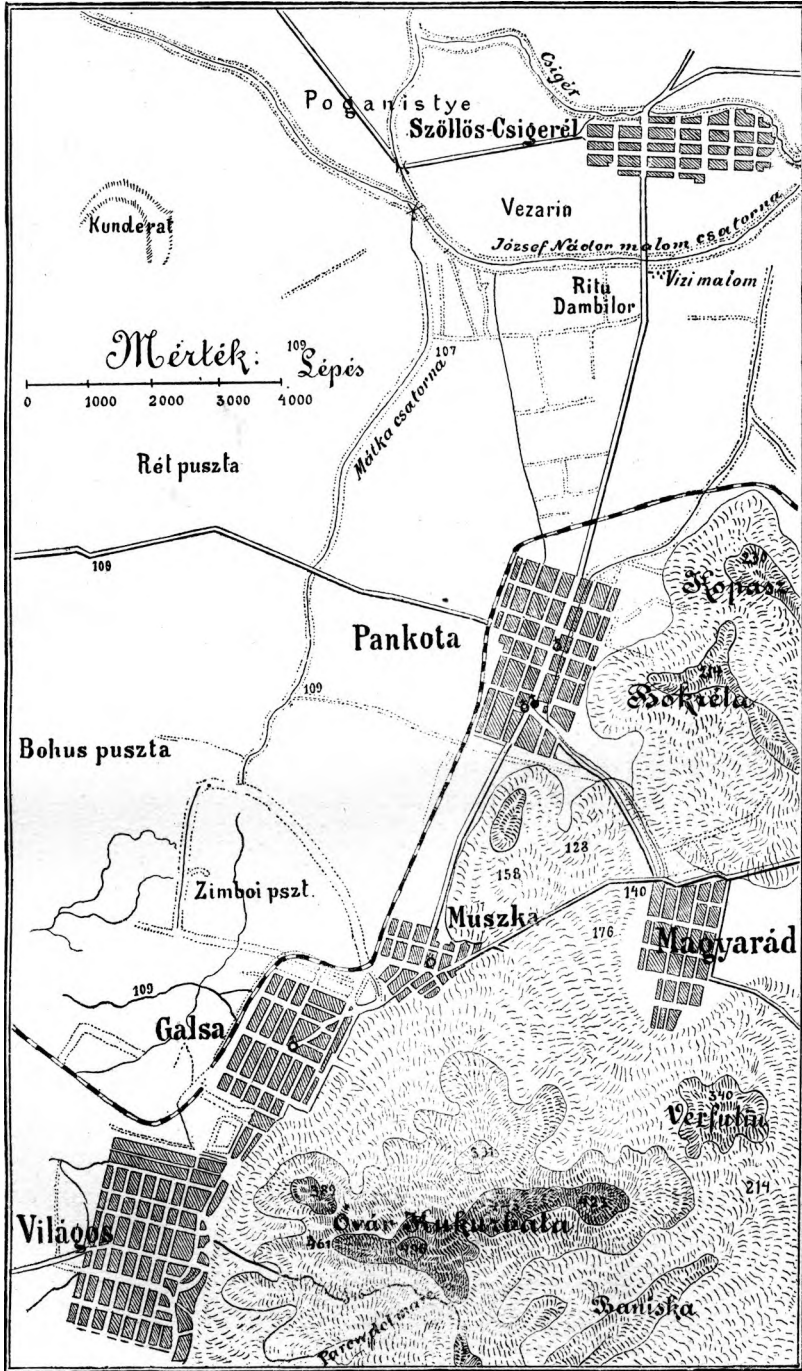
— Ez esetben egész erőmmel megtámadom az osztrákokat, — felelt Görgey.

— És ha az osztrákok győztek volna? — kérdé tovább a kormányzó.

— «*Akkor*» — válaszolá Görgey hevenyén — «*lerakom a fegyvert.*»

Éjfél előtt tért vissza Görgey ó-aradi szállására és pár óra múlva Kossuth levelet küld hozzája. Guyon levele volt az, ki arról tudósítá a kormányzót, hogy a *temesvári csata elveszett* és a Bem-Dembinszki hadsereg nincsen többé! . . .

Másnap, 11-én délután Arad falain, utcásarkain két hirdetmény bilincselte le az olvasókat: Kossuth és Görgey kiáltványa volt a két hirdetmény. Kossuth megható szavakkal tudatta abban a nemzettel, hogy cselekvéssel többé nem használhat hazájának, a nemzet életének megmentése egyedül a hadsereg élén álló fővezértől várható, kinek tehát a kormány átadta a legfőbb polgári és katonai hatalmat. «Az

Világos térképe.

igazság és kegyelem istene legyen a nemzettel!» végződött a kiáltvány. A másik hirtelményben Görgey Arthur tudatta a polgárokkal, hogy a kormány lemondott és a legfőbb katonai és polgári hatalmat az ő kezeibe tette le. Minden lehetővé megtenni ígér a haza javára, egyúttal azonban óvta Arad polgárait az ellenségeskedéstől még az esetben is, ha az ellenség megszállná városukat.

Leesett a hályog mindenki szeméről, oda voltak a fellengző remények, a szíveket a kétség fogta el: itt volt a végnek kezdete.

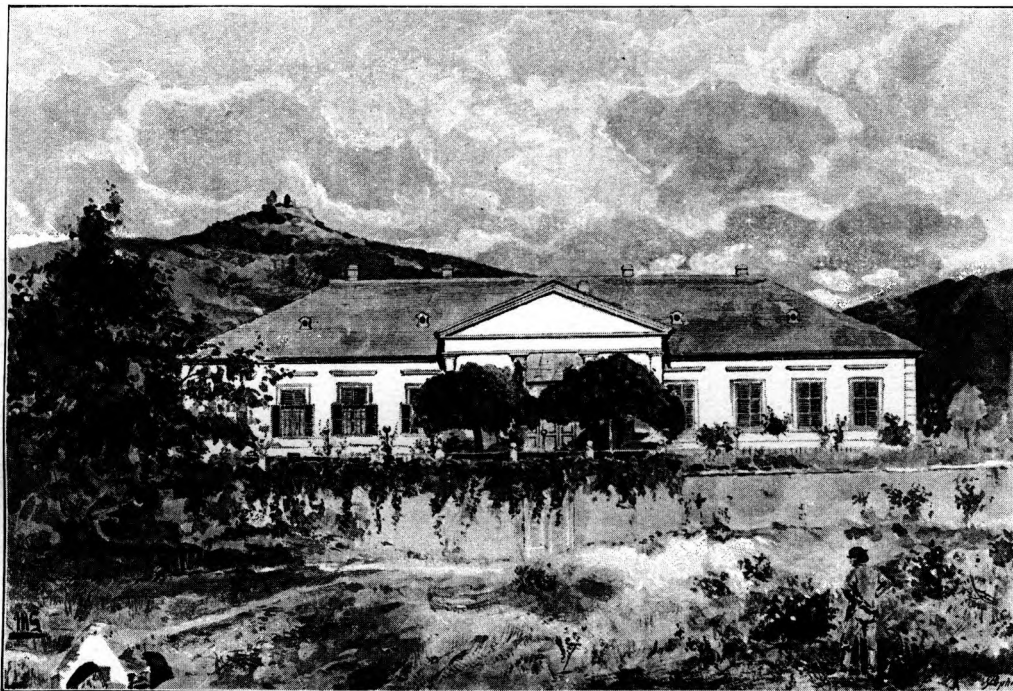
Esti 8 órakor vette át Görgey a diktatúrát, a volt kormány tagjai eltávoztak már ekkor és menekültek, Görgey pedig nagy hadi tanácsot hívott össze, hol nemcsak a csapatparancsnokok, hanem a nem harczoló állományú tábornokok és törzstisztek is részt vettek, köztük kilenczen a későbbi aradi vértanúk közül is. Itt Görgey elmondta a helyzetet, kifejezte meggyőződését, hogy eredményért harczolni lehetetlenség, kifejezte reményét, hogy az orosz előtt való föltétlen fegyverletétel által hisz még legtöbbet használhatni hazájának. Egyúttal átadta kész levelét is, melyet a Világoson túl szemben álló orosz főparancsnokhoz, Rüdigerhez akar e tárgyban intézni. Belátásukra bízza a teendőket és ama kijelentéssel, hogy ő a tanács határozatára kész az ellenkezőt is végrehajtani: elhagyta a tanácskozást, nehogy jelenléte nyomást gyakoroljon rája. A haditanács elfogadta Görgey javaslatát és nyomban két hadi követ Rüdigerhez utazott Görgey levelével. A fegyverletétel tehát el volt határozva, csak hogy a főtiszteken kívül azt senki sem tudta. Ezek után még akkor este fölkerelkedett a tábor és az éjnek hűvössége alatt északkeletnek, Világosnak tartott.

Arad és az 5—6 óra járásnyi távolban fekvő Világos között gyönyörű, termékeny rónaság terül el, melyet ott hirtelen emelkedéssel a világosi hegyek és a 7—800 méterig emelkedő Drócsa hegység más ágai szegélyeznek. A síkságból hirtelen fölemelkedő egyik hegyormon a romokban heverő *Világosvár*, honnét ígéző látvány tárul a szem elé. Keletnek tekintve hegyormot hegyorom követ egyre magasodva be az erdélyi hegységekig, más három irányban csupa rónaság terül el, itt-ott fehérülő falvakkal, tanyákkal, legelésző csordákkal, melyek fölött egyre változó játékát űzi a verőfény és az úszó felhők sötét árnya. A hegytetőket bokrosok, erdőségek fedik, az alacsonyabb emelkedések, lejtős hegyoldalak le a síkság széléig csupa szőlővel teli, melyek világos zöldjéből a kolnák, aradi módos polgárok villái száz meg százszámra kandikálnak elő.

Lenn a hegy és halmok lábainál sűrű sorban román, német, magyar nyelvű helységek sora követi egymást: *Világos, Galsa, Muszka, Magyarád, Pankota* és azon túl, már erősen benn a rónaságban: *Szóllös*.

Ide, Világos alá, vonult 11. és 12-ike közti éjjelen Görgey hadserege; 12-én a reggeli órákban már az utolsó hadtest is megérkezett és Világos helységét félkörben körülfogva a Pankota és Arad felé vivő utak mindkét oldalán letáborozott.

Benn a helységben, a helységet átszelő országút szélén, ép a várhegy alatt áll a parkkal övezett *Bohus-kastély*; ott szállott meg törzskarával Görgey, szívesen fogadva a vendégszerető házigazda és főnkelt lelkületéről, jótékonyságáról messze földön ismeretes neje: *Bohus-Szögyéni Antónia* által, kinek *Napló jegyzetei* az itt végbement események nem egy érdekes vonását őrizték meg számunkra. A kastélyban és a kastély körül a lehető legelevenebb élet keletkezett Görgey megérkezésével; itt voltak Csányi és Duschek miniszterek, sok országgyűlési képviselő, tábornokok, rengeteg számú törzs- és főtiszt. A kastély udvara tele mindenféle fogatokkal, kocsikkal; a parkot lovas nyargoncok szállották meg,

A Bohus kastély Világoson.

mig a kastély előtt a kíváncsiak és bámulók ácsorgó tömege. Szolgálatot tevő tisztak jártak-keltek különféle jelentéseikkel és sűrű összeköttetést tartottak a kastély és a helységen kívül levő tábor között. A mozgalom kiváló központja Görgey főhadbiztosa: Danielisz volt, kihez az utalványok, igények, követelések ezer nemével járultak mindenfelől, kielégítésüket sürgetve. És fizettek a meddig csak fizethettek; a mi arany-ezüst vert pénz Duschek pénzügyminiszter állampénztárában volt, azt mind elfizették, vagy papírpénz helyett becserélték: a veretlen arany-ezüst rudakkal nem volt mit tenni. Sokan nem jutottak pénzükhöz, volt is nagy elkeseredés.

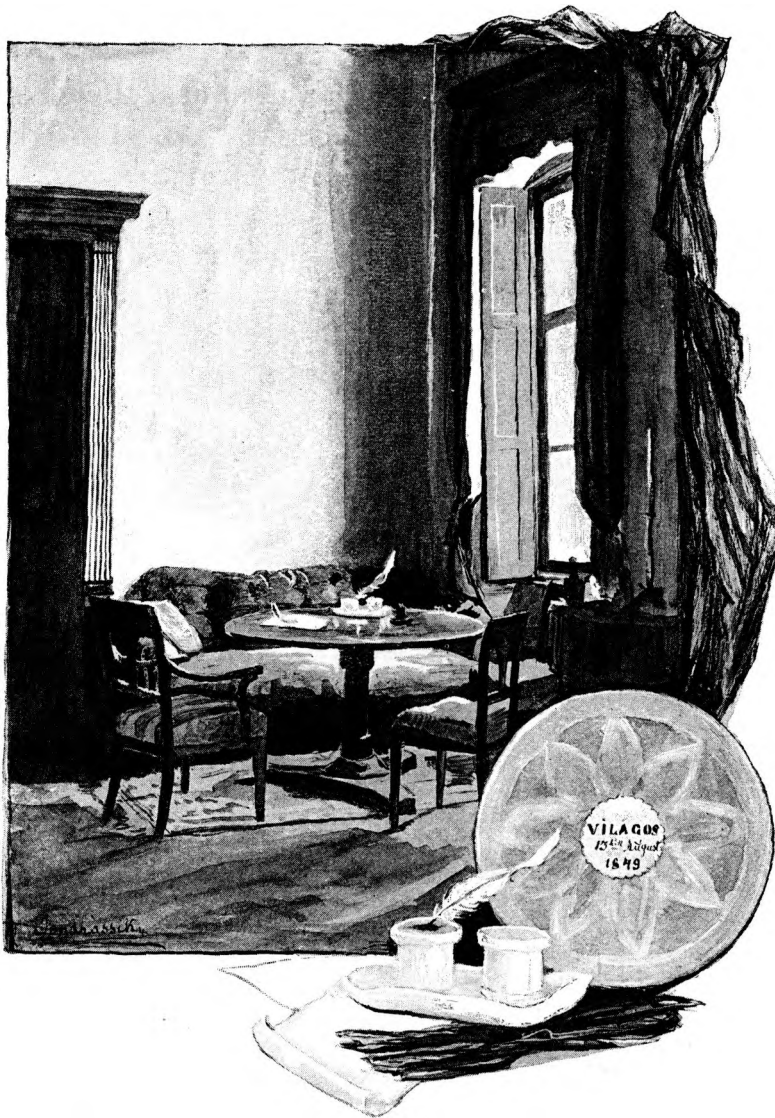
Déltájt megérkeztek Görgeynek még az este elküldött követei Rüdiger levelével, melyben az Görgey feltétlen fegyverletételét elfogadta, biztosítá a kikötést, hogy a fegyverletételnél osztrák csapatok nem lesznek jelen, egyebekben pedig utalt a csár kegyelmére, kinél úgy ő, mint Paskievics mindent megtesznek a sereg és az ahhoz csatlakozó polgáriak érdekében. A követekkel érkezett Rüdiger vezérkari főnöke, Froloff tábornok is némi kozák fedezettel, kivel Görgey barátságos üdvözlés után csakhamar tárgyalásokba bocsátkozott a másnapi fegyverletétel ügyében. A szemben álló Bohus-kastély közepi terraszától jobbra eső első két ablak világítja ama szobát, hol e tárgyalások folytak egy nagy tölgyfa asztal körül, mely ezüst körlapjával máig is hirdeti ez eseményt és azt, hogy rajta írtak alá a különféle kapitulációs iratok.

Miután az orosz hadikövet részt vett az asztalnál és annak végével eltávozott, Görgey fölhívta a hadtest-parancsnokokat, tudassák azonnal tisztikaruk kívánatait, hogy a méltányosakat összegezve Rüdigerhez juttathassák, ki Froloff által azt üzenté, hogy semmi kedvezményt ugyan nem nyújthat, de a felsőbb helyre kész minden méltányos kívánatot ajánlólag fölterjeszteni. Ez meg is történt, hanem az oroszok minden jóakarata dacára sem teljesült belőle utóbb semmi. Görgey nem kívánt semmit, maga-magát akarta áldozatul hozni a többiért; a győztes ellenség pedig elgázolt mindent és bántatlanul hagyta egyedül — Görgeyt. Életénél is többet elvett így tőle. Egyébiránt a tábornokok és főtisztek, előkelő polgáriak tudatával voltak egész valóságában az igazán szomorú dolognak; nem reménykedtek, maga Görgey kéri az idegen származású tiszteket, köztük Leiningent, hogy meneküljenek; Csányi másokat szólít fel ugyanerre, kikről feltételezték, hogy nem fogják méltósággal elviselhetni a rájuk váró gyalázatos sorsot. De mert ez indok igen is érezhető volt, nem lett foganatja, valamint annak sem, mit egy-ketten hangoztattak, hogy inkább az osztrákoknak adják meg magukat. «Gazember, a ki távozik!» kiáltá el valaki, és e szó lekötött mindenkit. Mindamellet arra, a mi csakugyan bekövetkezett, talán *senki sem* volt elkészülve, hisz például Kiss Ernő még aradi

börtönből is levelet ír a magát föltétlenül megadni nem akaró Klapkának Komáromba, hogy adja fel a várat és vonakodásával ne tetőzze bajtársai szenvedéseit és mindenekfölött ne álljon útjába az ifjú császár híresztelt általános amnesztiájának. Az oroszok barátkozása, alkudozása, majd az osztrák híresztelések csakugyan megtévesztettek mindent: kormányt, sereget, katonákat, polgáriakat... a vízbefuló kapkodása volt ez a szalmaszálhoz; fordultak is elő keserű jelenetek miattuk délután a kastélyban úgy katonák és katonák, mint katonák és polgáriak között.

Mind e dolgok azután kiszivárogtak a táborba és ott ezerféle változatban kaptak szárnyra. El voltunk már félig-meddig készülve — írja egy egykorú — úgy a végső katasztrófára, mint akár a fegyverletételre. Elkényszeredve sok pénz

mellett, de kenyér nélkül, sok fáradság — remény nélkül, apró csaták eredmény nélkül, az országgyűlésről szárnyaló rossz hírek szinte óhajtottá tették vagy egyiket vagy másikat. «Már jöjjön, a minnek jönnie kell!» hangzott minden oldalról. Voltak, kiket kétségbeejtett a mindinkább erősülő fegyverletevési szándék híre és ismét

A Bohus-kastély szobája, az asztal lapja és az íróeszközök.

voltak, kik örültek neki. Járt a közhír, hogy Paskievics és Rüdiger közbenjárására Görgey a császáriakkal kiegyezett, a magyar alkotmány vissza lesz állítva, mindenki bátran mehet haza, nem lesz semmi bántódása, a hadjáratnak vége. holnap lerakják a fegyvert a muszkák előtt és ezek nem fogják engedni, hogy a

császáriak valakit bántsanak ... és egész vásárt csaptak a városban, a zsidók potom áron szedték-vették a nagy mennyiségű új hadikészleteket: hisz vége a háborúnak, holnap kezdődik a béke, jól megy minden! Bizonyos azonban semmi sem volt, minden csak kósza hír, de e hírek annyit mégis tettek, hogy a fegyverletétel úgy folyt le, a mily simán különben le nem folyt volna.

Délután 5 óra tájt jelentették Görgeynek, hogy a táborban mozgolódások vannak. A mozgolódásnak oka az oroszoknak egyesség szerint való előnyomulása volt, miről a táborban bizonyosat nem tudva, fölriadtak. A hírre Görgey kiment a táborba.

Görgey jön — írja egy tanú — úgy öltözve mint a váczi és ácsi csatánál. Csákója helyett szürke kalap fején, melynek színe még jobban kiemelte máskor halvány, de most szokatlan pirosságú arczát. Ismeretes, világos gránátszín, de már színehagyott zubbonya volt rajta s hosszúszerű csizma. Egész tábora kísérte, jöttek Világosról sebes nyargalvást, tajtékozó paripákkal körében vagy negyvenen a tábornokok, főtisztek és beláthatlan sor utánuk, kiket már elnyelt a fölvert nagy por. Görgey hirtelen megállott.

— Ez a zászlóalj áll a tábor szélén? — kérde Görgey.

— Igen! — felelt egy őrmester.

— Hol a zászlóaljparancsnok? — kérde tovább. Az erős szóra felszöktek a zászlóaljtiszték azon pőrén, vetkezetten, mezítláb és mind fegyver nélkül.

— Sorakozzanak tiszt urak! — rendelé, mire ezek kapkodtak ruháik, fegyvereik után.

— Maradjanak csak úgy, kevés ideig hordják úgyis a kardot; most mindegy, csak álljanak rendbe.

Halotti csend lett. Görgey kalapját egészen szemére vonta, a leáldozó nap épen búcsúsugarát lövelte felénk. Görgey egykedvűen, némán állott, míg a zászlóaljbeli tiszték sorakoztak. Végre megszólalt.

Elmondta, hogy holnap lerakják a fegyvert, elmondotta indokait, hogy a temesvári sereg fölbomlása után nincs többé remény eredményre, hangsúlyozta, hogy mindez a tábornokok, vezérek közakaratóval történik. Azután figyelmeztetett, hogy szökni, ellenségeskedni senki se merészeljen, mert a hatalom kezében van és ő tud élni azzal a hatalommal.

És mialatt beszélt, sok tisztnek könnybe lábadt szeme, Kiss Ernő szemeiből úgy folyt a könny, mint a záporosó, sírt, de hangtalanul. A többi tábornokok, nagy emberek már úgy látszott, kisírták magukat, nekik nem voltak könnyüik. A demoralizált legénység «éljen »-t kiáltott a távozó Görgey után. Görgey azután fegyvernemtől fegyvernemhez járt, mindenütt ugyanazon beszéddel értesíté őket és mindenütt nyugodtan hallgatták végig.

Csak most lett bizonyossá a fegyverletétel és pedig minden föltétel nélkül!

az egész napot feszült várakozásban töltöttük. Késő este jött vissza a két úr egészen leverten. Bezeredy tompa fájdalommal mondá: «Mint hajó büszkén feszülő vitorlákkal indultunk el, — mint hajóroncs térünk vissza. Minden elveszett! Görgey leteszi a fegyvert és megadja magát: — *hol* és *hogyan*, bizonytalan.» A hangulat, melyet e hír minden jelenvoltra tett, vigasztalan volt. — Ekként lelkileg és testileg kimerülten tértünk nyugalomra, nem sejtve mily vészterhes eseményre ébredünk holnap.

Miután a házban és körülötte egész éjjel minden nyugtalan volt, még napfölkelte előtt talpon voltam. Midőn a terrászra léptem, egy egész tábor közepén találtam magam. Mindennemű számos csapat vonult el a ház előtt az országúton legszebb rendben, csendesen és ünnepélyesen, a városon kívül fekvő vásártér felé, hol e nap táboroztak. Egy óra múlva több törzstiszt jött föl, kik Görgey után tudakozódtak, ki azonban még nem érkezett volt meg. Ekkor tudtam meg, hogy Világos pihenő helynek van e perczen kiszemelve. Nemsokára négy ifjú futár jött a hegyen át a kertbe; követte őket egy négyes fogatú kis nyitott kocsí s egy hasonlóan négyes fogatú üveges hintó. Az elsőből magas karcsú tiszt ugrott ki honvéd egyenruhában, feje tarka foulard-kendővel bekötve, s miután engem futólag üdvözölt, rögtön az üveges hintó ajtajához sietett s gyengéd gondossággal egy öreg görnyedt alakot emelt ki abból, kinek ingadozó lépteit a terrászig támogató, hol a gyorsan elkészített reggeli-asztalok álltak, melyek körül pár perc alatt a magyar hadsereg majdnem egész fényes táborára foglalt helyet s falatozott jóízűen a hirtelen készített lakomából. — A magas impozáns tiszt Görgey, s az általa támogatott roszakatag aggastyán Csányi volt, az akkori közlekedési miniszter, kit pár héttel rá felakasztottak. Látszott rajta, hogy életfala oly foszlott már, miszerint természetes úton is nemsoká egy jobb életbe szőlítatott volna. Mialatt a hosszú nélkülözéstől kimerültek a kávé és bort élvezték, Görgey egyik futára, unokaöcsém Pásztory, elmondá nekem, hogy el van határozva a mai napot itt tölteni s bevárni azon követeket, kik előző éjszakán Rüdiger tábornokhoz az orosz táborba küldettek. Görgey készakarva e pontot választotta ki a fegyverletételre; itt ugyanis az oroszoktól volt körülkerítve, kiknek azért akarta magát megadni, mivel meggyőződése szerint ezek győzték le s így csak ezek előtt akarta a fegyvert letenni. Mennyi ismerős és éveken át távol volt embert láttunk e tarka tömegben, mely itt környezett, fel- és ismét eltűnni, kikkel e végzetes napokban aztán sosem találkoztunk többé. Mindnyájan mélyen elszomorodva és lesújtva látszottak; mind érezte a végzetes perc ólomsúlyát, mely kérelhetlenül feljök közeledett. 10 óra tájt érkeztek meg a követek: Pöltenberg tábornok, Bethlen Gergely gróf ezredes és Beniczky Lajos. Aggályos feszültséggel kérdé mindenki a megadás föltételeit s a szomorú és teljesen váratlan feleletet nyéré: semmi föltétel, de föltétlen megadás a czár nagylelkűségében való bizalommal. Pöltenberg hozzátevé, hogy midőn Rüdiger gróftól kérdezé, miben áll ama biztosíték, hogy Ausztria adott szavát megtartandja, ez azt felelte: «*Ausztria gyengeségében*». A követeket az oroszok a legnagyobb kitüntetéssel fogadák s általában annyi tiszteletben és rokonszenven részesültek, hogy ha nem is elégedetten, de ama megnyugvással tértek vissza, miszerint nemes ellenséggel állnak szemben. Augusztus 12-én dél felé volt, midőn az első oroszok bevonultak Világosra. Nagy csődület előzte meg őket, miután az elvakított nyers oláh nép azt hitte, az oroszok azért jöttek, hogy őket jogaikhoz segítsék s az urak jószágait köztük elosszák.

BOHUS-SZÖGYÉNI ANTÓNIA NAPLÓJEGYZETEINEK RÉSZLETE.

A birtokban levő eredeti Naplójegyzetből fordította *Hotváih Lipót*, világosi plebános.

In dem obigen war die Wärme - Erhabenheit die
von dem großen Subjektiven Empfinden der nun fast
mit dem Subjekt verbunden, jedoch nicht nur der Götter &
Galapagos - meine Gedanken, die die Pöbeltheorie, die die
"Kraft" sind, die die Subjektive Lage sind zu publizieren
und für die Paragrafen zu schreiben, welche
die Kraft haben die die Subjektive Lage zu General
Prinzipien zu stellen werden können. Die Kraft
Götter abjektiv ist die Kraft zu den Subjektiven
gewährt, wie sie sind & die Kraft der Kraft
"förmlich". Die Kraft der Kraft der Kraft der Kraft
wissen, die Kraft der Kraft der Kraft der Kraft
die Kraft der Kraft - und die Kraft der Kraft der Kraft
die Kraft der Kraft der Kraft der Kraft der Kraft
und die Kraft der Kraft der Kraft der Kraft der Kraft
in der Kraft der Kraft der Kraft der Kraft der Kraft
"Kraft" und die Kraft der Kraft der Kraft der Kraft
die Kraft der Kraft der Kraft der Kraft der Kraft
wissen die Kraft der Kraft der Kraft der Kraft der Kraft
und die Kraft der Kraft der Kraft der Kraft der Kraft
die Kraft der Kraft der Kraft der Kraft der Kraft
"Kraft" die Kraft der Kraft der Kraft der Kraft der Kraft
Götter die Kraft der Kraft der Kraft der Kraft der Kraft
"Kraft" die Kraft der Kraft der Kraft der Kraft der Kraft

Obwohl Hr. Bethlen Geygely, in Besetzung Lajos
Mit seiner hohen Stellung in ungarischen Armee u.
Ludwig'sche in Kapitationen und nachher
in babiscen u. ungarischen
Antwort: Seine Ludwig'sche, abwaer unter
Katholische, in Kroatien nach die Grossstadt
in faul. D. - Pestenberg fängt jetzt, - das
mit na Graf. G. Rüdiger'sche, worin die
Garantie beyden, das Öffnung sind yegabund
Went fulten waren, die yegabund fulten:
in die Öffnung Öffnung. Die Parolen die
warum y die Kroatien mit die yegabund die
yegabund yegabund so werden, yegabund
fulten so yegabund die yegabund yegabund
das fulten nicht yegabund - das mit die
Ludwig'sche sind yegabund, sind yegabund
fulten yegabund yegabund. - Graf Wittgen
12 August 1849 was ad mo die. yegabund
in die yegabund. die yegabund yegabund
yegabund yegabund das yegabund yegabund
so yegabund die die yegabund yegabund, die
yegabund yegabund yegabund, die yegabund yegabund
zu yegabund die die yegabund die yegabund
yegabund yegabund! die yegabund yegabund

Szőlős-világosi tájkép.

Villámként járta be a hír a tábornok és leírhatatlan érzelmek viharát keltette benne.

Láttam — írja ugyanaz a szemtanú — szorgalmas családot jég által elvert gabonája fölött; láttam anyát egyetlen gyermeke koporsójánál kétségbeesve siránkozni: de az semmi ezen jelenethez képest. Amazok fájdalmának voltak szavai, panaszhai; de a miénknek nem volt semmi. Ott egymás nyakába borultak, ezek búcsúztak és emlékeket adtak egymásnak. Minden ember egyedül járt, fejlesztve, sóhajtván, jajgatva, káromkodva. Tüzérség löporkészletét, töltényeit tűzbe dobta, egymást érte a sok robbanás, puffanás; a gyalogság egész éjjel lövöldözött és elpusztította minden töltényét; a huszárok egy része nyergelt és neki indult a világnak, mások lovaikat szúrták le, ismét mások leszedve mindent róluk, szabadon eresztették s azok vadulva száguldoztak a táborban. Voltak, kik mindent lehányva magukról, pokróccsal, karabéllyal indultak, azt se tudva: hová? merre? mások ruházatuk zsinórzatát lefejtve üres kézzel tették ugyanazt, és voltak, kik el nem tudva viselni sorsukat: föbbe lötték magukat.

Irtóztató éjszaka volt, borzasztó szitkok, istenkáromlások, ordítások, dalolás, lövöldözés, lónyerítés, ölelkezés, búcsúzás, lóhörgés, trombita- és dobszó vegyesen hallatszott és ezen pokoli lárma közt mentek-jöttek czéltalanul előre hátra, keresni egymást, veszteni egymást.

«Így virradtunk augusztus 13-ára.»

Még az éjjel tudatta Rüdiger egy hadi követe által Görgeyvel, hogy egyetért javaslatával, mely szerint a fegyverletétel Szöllőstől délre, e helység és a malomcsatorna közt történjék. Tudatta, hogy a megfelelő mozdulatok már végrehajtottak arra nézve, hogy a kitűzött hely keletről, északról és nyugatról körül legyen véve, míg dél felől egy orosz csapat ékeli magát Görgey világosi tábora és a már Aradon levő osztrákok közé és tisztességes távolban követni fogja a Szöllős felé menetelő magyar sereget. Arra nézve is megegyeztek, hogy Görgey ne nagyon korán induljon Világosról, hogy a nagyobb utat megtevő oroszok idejekorán Szöllős alá juthassanak.

Aug. 13-án megrendítő jelenetek közt búcsúztak Görgey és kísérete a Bohus-kastélytól, egymástól és 10 óra tájt könnyes szemekkel hagyták azt oda. Sírt a diktátor, sírtak a tábornokok, míg az előszobában levő segédtsztek, parancsörtisztek hangos zokogás közt mentek utánuk. Mindnyájan az udvaron váró lovaikra vetették magukat és ezzel megindultak a szomorú útra.

A sereg aközben 10—11 óra közt már elindult volt Világosról Pankota felé. Görgey kíséretével csakhamar megelőzte a sereget s a mint Pankota alá ért, egy orosz hadi követ találkozott vele, ki Rüdiger megbízásából még egyszer tudakozta: hogy komoly szándéka-e a fegyverletétel? Görgey erre nemcsak igennel felelt, hanem arra kérte a hadi követet, hogy vezetné őt Rüdigerhez. Erre együtt

lovagoltak a malomárokig, hol Görgey táborkarával megállva, várta a Rüdigerhez siető hadi követ új visszatérését s vele Rüdiger válaszát. A válasz az volt, hogy Rüdiger az orosz sereg arczéle előtt várja Görgeyt. Erre mindnyájan a kijelölt hely felé tartottak s nemsokára az orosz arczél elől lovas csapat bontakozott ki, abból egy kivált és Görgey felé lovagolt. Erre a magyar fővezér kíséretét megállította és egyedül indult az érkező elibe és mihamar szemben álltak egymással: Rüdiger és Görgey. Kölcsönös üdvözlés, bemutatás és barátságos szó után kezét szorítottak, mire Görgey átadta seregének kívánt jegyzékét, valamint a sereghez csatlakozott polgáriak névsorát. Rüdiger lehetőleg mindent ígér, megengedi a tiszteknek kardjaik viselését, nemkülönben ingóságaik megtartását. Görgey azután e közben ide érkező csapataihoz lovagolt, hogy kifejlődésüket a csatorna hídján és fokozatos felvonulásukat vezesse.

A tikkasztó nyári nap leáldozóban volt már, mikor Görgey serege két harczvonalban fölállítva Rüdiger érkezését várta. Ellenmondás nélkül kellett minden parancsot teljesíteni; a gyalogság gúlákba rakta fegyvereit, a huszárok leszálltak lovaikról és a nyeregkapába akasztották felszerelésöket, az ágyúk legénység nélkül szorosan egymás mellett sorakoztak. Az annyi vést, vihart, győzelmet látott Mária's lobogók a lefegyverzett csapatok előtt heverték. Ebben az állásban tartott szemlét Rüdiger gróf Görgey serege fölött és e pillanattal foglyok voltak mindnyájan és a magyar főszereg nem volt többé!

Körülbelül 30,000 ember rakta le a fegyvert, velők 11 tábornok, 1426 törzs- és főtiszt; továbbá 144 ágyú és 7000 ló lett átadva.

A fegyverletétel után orosz csapatok kísérték a lefegyverzett legénységet a Zarándnál számukra kijelölt táborba s másnap Sarkadra, miközben jó ellátásban részesültek, de azért igen sokan megszöktek. Görgeyt 13-án éjjel Rüdigernek kisjenei főhadiszállására kísérte egy orosz tiszt, másnap reggel az összes tiszték és polgáriak is odaérkeztek minden fedezet nélkül és 15-én Nagy-Váradra voltak menendők, hol Paskievics orosz fővezér főhadiszállása volt. Görgeyt el is vitték, a többi tiszték is Nagy-Váradnak indítatnak, de Nagy-Szalontáról várakozás ellenére Sarkadra, onnét Békés-Gyulára viszik őket és ott mindnyáját átadták az osztrákoknak.

Görgey példáját követte csakhamar a többi hadtestparancsnok, ki itt, ki ott, és ezzel vége lett mindennek. Nagy szerencsétlenség volt, örjítő fájdalom volt, de nem volt, de nem lesz sohasem — szégyen.

A nagy csapás megrázott mindent, palotát, kunyhót egyaránt. Nyomatott betűk tánczó sorai mondták el azt a palotáknak, városoknak; szájról-szájra szólló *Népdal* vitte hírét a falvaknak, tanyáknak, kunyhóknak ...

Honnan jössz te oly leverten, jó pajtás?
Mért kisírtabb egyik szemed, mint a más?
És arczodon mért látni oly bánatot,
Mintha elmúlt volna minden víg napod?

Sírok pajtás, sírni fogok örökre,
Míg élni hágy a jó Isten kegyelme;
Világosról hozom e nagy bánatot
Mert hazámnak ott egy mély sír ásatott.

Világos te! nem érdemied nevedet,
Sötét homály örökíti híredet,
Itt temette dicsőségét Görgey,
Isten tudja, mik valának tervei?!

A magyarnak nincsen többé hazája,
Elbujdosott immár a nagy világba;
A temetés roppant volt és nagyszerű,
Százezernél több volt ott a kesergő.

Sírva borult huszár lova nyakára,
Megölelte, csókolta utóljára;
Földhöz vágta lángöblű karabinját,
Boszujában ketté törte a kardját.

Sír a baka, a huszár meg kesereg,
Mert a lován üresen áll a nyereg;
Jó lova hordta őtet a csatába,
Odahagyja a muszkának prédába.

A nap is épen akkor alkonyodott,
Mikor a szép magyar haza vérben volt;
Mintha sírt volna még az ég maga is,
Hogy nem lesz már a földön egy magyar is.

Világosvár, de szomorú a neved!
Honfivértől nincsen ázva a földed,
Még is ott verték a békót lábunkra,
Ott raktuk le fegyverünket halomra.

Sírjunk pajtás, sírjunk pajtás örökre,
Míg élni hágy a jó Isten kegyelme;
Világosvár hozta ezt a bánatot,
Mert a magyar napja ott leáldozott.

Varga Ottó.

AZ ARADI VÁRBAN.

Világosnál meghalt a mi ügyünk, *Sarkadon* ki volt terítve, azután Gyuláról megindult a világ legnagyobb gyászmenete és itt *Aradon* megtörtént a temetkezés.

A Világos-Szöllősnél lefegyverzett sereg orosz kíséret mellett *Sarkadnak* tartott és híre volt, hogy ott legalább egy hétig időznek, míg a futár a Varsóban tartózkodó csár határozásával megérkezik arra nézve, hogy mi történjék a foglyokkal.

Sarkad Almássy Dénes gróf birtoka, ki bőven gondoskodott minden szükségesről, az oroszok is humánusán bántak a mindent veszített sereggel, a tisztek is megtartották fegyvereiket, lovaikat és egyéb holmijokat; mindamellett még is igen szomorú helyé vált Sarkad. Negyednapra kitört az epemirigy a sereg között, a juhaklokig minden földött helyiség kórházzá, halottak házává változott és így vesztegeltek álló hétig az egészségesek a betegek és halottak között. E közben Görgey szavára Damjanich is föltétel nélkül föladta az aradi várat az oroszoknak. Óriási hiba volt e mindennel bőven ellátott várat, hol milliókra menő vagyon volt biztosításra letéve, föladni: megtartása sok nemes életet biztosíthatott volna a hazának, mint azt Komárom, sőt Pétervárad is bizonyítja.

Nyolczadnapra megérkezvén a czári parancs, fölkerekedett a fogoly tábor és *Gyulára* ment. Itt tudta meg mindenki, hogy az orosz kiszolgáltatta őket az osztrákoknak. Az osztrákok át is vették a lefegyverzett tábort, már délután lefegyverezték a honvédtiszteket is és ezzel megkezdődött a kínzenvedés útja.

Egész hadtest fedezete alatt, gúny, szitok és durvaság között indíttatott Gyuláról Arad felé a lefegyverzett sereg, de mégis még mindenki vihette lovát, holmiját, még mindaz tulajdona volt. Szomorú, végtelenül szomorú, megalázó volt e menetelés, de hogy oda vezet, a hová csakugyan vezetett: azt talán senki sem sejtette.

Aradra érve, a letáborozás után megkezdődött a kiválogatás. Először a táborno-
kokat szállították be kocsin fedezet alatt a várba, a hová hozták csakhamar a többi is, kik másutt tették le a fegyvert, vagy kiket — mint Damjanichot például — előbb Nagy-Váradra vittek volt. Azután kiválogatták a törzstiszteket, majd az oly tiszteket, kik előbb az osztrák seregben szolgáltak és ezeket is fedezet alatt, de gyalog, bevitték a várba. Azután fegyver között a többi tisztet kísérték be a városba és hamarosan három helyen elszállásolták őket egészségeset-beteget összevissza. A mint a tiszteket így elszállították a táborból, megkezdődött a győzőktől

módjával a lófoglalás, kótya-vetye lett minden, mivel senki sem vihetett ki a táborból semmit. Csak az maradt meg a tulajdonosnak, mit a jó aradiak potom áron megvásároltak, hogy aztán visszaadják nekik.

Haynau ugyan — írja egy fogoly tiszt — végig vizsgálva a következő napokban sorainkat, mindenkit azzal biztatott, hogy szép akasztófavirág lesz belőle — ez azonban még sem történt. Elénk állott egy kövér ezredes és értésünkre adta, hogy kegyelemből besoroztatunk, sőt ha jól viseljük magunkat, az altisztség minden fokozatára is eljuthatunk, egyúttal pedig azonnal kézfeltartásra és esküre szólított fel bennünket. A kezünket föltartottuk, hanem az esküt — bár kétszer is fölolvasták — senki sem mondta utána. Erre a mi tisztünk kijelentette, hogy utasítása van az ellenszegülőket megbotoztatni — most lett eskü, mire aztán elszállítottunk ki erre, ki arra ezredéhez. Lett a tisztékből, még az őrnagyokból is gemeiner, közkatona.

A tábornokok mögött pedig becsukódott a vár kapuja, hogy részök előtt soha, mások előtt pedig csak egyszer nyiljék meg, — azon a rettenetes napon.

Az aradi vár a várostól keletre a Maros bal partján terül el és szinte három oldalon a folyó kanyarulata övezi. Még Mária Terézia kezdte azt gróf Starsch javaslata szerint építeni, utóda, II. József pedig Vauban rendszere szerint befejezte. Az akkoriban és még sokáig Dél-Magyarország e legerősebb vára ma azonban már hadászati jelentőséggel nem bír és bár vár jellege annyira-mennyire még fönáll, voltaképen ma kaszárnyánál és katonai szertárnál nem egyéb.

E várnak déli oldalon levő kazamatáiba helyeztetett el a százakra menő sok fogoly, csaknem mind a katonai osztályból és sokan ott is töltötték ki elítéltetésük után fogságukat. A 13 tábornok azonban nem a kazamatákba került, hanem a vár közepén emelkedő nagy négyszögű emeletes épületbe, melyet akkor főőrháznégyszögnek neveztek. Az épülettel szemben áll a hozzája szinte teljesen hasonló vár- és térparancsnokság helyisége; éjszaknyugatnak pedig mintegy ötven lépésnyire tőle a templom. E három épület övezi a várnak úgynevezett díszterét és pedig úgy, hogy a térparancsnokság épületének frontja a térnek nyugati, a templomé a térnek az éjszaki, a tábornokok börtön-épületének frontja pedig a térkeleti szélét övezi.

Nyugati oldalán volt a főőrállomás, déli és éjszaki oldalán szintén kapuval bír.

A fő vagyis nyugati oldalra szolgáló 2., 4. és 5. számú szobában a haditörvénytartó üléseit; éjszak, dél és kelet felé eső s vasrostélyzatú ablakokkal ellátott szobái pedig a tizenhárom hős börtöneivé lettek átalakítva.

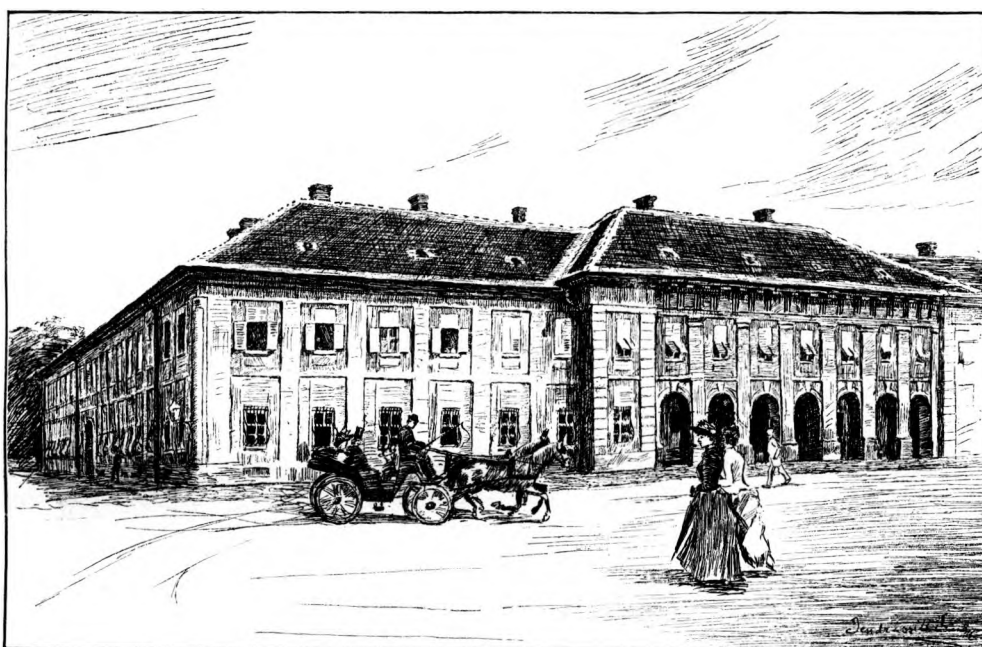
Majd mindegyiknek közülök két szobája volt, az első előszobául szolgálván, melyben minden tábornoknál két ór, töltött fegyverrel volt felállítva.

A hat lépésnyi hosszú deszka padolatú szobák mindegyikében tábori ágy, egy szék, egy fiókos asztal, melyen enni szoktak, egy kis asztal, melyen mosdótál s egy kancsó víz állott s egy tükör volt.

A fehérenemű tisztántartására egy várbeli mosónő volt rendelve, egyéb szolgálatra öt megbízható közlegény volt utasítva, kiknek szigorú kötelességükké tétetett mindenről, mit tábornokok nekik mondtak, a főporkolábnál naponta jelentést tenni.

Minden tábornok egy pengő forint napidíjat kapott, mely összegért a főporkoláb nejétől meglehetősen élelmezésben részesültek. Elhelyezve pedig a következőképen voltak:

A 101. és 102. számú helyiségben: *Kiss Ernő*, azután gróf *Vécsey Károly* (94—95. sz.), *Pölsenberg Ernő* (84—85. sz.), *Schweidel József* (79—80. sz.), *Damjanich János* (106—107. sz.), gróf *Leiningen-Westerburg Károly* (79—80. sz.), *Lahner*

Az aradi vértanúk börtöne.

György (74—75. sz.), *Aulich Lajos* (72. sz.), *Török Ignác* (63—64.), *Lázár Vilmos* (67—68. sz.), *Dessewffy Aristid* (56—57. sz.), *Knézich Károly* (50. sz.), és *Nagy-Sándor József* az 51. szám alatt. Ugyanott volt elzárva a boldogtalan *Lenkey* tábornok, ki sorsa alatt megtévelyodott.

Szeptember 21 és 26-án lettek a tábornokok a hadbírótság elé kihallgatásra idézve. Elég udvariasan bántak velük s nem voltak akadályozva, hogy negyedórával a kihallgatás előtt egy előteremben egymással fesztelenül társaloghassanak.

Mindnyájan rövid idő múlva szabadulást reméltek, csak a fiatal *Leiningen* nem hitt e reményben, holott éppen ő az angol királyi családhoz való rokonságánál fogva némi kiméletet is jósolhatott volna magának.

Mikor a tábornokok a kihallgatásra összegyülekeztek, oda fordult hozzájuk s két kezét célzásra emelve, mint a ki ló, azt mondá németül:

«Wir werden Alle . . . »

A kihallgatás alkalmával a tábornokok komoly méltósággal viselték magukat; lehetőleg szótlanok voltak s legfőlebb olynemű mentegetőzéseket használtak, melyek előtt a hadbírák kérdezősködései folytán lehetetlen volt kitérniök.

A kihallgatás végén *Ernst* hadbírószáki elnök szemükre lobbantotta, hogy hűtlenek voltak császárukhoz s a zászlóhoz, melynek hűséget esküdtek, s azért a haditörvény legszigorúbb büntetésére tették magukat érdemessé.

A tábornokok egyike sem szólt egy árva szót sem, katonásan köszöntek s magánbörtöneikbe visszakisértettek.

A mondott napokon meghozatott az ítélet is; 21-én Kisst golyóra, Vécseyt akasztófára ítélték; 26-án a többi fölött ítélték és pedig Schweidel kivételével valamennyit akasztófára. Az ítéletek úgyszólván mind egyformák, csakis a személyes vonatkozások variálják. Mindannyi mint felségsértő ítéltetik el, mivel megszegte azon esküjét, mit a hadseregbe lépésekor tett, vagy — mint pl. Lázárnál — a mit a hadseregből való kilépésekor Reversben adott, — hogy t. i. sohasem fog a felséges császári ház ellen fegyvert ragadni. — A Haynauhoz fölterjesztett ítéleteken visszaérkeztükkor csak annyi változtatás esett, hogy Dessewffy és Lázár szintén golyóra «kegyelmeztetek».

AZ UTOLSÓ ÓRÁK.

Október 5-én mintegy fél 10 órakor egy magas termetű, szürke katonaköpenyegbe burkolt férfiú haladt sietve az aradi minoritazárda felé, s bevezettetvén magát a ház főnöke föt. Kosztka Libor szobájába, röviden tudatta, hogy a várparancsnok Howiger tábornok ő exja parancsára jelent meg itten, s felszólítá a zárda főnökét, hogy a felségsértés miatt halálra ítélték mellé lelkészeket küldjön, kik az elítélteket a vallás szertartásaiban részesítsék.

A zárdafőnököt remegés fogta el, sápadt lőn s rossz németiséggel kérdé:

— Hányan vannak elítélve?

— Tizenhárman, a vérbíróság ítélete ma érkezett vissza megerősítve Haynau tábornoszernagytól s 9 órakor mindegyiknek felolvastatott. Az elítéltek közül azonban hárman nem katolikusok s így önöknek tíz lelkészt kellene küldeni.

— A legjobb akarat mellett sem mehetnek annyian, — válaszolt a zárdafőnök, — három beteg, egy párnak itthon kell mindig rendelkezésre lenni, a mit azonban csak tehetünk, meg fogunk tenni.

A hadbíró katonásan köszönvén, mégegyszer ismétlé, hogy ma délután az illető atyák jelenjenek meg a várban.

A hadbíró távoztával lélekszakadva rohant társaihoz a zárdafőnök s a legnagyobb megindulással tudatta a hadbíró felszólítását.

A hazafias érzületű minorita atyák egyhangúlag felajánlák magukat a gyászos szolgálatra, hosszas tanácskozás után azonban *Winkler* Brúnó, *Sujánszky* Eustach, *Pléva* Balázs és *Bardocz* Sándor bízáttak meg ebéd után azonnal a várba indulni.

Miután az elítéltek közül *Leiningen* gróf ágostai, *Dessewffy* helvét, *Damjanich* pedig görög keleti vallású volt, ugyanazon hadbíró, ki a minoritáknál volt, *Baló Béni* helvét, s *Szombati* Balázs görög keleti lelkészt is fölkereste és a várba rendelte.

Míg a hadbíró küldetésében eljár, azalatt a várban szokatlan dolgok történtek. Délben elzárták a közlekedést és azontúl nem lehetett a vasba vert foglyokkal érintkezni. *Howiger* vezérőrnagy várparancsnok pedig a következő napi parancsot adta ki:

«A holnap végrehajtandó halálos ítéletek foganatosításához a *Wocher*-zászlóalj rendeltetik ki, melynek *Tichy* őrnagy úr vezénylete alatt $\frac{1}{4}$ -kor reggel a főőrállomás négyszögének éjszaki kapujánál a 4-ik szög előtt föl kell állítva lenni, hol egyszersmind az orvosnak is meg kell jelennie. A lövészek kiválasztása s egyéb előkészületek a zászlóalj parancsnokára bízátnak.

«Ma és holnap az összes várhelyőrségnek teljes felkészültségben kell lennie, ennélfogva a várból kivétel nélkül, senki sem távozhatik. A legénység egész éjen felöltözve, hadilag felszerelve marad, a fegyvert mindig kéznél tartva. Ma este $\frac{1}{27}$ órakor doboltatik a takarodó, mire a várkapuk azonnal becsukatnak, s a kulcsok *Zdrahal* térhadnagy által a várparancsnokságnak általadatnak. Magától értetik, hogy az összes 3-ik zászlóalj (1300 fő) fegyverei éles töltéssel lesznek ellátva.

«Holnap reggel $\frac{1}{2}$ órakor a vár összes őrsége fegyverbe lép s mindaddig felállítva marad, míg további parancs érkezik. Az őrség parancsnoka azokat folytonos szemle által éberségben s készen tartandja. Úgyszintén ma éjjel a várbeli őrcsapatok megkettőztetendők.

«Valamennyi a várban lévő katonai és polgári fogolynak ma este $\frac{1}{27}$ órakor lakásán kell lennie, s holnap délelőtti 10 óra előtt azt elhagyni nem szabad. Minden, ezen parancs ellen vétő magának tulajdonítsa az abból származó kellemetlen következményeket. A szemle- és őrcsapatoknak, valamint a rend fentartására kirendelt egyéneknek s porkoláboknak mindenki feltétlenül engedelmeskedni tartozik.»

A városban pedig szárnyra kapott a hír, mely kiszivárgott a várból, a papoktól és ezer változatban adatott szájról-szájra. Csak egy volt bizonyos, hogy a tábornokok ítélete megérkezett, de hogy milyen az, arról kevesen tudtak, sőt az igazat

hallva is nem hitték. Némelyek a halálos ítélet megerősítését hajtották, mások egy utolsó pillanatban való kegyelmezésről tudtak, a legtöbben a megkegyelmezésben hittek. Magában a várban is minden napi parancs daczára a helyőrség legnagyobb része azon hiedelemben volt, hogy egy vagy két «főházító» fog kivégeztetni, de hogy *egyszerre* ennyi gyilkosság történjék, arról csak a hadbírák s főtisztéknek volt tudomásuk.

Egy volt csak általános: a bizonytalanságból származó nagy izgatottság. —

Mintegy 2 órakor délután a minorita atyák megjelentek a várban s az ott alkalmazott Marchot Eduárd, szent-ferenczrendű káplán által az elítéltekhez vezettettek.

Kivétel nélkül valamennyien írással foglalkoztak, szeretteikhez egy utolsó Istenhozzádot intézendők.

Bizonyos csüggeteg komorság, különösen gróf Leiningen, Lahner és Nagy Sándornál volt felismerhető, de azon csüggetegség, mely a keserű csalódás és reménytelenség érzetéből ered.

A szobában elhelyezett két ór, az egyszerű négyszögű asztalokon égő két-két gyertya, s az ezek közt elhelyezett feszület kísérteties s iszonyúan ünnepélyes színt adott a homályos börtönszobáknak.

Midőn az illető minoriták beléptek, mintha régvárt kedves vendég érkeznek, oly szívélyes hangon üdvözöltettek az elitét tábornokok által.

Mindegyik, a tábori szegényes ágyon fekvő Damjanichon kívül, fölugrott ülőhelyéből s ajtóig ment eléje az érkezőknek s kézzel és testvéries öleléssel fogadták őket.

«Azonnal átvevők vigasztalásul s a mennyire lehetett, bátorításul, — írja Sujánszky A. az aradi minorita-zárdában őrzött diáriumban — a nagylelkű jövőendő martyrok; — kezet szorítva és teljes bizalommal fogadának bennünket, s miután a legforróbb részvétel mellett több órai barátságos beszélgetés közben őket, a nehéz harcokban annyira megedzett hadfiakat e reájok nézve oly gyászos, de meg nem érdemlett csapás elviselésére és az isteni gondviselésbeni megnyugvásra felhivók — ők egész nyugodtan s maguk megadásával bízák sorsukat és életüket arra, kinek kezeiből minden jó.»

Mint az utóbb itt Aradon zárdafőnökké lett Sujánszkytól beszélgetés közben számos alkalommal értesültem, az október 5-én délután folyt beszélgetés kizárólag politikai volt.

Többi közt *Damjanich* első kérdése *Kossuthot* illette, s a legnagyobb szomorúság fogta el, midőn holléte és sorsáról egy pap sem bírt neki határozott választ adni.

— Csak legalább őt óvja meg Isten a mi sorsunktól, — mondá, — így legalább még marad némi remény, hogy hazánknak még egyszer fölvirrad!

Megjegyzendő, hogy az érkezett papok közt egyedül ő fogadta hidegen a hozzá belépett görög keleti lelkészt.

— Nemde tisztelendő úr, örülnek a ráczok, hogy ily sorsra jutottam? — kérde Szombatitól.

Csak midőn a lelkész tudósítá, hogy az aradi szerbek is nagy részvéttel viseltetnek szerencsétlensége, valamint csodáló tisztelettel hősiessége iránt, lett nyájasabb és bizalmasabb.

— Bárcsak — mondá szerb nyelven — azt az átkos bűnt ne követték volna el, hogy a magyar ellen fellázadjanak. Majd meglátjátok, hogy keservesen fogjátok azt még megsíratni, de késő lesz!

A lelkész figyelmeztette, hogy most ne földi szenvedélyekkel s gyarlóságokkal foglalkozzék, hanem gondoljon lelke üdvösségére s azon nagy útra, melyet nemsokára tennie kell.

— El vagyok készülve, — mondá, — lelkem tiszta s az Isten tanúm, hogy a mit tettem, nem magamért, hanem mint becsületes patrióta a hazáért s mindnyájánkért tettem. Elvakítottak, megcsaltak benneteket. Bocsássa meg nektek az Isten.

Az öröm lelkesült hangján fogadta azonban a nemsokára őt is meglátogató minoritákat és Baló Béni helvét hitvallású lelkészt, s azokkal csak *Kossuth*, később *Klapka* és *Bem*, valamint a haza sorsáról beszélgetett folyton.

— Bizony — mondá később, Balóhoz fordulva — *csak én lábamat ne törtem volna, most nem ezen a helyen találkozánk!* —

Elmondá aztán, hogy végtelen fáj neki, miszerint oly lelketlenül bánnak velük, hogy tábornoktársait látnia sem szabad, s hogy haláluk neméül a legnagyobb gonosztevők bitófáját választották. Mi nem így bántunk a foglyokkal, — tévé hozzá keserűen.

Midőn figyelmeztették, hogy az örök hallják szavait; mosolyogva mondá:

— Nem ért az a gép egy szót sem magyarul.

Nagy-Sándor J. lángoló gyűlölettel nyilatkozott az osztrákok és *Görgey* eljárásáról. Midőn ez utóbbiról beszélni kezdett, a harag pirja festé arczát, s szemei a harag tüzétől villogtak.

— Eleget figyelmeztettem Kossuthot — mondá, — fájdalom ő nem hitt nekem, míg ideje volt. . . .

Leiningen gróf leginkább szeretett neje s egyéb rokonait illető ügyekről beszélgetett Balóval.

— Százszor inkább — mondá németül — a csatában elesni, mint egy perczig osztrák fogoly lenni!

Gróf *Vécsey* szeretett nejéről s egészségi állapotáról beszélgetett nagyobbára. Beszéd közben megjegyzé: «hogy inkább meghalni akar, mint e helyen egy évig ülni.»

Lázár Vilmost is a leggyöngédebb s forró szeretet fűzte szép nejéhez, született

báró Reviczky Máriához, s így néhány tábornok-társára vonatkozó tudakozódásán kívül, leginkább hitvese s gyermekeiről beszélt.

Lahner és Pöltenberg szintén családjaikkal foglalkoztak.

Knézich legkevesebbet szólt, a legkomorabban volt hangolva s leghosszasabban imádkozott.

Török, *Vauban* egyik németre fordított, s várerődítésekről szóló munkáját olvasta.

Kérdést intézett beszéd közben *Sujánszky*hoz: — Nem hallatszik Komárom felől semmi?

S midőn nevezett *minorita*-atya válaszolá, hogy hír szerint ott is letenni készülnek a fegyvert (nem tudván még, hogy éppen egy nappal előbb, október 4-én már tényleg át is adatott), *Török* mélyen felsóhajtott, mondván:

— Hát hiában erősítettem meg úgy!

Kiss Ernő a legvidorabb kedélyt tanusítá valamennyi közt; beszéd közben nyilvánítá, hogy csak legalább egy csatában vezényelhetne még, és szintén *Kossuth* sorsáról tudakozódék.

Schweidel könyezve és öleléssel fogadá *Bardocz* lelkészt. — Tudom, édes tisztelendő úr — mondá — látogatásának célját és okát; köszönöm, igen köszönöm a részvétet, így legalább egy rokonérzelmű s hű hazafi vigasztalása mellett tűrhetőbbé lesz szomorú helyzetem. Én egyébiránt édes t. úr, mind Isten, mind ember előtt mondhatom, hogy ártatlanul halok meg. Én a bécsi főhaditanács sürgető parancsából jöttem ide zászlóaljammal Olaszországból, hol *Radetzky* alatt szolgáltam. Ők parancsolák, hogy jöjjek Budára, hogy esküdjem hűséget a magyar kormánynak s a nádor vezénylete alatt induljak *Jellachich* ellen. Lejöttem Pestre s letettem az esküt katonáimmal együtt, s ezzel a nádor vezérlete alatt megindultunk *Jellachich* ellen; azonban a nádor akkor éjszaka eltűnt, én ott maradtam, s aztán, mint igaz magyar ember s hű hazafi harcoltam az ügy mellett, eskümhöz és nemzetemhez hű maradva. S íme engedelmességemnek most ez a jutalma!

Ezután áttért családja szomorú helyzetének vázolására.

— Van, édes tisztelendő úr, nekem egy engem hiven szerető, értem siránkozó kedves nőm s annál egy pár kiskorú, neveltetést igénylő szelid leánykám, oh! ezek sorsa s jövődjé az, mi százszorta fájdalmasabb előttem, mint a halál, — hisz ettől én nem félek, de — de — nőm és gyermekeim. Istenem — ezek az irgalom kenyerére vannak szorulva. Mint katona, tisztos havi fizetésemből becsületesen éldegéltünk, de már az nincs, s ettől a kormánytól ők nem kapnak nyugdíjat! — tehát miből tartják majd fenn magukat?!

Midőn a lelkész vigasztalá, hogy Isten és a jó emberek nem hagyandják el családját, ő így folytató:

— Úgy van, édes tisztelendő úr, bíznom kel! Isten irgalmában. Most Szabadkán

sógorom házában tartózkodnak, ez egy igen becsületes ember, a városnál tanácsnok; ő most az enyém gyámolója, mert fájdalom, nekem nincs hajlékom, hol ők most, mint sajátukban meghúzhatnák magukat. De a mi még neveli fájdalomat, az, hogy fiamat, ki velem együtt eljött, mint alhadnagy Olaszországból Pestre, szintén az én sorsom fogja érni. Nálunk kapitány lett, s most ő is e várba van zárva, s így ő sem lehet édes anyja s testvérei támasza. Meghasad a szívem édes t. úr, mikor ezek eszembe jutnak. — Van ugyan némi kis pénzem, de hogy juttassam hozzájuk?*

A jelenlevő örök miatt nem merte a pénzt átadni; a lelkész azonban néhány percre kiküldte az öröket és Schweidel a legnagyobb hálálkodással adta át Bardocznak tárczáját a pénzzel, hogy Szabadkára nejjének küldje, mit a lelkész híven teljesített is.

Aulich a feszület mellett álló két gyertyánál Horatiust olvasta. Hallgatag volt s az elítéltetést nem érintette. Meg akarta kínálni szivarral vendégét, de csak *egy* volt neki. — Sajnálom, ezzel meg nem kínálhatom, *kell a reggeli útra* — mondá.

Midőn az illető lelkészek vallási gyakorlataikat a foglyoknál elvégezték, már délutáni öt óra volt.

A legbensőbb áhítattal imádkoztak mindannyian s melegen szólíták fel a papokat, hogy másnap a kivégzés reggelén mennyire lehetséges korán jöjjenek, mit azok a legnagyobb készséggel megígértek.

Forró kézzorítás és üdvözléssel váltak meg tőlük, s hogy a várba éjjel akadálytalanul visszajöhessenek, Howiger várparancsnoknál jelentették magukat, hogy szabad menetjegyet kérjenek a bejöhetésre.

Midőn a táborkokhoz beléptek, ez Sujánszkyhoz fordulva mosolyogva kérdé:

— Nun meine Herren, wie geht's denn ihren Patienten ?

A hazafias érzetű s még az iménti látogatásoktól meghatott lelkész annyira elkecsereedett az ily perczben oly frivol hangon hozzá intézett kérdésen, hogy egy szót sem bírt fölindulásában felelni.

— Nun, wie befinden sich denn ihre Patienten?

— Sie sind . . . ruhig . . . euer Excellenz. . . .

Midőn a t. atyák elmondták, hogy az elítéltek igen kérték őket, miszerint minél korábban jönnének hozzájuk, a táborkok hadsegédével azonnal szabad jövésmenési engedélyt íratott számukra, tréfálva jegyezvén meg nekik távozásuk közben, hogy még csak egyszer kell «*patienceikkal bajlódniok*».

Esti öt órakor nagy kérésre Damianichné, Lahnerné és Vécseynének megengedett férjeiket meglátogatni.

* A szegény apának minden könyörgése s a közbenjárt lelkész kérelmére sem lett megengedve, hogy

tőle nem messze elzárva volt *fiát* halála előtt csak egyszer is megláthassa!

A boldogtalan nők csak akkor tudták meg szeretteiktől, hogy most utólszor látják őket.

A legsiralmasabb lelki állapotban tértek vissza esti 6 órakor egy kocsiban Ó-Aradra.

Szándékosan kerüljük e jelenetek leírását; zokogás és ájulás folytonos kapcsolata volt ez, melyből e szegény teremtések csak a még most is föl-föl csillanó remény ébresztette föl.

* * *

Mintegy éjfél utáni két óra lehetett, midőn a lelkészek az éj néma csendében, hallgatag és szorult szívvvel ismét a vár felé megindultak.

Egyikük sem nyugodott volt le, nehogy az elítéltek utolsó kérését — korai jövőtöket illetőleg — elalvás miatt, teljesítenül hagyják.

Annyival inkább siettek, mert az elítélt tábornokok közül is többen fölkérték őket, hogy szeretteikhez némi megbízásokat és leveleket óhajtanak átadni, mit másra, mint reájok, nem bízhatnak.

Hűvös éj volt, a hold oly szeliden ragyogott a felhőtlen úrben, mint a legszebb tavaszi éjeken, mint ragyog évmilliók óta borzasztó nyugodtan, habár nemzetek vérzenek s enyésznek el; oh, az a borzasztó nyugalom ott fenn soha sem változik!

Borzongva mentek át a Maros hídján, elmélkedvén, hogy midőn visszajönnek azon, a magyar nemzet legjobbjai gyalázatos módon, életüktől megfosztva lesznek.

A várkapu elé érkezve, egyikök öklével háromszor erősen zörgetett; a kapu csikorogva föltárult, s a lelkészek előmutatva az engedélyt, beléptek.

Először Marchot várkaplán szobájában gyűltek, össze s fölvevén ott mindegyikök a szomorú kötelmükkel összhangzó egyházi öltönyöket, úgy indultak a kijelölt áldozatokhoz.

Az elítélteket az utolsó útra való vallásos előkészítésre a lelkészek következőleg osztaltak el:

T. Winkler Bruno minorita Lázár Vilmos és Nagy-Sándor Józsefet; t. Sujánszky Eustach minorita Pöltenberg és Aulichot; t. Bardócz Sándor minorita Schweidelt és Törököt; t. Pléva Balázs minorita Lahner és Knézichet; t. Marchot Eduard szent-Ferenczi áldozár Kiss Ernőt és Vécseyt; Baló Béni helvét lelkész gróf Leiningent és Dessewffyt; Szombathy Balázs görög keleti lelkész Damjanichot volt lelkileg elkészítendő.

Midőn a tábornokokhoz beléptek, azok rendkívül megörültek.

Egyikök sem feküdt le az éjjel.

Lázár melegen köszönte meg Winkler atyának, hogy nem kímélték a fáradságot s ily korán átjöttek.

Mint ő, a többi is majd mind teljesen felöltözve, szerény egyszerű toilette-jük bevégezve volt.

A kölcsönös üdvözlések s forró kézszorítások után azonnal a szokásos vallási szertartások kezdődtek.

Soha forróbb imák s könyörgések nem szálltak az ég Urához, mint a minők ezen órában az aradi várban mondattak, a halni készülők, a mellettök lévő lelkészek, s a boldogságuknak még csak hajnalát élő s néhány óra múlva elhagyott özvegyekké váló hitvesek részéről! . . .

T. Sujánszky nem egyszer beszélé e sorok írójának, hogy valami oly szellemi s földöntúli kifejezés volt az összekulcsolt kezekkel imádkozó tábornokok szemeiben, hogy ő teljesen feledvén állását s kötelmeit, szenteket hitt maga előtt látni, és zokogva hozzájuk imádkozott. . . .

De nem csak ő reá gyakorolt e jelenet ily hatást.

Valamennyi lelkész társa meghatva ez alakok magasztosságától, forró könyhullatás közt végzé papi kötelmeit, s velük együtt a hősök is, kik a félelmet és kislelkűséget soha sem ismerték, együtt könyeztek.

A szertartások és imádkozás után mintegy megkönnyebbülve s megtisztulva a földi salaktól, végintézkedéseiket tevék s szeretteikhez megbízásokat adtak.

Lázár Vilmos, Winkler Bruno áldozárt, kinek meggyónt s áldozott volt, melegen kérte, hogy a néhány nála lévő csekély tárgyat s levelét forrón szeretett neje b. Revitzky Máriának, ki azon nap Prohászka Ferencz, akkori aradvárosi levéltárnok lakásán betegen feküdt, adja át. A szerencsétlen nőt leánya, két fia s a házinő, mennyire az ily napokon lehetséges volt, folyton ápolta s vigasztalta.

A tábornok három levelet írt nejéhez e napokban; utolsóját ide igtatjuk:

«Arad, október 5-én, éjjel. Mindenem e földön, kedves szentem Máriám! A lelki atya, a kinek kezeibe letettem vallomásaimat, és kinek kitártam tiszta öntudattal bíró keblemet, át fogja neked adni kis gyűrűmet, szivartárczámot és evőeszközömet, melyet itt fogságom alatt használtam. Károlynál fogsz találni egy levelet, és kedves arczképedet — azonkívül több holmit.

Én keresztül vívtam az élet-halál tusáját — én meg fogok halni, mint férfiúhoz illik. Szivem a szegény, mely éretted fog dobogni utolsó ütéséig, és tiszta szerelmem nálad maradnak. — Én nem akarom átkozni a végzést, nem senkit, — én boldogító szerelmedben öt évet és majd két hónapot éltem, — és ezen idő vigaszul szolgál, midőn már el kell hagyni e földi pályát. — Adj gyermekeink mindegyikének, ha kilép a világba, egy emléket tőlem, élő jelül annak, hogy az, a ki becsületesen és tisztán élte egész életét, nyugodtan bír meghalni, ha ártatlanul is, mint én. Te pedig éltem védangyala, kinek kezeiben lételem tisztább és jobb lett, teneked, kedves Máriám, még egyszer egy utolsó Istenhozzádot mondok, és szolgáljon ezen vallomásom neked vigaszul, hogy annak oka, miszerint nyugodtan halhatok meg, te vagy, és fölteszem felőled, te mindenem, hogy méltó fájdalmaidat nem lecsillapítani — mert azt tudom, hogy nem lehet, tudom magamról is — de korlátolni fogod, és azzal bizonyítani, mily kedves emlékem teneked.

Köszönts, csókold nevemben Ármint, Hermint, Lórit, Minát, Steinert és Mednyánszkyt, és minden jó ismerőst, barátokat és rokonokat; csókold kedves gyermekeinket, és öleld forrón szivedre nevemben, miként én téged, te kedves Marim, — képzeletemben öllek, és szoritlak utolsó perczig éretted dobogó szerelmes szivemhez. — Isten veled! Tied örökké, még a síron túl is hű *Vilmosod.*»

A papnak adtam egy aranyat misére. — «Isten veled !»

Nagy-Sándort a lelkész (Winkler) asztalánál írva találta beléptekor. Midőn, mint már tegnap is tevé, a lelkész biztatni kezdé, hogy okvetlen megérkezik felső helyről a kegyelem, a tábornok fájdalmas mosollyal viszonzá:

Főtisztelendő úr, minek ámítsuk magunkat? Nem ismerik azok a kegyelmet, csak a bosszút és kegyetlenséget. Én részemről onnan semmit sem remélek. E perczben már nincs mit a földön remélni. Imádkozzunk Istenhez!

Ima után kis levelkét vont ki zsebéből, mely éppen a nála lévő lelkészhez volt intézve, félvén hogy akadályozva leend megbizásait szóban vele közölhetni. E levél tartalma következő:

«Kedves tisztelendő úr — tisztelt barátom! Szíves ígérete szerint méltóztassék Pestre Schmidt János úrnak rokonomnak, Kalocsára Nagy-Sándor Imre érseki orvos bátyámnak s Lugosra Ungvári János rokonomnak néhány vigasztaló sorokat írni; ezen fésűt és inggombot szíveskedjék a bizonyos pesti irományokkal és gyűrűvel elküldeni, ezekre kéri tisztelő barátja

Nagy-Sándor József.»

E levél utóiratául ezt jegyzé oda: «Driké magyar alezredes, a várban, az úgynevezett régi kórház épületben».

Hogy Nagy-Sándornak fentebbi levélben felemlített egyénekhez való viszonyát a tisztelt olvasó megértse, felemlítjük, hogy Schmidt János orvos leányát 1849 elején eljegyezte magának Pesten, de a későbbi folytonos visszavonulás következtében az egybekelés meg nem történhetvén, ez utolsó perczben a jegygyűrűt az Esztergom érsekségei hivatalától nyert esketési engedéllyel együtt visszaküldetni kéré.

Driké alezredes a boldogult hős igen meghitt barátja volt. A még nála levő ezüst órát azon kéressel adta át a lelkésznek, hogy emlékül az alezredesnek azt átadni szíveskedjék.

A lelkész határozott ígérete után, hogy a rábízott ügyekben pontosan eljárand, csinosan rendezett szép hosszú barna hajából egy csomót levágott, s azt ügyesen koszorúba fonva átadta Winkler minoritának, hogy Schmidthez irandó levelével ezt is elküldje. Winkler teljesíté a rábízottakat.

Rövid idő múlva a többi lelkészek is beléptek a börtönszobába s különösen az oly rokonszenves alakú Sujánszkyval huzamosabban beszélgetett a bécsi kamariláról, Francia- és Angolország szívtelen közönyéről, kiemelvén, hogy az oroszok

sokkal emberségesebbeknek bizonyíták magukat, mint az osztrákok. Emlékül szivartárczáját adta neki, Winklernek pedig egy a harcok folyama alatt használt térképet.

Utóbbit még felkéré, hogy a szomszéd szobában lévő Gáspár Endre honvédtábornokhoz (ki ez alkalommal kegyelem útján 10 évi várfogságra ítéltetett), menjen be s nevében tőle végbúcsút vegyen.

Nevezett lelkész e kérést azonnal teljesíté is.

Aulich Sujánszkynek adta át rokonaihoz intézett leveleit s néhány aranyat azon kéréssel, hogy azokat Bécsben levő fivérének (osztrák hadbíró) emlékül átszolgáltatni szíveskedjék.

Schweidelt folyvást családja állapota gyötörte; kimondhatatlanúl fáj neki, hogy fogoly fiát még egy utolsó szóra sem bocsátják hozzája.

— Oly közel hozzám — mondá a tábornok — s nem szabad látnom; csak egy perczre találkozhatnám vele, hogy még egyszer átöllehetném s Istenhözátot mondhatnék neki!

A lelkes csapatvezér fia, a szintén hős honvédkapitány e perczben még nem tudta, hogy két óra múlva árva leend.

Lahner tábornok, Pléva Balázs minorita lelkésznek adta át ritka szépségű s akkor O-Aradon tartózkodó nejéhez intézett sorait. És kérte a lelkészt, tudassa szóbelileg is utolsó akaratát forrón szeretett nejével, hogy tűrje megadással férje szerencsétlenségét s menjen legrövidebb idő alatt zólyommegeyi rokonaihoz.

Knézich szintén nevezett lelkésznek adta át utolsó meghagyásait a bánóságban levő rokonaihoz.

Kiss Ernőről gyóntatója, Marchot várkaplán állítja, hogy egyáltalában nem hitt a kivégeztetés végrehajtásában.

— Egy kis rémítéssel akarnak bennünket megkínozni — mondá, — de rajtam ki nem fognak.

Ugyanazon lelkésznek gróf *Vécsey Károly* elmondá, mint unszolta őt Bem Temesvárnál, hogy meneküljön vele s társaival, különben — előre megjósolta neki a nagy lengyel hős — akasztófára kerül. . . . Különösen keseríti utolsó perczeit, — mondá, — a gondolat, hogy forrón szeretett nejét (ki akkor Aradon volt) mostoha anyagi viszonyok közt, bizonytalan sorsnak kitéve hagyja hátra.

A lelkész vigasztalá, hogy Isten s a jó emberek nem fogják a szerencsétlen özvegyet elhagyni. A fogoly mélyen fölsohajtott s egy ujjáról levont gyűrűt, egy kis keresztet s hitveséhez szóló levelet adott át neki, mely következőkép hangzik:

«Imádott, drága Linám! Szeretett, mindennél kedvesebb feleségem! Látom, elérkezett életem utolsó pillanata — meg kell halnom, tehát még egyszer Isten hozzád, Isten veled; vezérelje Isten minden lépésem, az én utolsó sóhajom: Lina, ott a túlvilágban egy jobb életben egyesülünk bizonyára — Isten veled jó lélek és bocsásd meg mindazt a keserűséget, mellyel

tán akaratlanul is megbántottalak; csókollak, csókolom kedves leányomat, leányodat Gizellát. Élj boldogul.

Október 6-án, reggel 6 órakor. Szerencsétlen *Károlyod.*»

Damjanichnál ezalatt folyton ott volt Szombathi görög-keleti lelkész, s mint ez később állítá, a nagy hős az udvarias üdvözlésen kívül alig szólott hozzá ez idő alatt, hanem a lelkész által mondott hosszas imákat susogva utána mondá. Négy órakor a szerb lelkész távozott szobájából s magára hagyta.*

A hős tábornok most Sujánszkyt várta, mert ez megígérte neki, hogy korán reggel még meglátogatja. E látogatásról következőket jegyzé a derék lelkész az aradi minorita zárda diariumába:

«Fél ötre elmúlt, s én bevégezvén Pöltenberg Ernő és Aulich Lajos uraknál papi kötelességemet, a lábtörés következtében ágyban fekvő nagy hőst, Damjanichot látogatám meg, újólaj mindnyájunk őszinte részvétét előtte nyilvánítandó. Beléptemkor ágyában fekvé s egy könyvet olvasva találtam. Kezet szorítva fogadott, és a brünni hóhért, ki épen szobájában kémlelődött, valamint az őrt is kiharancsolván, — velem barátságos beszélgetésbe elegyedett. Sokat beszélt a politikáról, többet Kossuthról, igen bosszankodva Görgeyről. — Többi közt mondá:

— Tisztelendő barátom! Bennünket csak a véletlen bonyolított testvéri harcza. Görgey gyalázatosan megcsalt bennünket, ő csak a maga élete biztosításáról gondoskodott, bennünket cserben hagyott! Leginkább vitéz bajtársaimnak sorsa szomorít engem. . . Higgye meg t. barátom, nem félek a haláltól — hisz ezerszer néztem én szemébe; ámde mégis fáj, hogy felső helyről azon kegyelmet sem nyerhetők, miszerint katonához illőleg — golyó által végeztetnék ki. —

* *Traytler Lajos* úr Vulkáról ide vonatkozólag a következőket írja 1890 jun. 27-ről kelt levelében. Én ugyanazon Charé Nro 2-ben voltam elzárva, hol a tábornokok, de véletlen körülmények következtében szabad lábra jutottam még a szomorú ítélet kimondása előtt. A várparancsnok kitüntető figyelme következtében szabadon jártam ki-be a várban. Okt. 5-én Damjanich magához hivatott és arra kért, hogy vezetném hozzá a hóhért, kivel beszélni szeretne; ennek következtében én csakugyan 6-án reggeli 4 órakor a hóhérral megjelentem nála és ágyától két lépésre álló két ór között nagy szivarfüstben találtam. Bemutatván németül a hóhért, mire köztük a következő párbeszéd keletkezett németül:

— Ön a hóhér? hogy hívják? honnan való? — Keze engem ma ki fog végezni, én Damjanich vagyok. — A hóhér erre valami cseh nevet mondott és hogy Brünnből való.

— Egyenesen a mi kivégzésünkre rendeltetett ön ide? — folytató Damjanich.

— Nem, a garnizonnal vonultam ide.

— Tehát mindenütt a magyarokat aggatni?

— Azt nem tudom.

— Ide vonultában gyakorolta már valahol hivatalát?

— Igen, nem; nem válaszolhatok erre.

— Itt Aradon remekeljen ön; nekem csak az a kérésem, hogy kezeim-lábaim összekötésénél ügyeljen arra, hogy fájdalmat ne okozzon, mert mint látja, törött lábam miatt sokat szenvedek.

— Lesz gondom rája, meg fogja látni.

— Sie Pamschabel! nem fogom én azt látni, fájdalmakat fogok érezni, de úgy-e, megígéri nekem óvatosságát; én nyugodtan fogok meghalni.

— Igen, viszonzta a hóhér. Mire Damjanich köszönete mellett hozzám fordulva mondá:

— Mondja meg az aradi jó, hazafias polgároknak utolsó tiszteletemet. *Szerkestő.*

Da
mein Freund Adal die Gräfin Carolina Veit

dein Brieffreund Wagner.
Lieber Herr.

ich bitte dich Freund Adal, nicht nach dem Mitleid
sprechen zu lassen. Sondern gleich auf Tatsachen.

Mein Gram, meine Augenbedrängung! wird lieb und
Lied und Schlaf all erlösende Adal! ich habe dich
bisher nicht aus dem Auge verloren - ich weiß von deinem
alles umfassenden Wohlstand. Gott sei dir, mein
Lied. Ich in dem neuen Perle -
wird dich die Allmacht, ist das ja
Das neue ist die neue, die neue
Lied und Adal - adal ist Carl, und
Begründet alles Adal, was ich die, die
das Adal nur ganz und; ich die die
das neue Adal die neue, die neue
am 6. October früh
O. L.

Dein unerschütterlicher Carl

Mein Adal die neue Lied und Adal
Lieber Herr.

die die neue, die neue, die neue
Lied - ich die neue, die neue.
die neue, die neue.

Fürs veltat ganz so wie wir mit
mamma mamma unghückliche Emilie
gelnistud.

Mein Lob ist stündlich, verbr
ist süß und ist Mein zu norden
gan - Allen ein tröster La=
berzucht

Ihm

Die Lopezbande

Salzmann

Aradum 5e Octobr

1849

«Ezután egy imát vett elő, melyet az éj óráiban maga írt s kért, hogy szeretett nejének némi vigasztalásul kézbesítsem».

Alkalmoszerűnek véljük e helyen a történeti érdekűvé vált imát itt közölni:

«Mindenségnek ura! hozzád bocsátom esdeklésemet. A nőmtóli elválás rettentő órájában Te erősítettél engemet; adj erőt továbbra is, oh atyám! hogy a kemény próbát, a becstelen gyalázatos halált, mint férfit, erőtelten állhassam ki.

«Hallgasd meg, oh fő Jóság, forró kérésemet! A viadalokban és csatákban Te vezéreltél, oh jó Atyám, Te engedted azokat kiállani, s mentő karod némely kétes harcokban sértetlenül véde meg. — Legyen neved örökkön örökké áldott. Oltalmazd Mindenható, az én különben is szerencsétlen hazámat a további véstől; lágyítsd szívét az uralkodónak a hátra maradt társak iránti kegyességre, s vezérelj annak akaratát bölcseséggel a népek javára!

«Adj erőt, oh Atyám, az én szegény Emiliámnak, hogy ő ama nekem adott szavát: «sorsát hitének erejével elviselhetni» beválthassa.

«Áldd meg Aradot — áldd meg a veszedelembé sodrott szegény magyar hazát!

«Te ismered, oh Uram, az én szívemet, s lépteimnek mindegyike tudva van Nálád. Azok szerint ítéld meg kegyelmesen, s engedj a túlvilágban kegyes elfogadást találnom! Amen!»

Miután a lelkész megnyugtatta, hogy a reá bízottakat lelkiismeretesen elvégzend, még két levelet vont ki vánkosa alul, egyik nejéhez volt címezve, a másik özvegy Vásárhelyi Júlia úrhölgyhöz, kinek házánál a hős férjére oly méltó Damjanichné ez időben hosszasan tartózkodott. Utóbbi levele következő:

«Vásárhelyi Júlia úrhölgynek.

Mélyen tisztelt nagyságos asszonyom!

Hogy boldogtalanságom egész súlyát érezzem, anyánk ma Temesvárra ment. Nem lehet, nem szabad Emiliát egyedül tudnom, s azért kegyedhez fordulok kéresemmel jó nagyságos asszonyom, hogy szegényt, addig, míg anyja távol van, házánál tartsa Nemes gyöngéd szíve kezeskedik nekem, hogy nagyságod a szerencsétlen nőnek teljes gondját viselendi. Csak azt az egyet kérem: őt magára nem hagyni! Az ég áldása kísérje önt, jó nagyságos asszonyom élte pályáján, s fogadja tőlem köszönetem s nagyrabecsülésemet mindazért, mit nekem s az én szegény szerencsétlen Emiliámnak tett volt. — Az én sorsom borzasztó — de remélem azt mint férfit elviselni. Mindnyájuknak egy utolsó Isten hozzád!

Arad, október 1849.

A nagyságodat nagyrabecsülő
Damjanich».

Sujánszky így folytatja az említett kolostori naplóban: «Midőn már-már távozandó valék, Damjanich így szóla: «Főt. barátom! ön tán nem is tudja, ki vagyok?» — Mire felelém: «Igenis tudom». — «Én — úgymond — rácz vagyok vallásomra nézve, de mint rácz meghalni nem akarok. — Áldjon meg engem. — Azt is tudom, hogy ön engemet addig meg nem áldhat, míg én meg nem gyónom bűneimet. Tehát hallgasson meg.» És a nagy férfiú meggyónt, röviden a hitvallást letette, és midőn kérelmének engedve őt feloldozám, kezeimet fejére tétette, és azokat saját kezeivel fejére szorítván, egész imám alatt ott tartotta.

Miután ez is megtörtént, így szóla: «Most már nyugodtan halok meg, mert magyar pap által lettem megáldva».

Aztán újra felemelkedvén ágyából, így szólott: «Mielőtt eltávoznék főt. barátom, — ha nem utál, csókoljon meg engem!»

— Hogy utálnám a hősök leghősebbikét! — kiálték fel megindultan, s mi majd öt perczig egymás nyakába borulva könyezénk.

Meghatá ez még a bakót is, ki a mellékszobából elképedve nézé az örök háta mögül e jelenetet, — «oh mily jelenet volt ez»

Pölsenberg könyvtelt szemekkel beszélt családjáról. Elmondá lelkészének, hogy éppen tegnap este felé kapott nejétől levelet, melyben őt kecsgettette, hogy rövid idő múlva megszabaduland, mert — írja neje — a főminiszter úr ő nagyméltósága, kinél Bécsben férje élete és szabadon bocsáttatásáért könyörgött, *őt erről biztosítá*. (!!)

— Igazat írt, — mondá a tábornok, — nem sokára megszabadulok! s egy levelet adott a lelkésznek olvasni, melyet legkisebb gyermeke, mint elsőt írt volt, két vonal között atyjához . . . .

Dessewffyt még ágyban találta Baló.

Kérdésére, hogy mikép aludt? derült lelki nyugalommal felelte: «Tiszta lelki ismeretem van, s az aludni hagyott!» — Mire én — írja Baló — Rousseau szavait idéztem: a szerencsétlen tud aludni, csak a gonosz nem.

A mint a lelkész kimondá e szavakat, mosoly vonult el a tábornok ajkain, mondván: «Bizony jól mondja Rousseau!»

Ekkor felkelt, megmosdott, bajuszát fényesre kipödörte, legszebb fekete öltönyét vette magára, mint ki menyegzőre készül.

Imádság után mondá: «Nekem a halál semmi, sok ezer halál lebegett körültem a csatában, csak nőmtől megválni, kit oly nagyon szeretek, ez fájdalmas!»

Több ízben kikelt a «német» ellen, mondván: "cseppet sem csodálkozik sorsán, még csoda, hogy minden magyart ki nem irtottak háromszáz év óta».

Később a nejéhez írt s utolsó búcsúját s áldását tartalmazó levelet adta át a lelkésznek s egy elhervadt *rózsát*, melyet nejétől kapott s keblén hordott volt, — Emmája (neje) mellképét, gyűrűit, óráját, s osztrák bankjegyekben 250 p. frtot.

— Mindezen bizományokat — végzé — csak azon esetre kérem teljesíteni, ha az ítélet csakugyan végrehajtatik.

Gróf *Leiningent* a lelkész ágyára dőlve, ébren találta.

«Kérdésemre — írja Baló — hogy aludt-e? azt felelé: «keveset!» s fölkel, kérésemre ismét ágyára feküdt, jobb könyökére támaszkodva és fejét tenyerébe fektetve. Ismét beszélgettünk; ki volt békülve nehéz sorsával, s lelki fenség és átszellemülés minden nyomai látszottak rajta. Az éjen át megírtam — mondá — végbúcsúmat nőmhöz, s egy ismerős tisztnek át is adtam kézbesítés végett. Önt

Arad, 1849 október 5-én.

Imádott szegény Feleségem !

Nem tudom, imádott Paulám! miként írjak néked, hogy a csapás ne legyen túlerős szegény szerető szivedre; — és csak azt óhajtom, hogy szerencsétlen sorsomat, még mielőtt ezen sorokat megkapnád, megtudjad már oly résztvevő ajkáról, melyek azt minden lehető kimélettel megmondanák.

Kell tehát, hogy örökre Isten hozzádot mondjak!! áldván téged mindazon boldogságért, melyet oly bőven adtál, és hálát adván lelkem mélyéből mindazon szeretetért, melyben részesítettél!!

A jó Isten vegye pártfogásába magát és a drága szegény gyermekeket, ne engedje, hogy túlságosan általengedje magát a nagy fájdalomnak, nyújtsa ki mindenható és pártfogó kezeit drága fejeik felett! — ez lesz utolsó buzgó imádságom.

Te is, szeretett Paulám, meg fogod bocsájtani (érzem!) mindazon bánatot, melyet életemben néked okozhattam! meg fogsz bocsájtani, mert mindig a jóság angyala valál! — Oh mint vérzik szívem, hogy nem láthatlak, nem ölelhetlek többé.

Légy hát erős, jó Paulám, légy erős irántam való szerelmed által; gondold meg, hogy gyermekeid vannak! hogy élned kell azokért!!

Isten veled tehát, imádott angyalom! lelkemben keblemhez öllek benneteket mind szorosán, tégedet és drága gyermekeinket! A jó Isten őrizzen benneteket! és maga, jó Paulám! legyen még boldog! mert megérdemli.

Isten veled!!

szegény Ernőd.

POELTENBERG ERNŐ UTOLSÓ LEVELE.

A birtokában levő eredetiből fordította a vértanú veje és unokaöccse *Fackh Gedő*.

Grandes Lettres 819

Mon adoré, ma pauvre sœur!

Je ne fais mon adoré Pauline! c'est à dire pour ne pas
frapper trop rudement ton pauvre cœur aimant; — et je ne
soubaitais, que mon malheureux sort, j'ajoute à ce que tu
auras reçu ces lignes, te fût déjà parvenue par une
bouche compatissante, qui te l'aura dit avec tous
les ménagements possible —

Il faut donc que je te dise au éternel Dieu!!
te bénissant pour tout le bonheur que tu m'as
richement donné et te remerciant du fond de mon
âme pour tout l'amour que tu me verses!!

Que le bon Dieu vous protège vous et les
chers et pauvres enfants, qu'il ne permette pas
que vous vous adonniez trop à une grande
douleur, qu'il étende ses mains bienfaitrices
et protectrices sur vos chers têtes!... ce sera ma
dernière et fervente prière!! —

Toi aussi me bien aimé Pauline, tu y auras
pardonnera; je te salue!! tout ce que j'ai
pu

de casser de chagrin dans ma vie ! Tu me le
pardonnerez car tu étais toujours un ange de
bonté ! — Oh ! que le cœur me saigne, de ne
plus te voir et t'embrasser.

Sois donc forte ma bonne Pauline, sois forte
par amour pour moi, pense que tu as des en-
fants ! qu'il faut que tu vias pour eux ! —

Adieu donc mon ange adoré !! j'vous embrasse
mentalement tous, toi et les chers enfants
D'une forte étreinte ! que le bon Dieu
vous protège ! et que vous soyez encore heu-
reux ma bonne Pauline comme vous le me-
ritez bien. Adieu !! —

Tous

paucres Ernest

Madame

Madame Pauline Pottsborg

Landstraße
Kist. Pottsborg Gasse
No 482.

Vienne

csak arra kérem, írja meg nőmnek mi ezután történik velem . . . és, mondá szakadozottan . . . vigasztalja.

Később, miután megmosdott s fölkészült, így szól ismét: «Tisztelendő úr! meg kell hálnom, de mint keresztény halok meg. Imádkozni és lelkemet még egyszer az Istennek kezébe ajánlani akarom».

Végezván a vallásos szertartást, családi viszonyairól beszélgetett ismét. «Egy van — mondá — mi leginkább nehezíti neki utolsó óráját: a gondolat szeretett nejére és gyermekeire, — s egy volt, mi ezen fájdalmát némileg enyhítette: hogy szívének legkedvesbjei az anyagi szükség ellen biztosítva maradnak utána.»

Leiningennek nejéhez németül írt levele hű fordításban így hangzik:

Arad, 1849 okt. 6.

«Egyetlen, kedves, véglegelhetemig hűn szeretett Elizám!

A koczka el van vetve; csak néhány órám van még ezen a világon, hogy a nehéz lépésre előkészüljek. — A halál nem volna reám nézve borzasztó, ha magam lennék, de reád, drága Elizem s ártatlan gyermekeinkre gondolva, szívem elszorul. . .

E csapás nem jött váratlanul, mindenre készen kellett lennem, és mégis szívem görcsösen szorul össze, midőn arra gondolok, hogy téged örökre el kell hagynom. Nem, nem örökre, mert hitem szilárd, hogy egy szebb túlvilág fog következni. Szellemem mindenkor körülötted fog lebegni, mert a lélek mindenhol ott van, a hova az Isten hatalma elér!

Mily szívesen éltem volna még körödben, hisz mindenem megvolt s oly boldog voltam veled, a mily boldog csak egy halandó lehet. Most e komoly órában, midőn minden múlandó földi dolog csekélynek tűnik fel előttem, e kedves emlékek fölelevenednek lelki szemeim előtt, s ez teszi a válást oly nehézzé

Oly tisztán, oly magasztosan lebegsz előttem, hogy képtelen vagyok azt szavakkal kifejezni; képzelheted mennyire fáj, s kérem az Istent, erősítsen meg, hogy úgy halhassak meg, mint keresztényhez illő. Az atyám vallása szerinti végső szentséget s a pap utolsó áldását már magamhoz vettem, s kész vagyok az Úr itélőszéke előtt megjelenni.

Engedj meg drága Elizem, ha az életben valaha fájdalmat okoztam neked. Most már nem hallhatom szavadat, de szívem azt súgja, hogy megbocsátasz. És oh Istenem! hát szeretett gyermekeim! . . . Neveld föl őket az Úr félelmében és jó emberekké. Én már nem örködhetem fölötük. Legyen olyan anyjok, ki megtanítja őket szerencsétlen, de becsületes atyjuk emlékét tisztelni. Ah! ha kezeimet még egyszer tehetném áldólag fejükre! ah, csak még egyszer pillanthatnék szemeikbe!

Talán jobb így! Teljesedjék az Úr akarata! Testvéreim s rokonaim fogadják utolsó áldásomat, imádkozom értetük.

Nagy Isten! a válás órája nem sokára üt. . . . Mondd meg gyermekeimnek, hogy emberi törvények ítéltek el, hogy becsületes ember voltam, s meggyőződésemet haltam meg. . . . Az Isten áldja meg őket és tégedet; adjon neked erőt, s nekem örök nyugalmat. . .

Isten veled, drága Elizem! éljetez boldogul, szeretett gyermekeim. Ne átkozzátok emlékemet; nemsokára kiszenvedek. . .

Még egyszer köszönet hűségéért s mindazért, mit értem tettél. Nem írhatok egyebet. Éljetez boldogul kedveseim!

Holtig híved

Leiningen Károly.»

Török keveset beszélt Bardócczal, elmondá neki, hogy Budán egy fivére van, kinek számára órát és levelet adott át emlékül.

Mintegy fél öt órakor valamennyi tábornok rendbe hozta illető lelkészével a haláluk utáni első teendőket, mindegyik, mi nála volt, átadta neje vagy rokona számára.

A porkoláb beküldte az utolsó reggelit, mely egy pohár kávéból állott; a tábornokok a lelkészek számára is akartak reggelit hozatni, de a rendkívül meghatott és a szerencsétlen hősök sorsán kesergő, hazafias érzetű papok mit sem akartak ez órában megízlelni.

A hajnal derengeni, s a várban a katonaság, mely egész éjjel ébren volt, mozogni kezdett.

OKTÓBER 6.

Szombat volt, a hírhedt *októberi szombatok* egyike. Ködös, felhős reggel volt, egész 9 óráig egyetlen napsugár sem törte át a sűrű fellegeket.

$\frac{1}{4}$ 6 órakor tompa moraj s dobpergés hallatszott s néhány percz múlva a Woher-ezred egy zászlóalja a főőrház éjszaki oldala előtt fel volt állítva.

A várban lévő hatszáznál több fogoly mindegyike szobájába záratott, a bástyákra ágyuk vonattak, melyek mellett a tüzérek égő kanócczal álltak.

Fél 6 órakor *Uthyka* Antal főporkoláb, két alfoglár kíséretében *Kiss* Ernő, *Lázár* Vilmos, *Dessewffy* Arisztid és *Schweidel* József tábornokokat kivezették szobáikból s a már említett éjszaki kapu előtt megálltak velük.

A szerencsétlen hősök — szemtanú állítása szerint — kijövet egymást megpillantván, hevesen kezet szorítottak, de a nagy megindulástól szót sem szóltak egymáshoz.

Majd egy pillanatig körülnéztek, s aztán szemeiket az égre emelék, melyet a földről többé nem fognak látni.

A zászlóalj rögtön ketté vált, s a négy hős az üresen maradt középben foglalt helyet.

Schweidelt Bardócz minorita, *Kiss* Ernőt Marchot várkaplán, *Dessewffyt* Baló ref. lelkész s *Lázárt* Winkler minorita vezette karonfogva. Oldalukon nyolcz-nyolcz katona volt.

Mind a négy tábornok fekete attila, hófehér ing, fekete nadrág s glacé-keztyükben indult a vesztőhelyre.

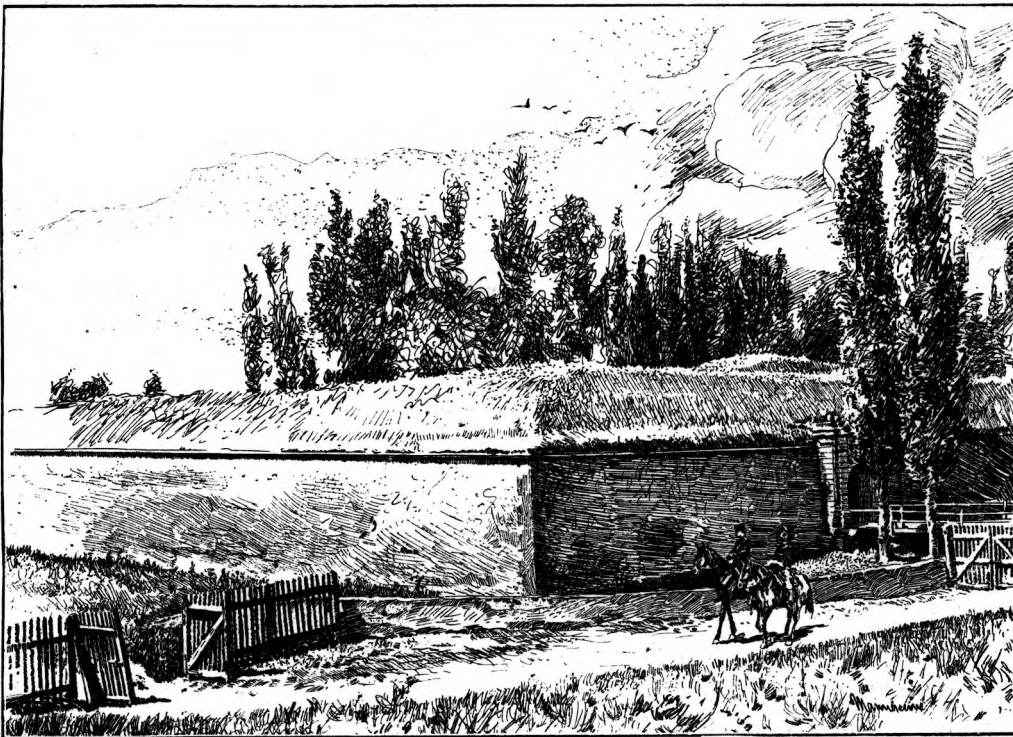
A menet a vár éjszak-keleti 6-ik számú kapuján kiérve, a közeli első sánczba, jobbra bekanyarodott s megállapodott.

Az oldalukon levő nyolcz-nyolcz katona vezényszóra elvált az elitéltektől s a folyokkal szemben egyenes vonalban sorakozott zászlóaljhoz csatlakozott.

A négy tábornok röviden, illető lelkészeikkel megimádkozván, *Zinner* hadbíró csengő hangon a halálos ítéletet előttök felolvasta, mit a kivégzendők a legnagyobb elkéserevéssel s több ízben fejrázva hallgattak végig.

Az ítélet elhangzása után *Schweidel* Bardócz kezét melegen megszorítva, mondá neki:

— Tisztelendő úr! Ime itt ezen feszület, melyet boldogult atyámtól örököltem; ezt mindenkor, még a harcok zajában is magammal hordoztam, kérem, adja át fiamnak.

Az agyonlövés színhelye a sáncokban.

S mintha egy eszme villant volna meg agyában, hirtelen visszavé s mondá:

— Kezeim közt akarom tartani, úgy vele meghalni, s miután meghaltam, ne irtózzék kezeimből kivenni s fiamnak átadni!

(A derék lelkész híven teljesíté a tábornok utolsó akaratát, mert az atyjához méltó fiú, a hazáért szintén küzdött honvéd-százados, megkapta az atya vérével befecskendezett feszületet.)

Kiss Ernő elbúcsúzáván lelkészétől, mélyen felsóhajtott s mondá: «Szegény hazám! Vége mindennek! Isten büntesse meg hóhérait!»

Dessewffy büszke fenséggel viselte magát az egész jelenet alatt, s a legmélyebb megvetéssel nyilatkozott hóhéraitól e perczen is. Végre hirtelen megszorította Baló kezét, egy köny rezgett szemében s reszkető hangon kérte, hogy forrón szeretett nejének adja át levelét, a már említett tárgyakat s üzeneteit.

— Kedves tisztelendő úr! — szólt Lázár Winklerhez, őt megcsókolván — ha netalán ezen emberek rosszul lőnének s elhibáznának, ne engedjen kínlódnom, hanem azonnal kérje a vezénylő tisztet, hogy ismételtesse a lövést.

Mind az, mit itt elmondtunk, csak néhány perczig tartott.

Egyszerre hangzott a parancsszó, a lelkészek visszavonultak, a négy tábornok mintegy tizenöt lépés távolságba állítottatott a zászlóaljtól, öt-öt lépésnyire egymástól, felső öltönyük s mellényüket levették, egy, e célra magukkal hozott fehér zsebkendővel beköték szemeiket, s mind térdükre ereszkedtek.

Lázár, mielőtt szemeit bekötötte volna, összetett kezeit ég felé emelte, imaszerűleg mondván: «Istenem! nőm s három gyermekem!»

E pillanatban kiválik a sorból tizenkét katona, s három-három megáll mindegyik tábornok előtt, négy lépésnyi távolságra; a parancsnok kardjával jelt ad, a tizenkét fegyver egyszerre durran s a haza három hős fia e pillanatban élettelenül arczra borul . . . .

Kiss Ernő most is mozdulatlanul ott térdel.

Rémítő látvány! a golyó csak vállát fúrta keresztül!

A legnagyobb sietséggel odarohan három közlegény s közvetlenül elébe állva, rásüti fegyverét. — — —

***

Mialatt künn a vársánczban a szabadság négy tábornoka elvérzett, Uthyka porkoláb, az alfoglár s a brünni bakó ugyancsak iddogálták a szilvaszeszt Uthykának a foglyok szomszédságában levő szobájában.

Neje s két leánya a szoba háttérében ülő Sujánszky minoritával és Szombathi gör. kel. lelkészszel beszélgettek.

Midőn Uthyka neje a második lövést hallotta, felkiáltott: — «Nicht getroffen . . . . die Armen sind verloren!» — s elájult . . . .

Épen 6 óra volt, midőn ugyanazon zászlóalj, két őrt a négy hulla mellett hátrahagyván, azon az úton, melyen jött, visszaindult, a hátralevő kilencz áldozatot utolsó útjában kikisérendő.

Ezúttal azonban a katonaság a főőrház négyszög déli kapuja előtt állapotodott meg.

A vezénylő tiszt azonnal parancsot adott, hogy a kilencz tábornok vezettessék elő.

Az épen visszatért lelkészek búsan és a legmélyebb szomorúságba merülve nyitottak be, kiki azokhoz, kiket ez éjjel lelki vigasztalásaikban részesítettek volt.

Mindegyik tábornok készen volt; végkép lemondtak a megkegyelmezés

reményéről, mert jól hallák a fegyverek dörgését, mely négy hősi társuk nemes életét kioltá.

— Nemde, mondtam tisztelendő úrnak — szóla méla mosollyal Nagy-Sándor J. a belépő Winklerhez — hogy nincs remény?

A lelkész annyira érzékenyült, hogy nem birt szólni.

— Igen — folytatá Nagy-Sándor — akkor a remény táplálhatott volna, ha bennünket akasztófára ítéleteket vittek volna előre; de miután azokra, kik láncz nélkül indultak, dördültek el a fegyverek, legkisebb reményem sincs többé.

A szobában levő örök jelt adtak az indulásra.

Egymásután érkeztek ki a déli kapu előtti térre. Az átvirrasztott éj, a szabad lég hetekig tartott nélkülözése, a haza és családai sorsa fölött bennük dúlt lelki gyöt-relem mély nyomokat hagyott arczaikon. Szemük mélyen beesett, arcszínük igen halvány és hajuk sokkal szürkébb volt, mint négy hét előtt. Lábaikon s egyik kezükön most is bilincs volt! . . .

Elsőnek Nagy-Sándor J. volt künn, ki a nyomban utána érkezettek mindenikével kezet szorított, fájdalmas iróniával «jó reggelt!» kívánván nekik.

Utolsó *Damjanich* volt, ki lábtörés miatt a g. k. lelkész s egyik őrtől vezetettet, és kit egy ott készen álló ronda paraszt szekérre emeltek. E szekér egy fazekasvarsándi magyar paraszté volt, ki e célra oda rendeltetett és sírva hajtá lovait.*

Mind a nyolcz tábornok ösztönszerűleg a nagy hóshöz közeledett s őt meghatott hangon üdvözölték.

— Nemde megmondtam — szólt keserűen *Nagy-Sándor*, — hogy akasztófára vezet bennünket Görgey?

Damjanich nyugodt hangon válaszolá: — Nem akartam hinni, de most látom, hogy igazad van, barátom.

Alighogy Damjanich az utolsó szót kimondta, a zászlóalj parancsnoka sorakozást és indulást vezényelt, ugyanazon rendben, mint az imént vértanúskodott négy tábornok kivitelénél.

Az elítéltek a két részre osztott zászlóalj közepén voltak; oldalukon 20—20 közlegény képezte az úgynevezett korlátot.

A tábornokok hat sorban haladtak egymás mögött. Elől Lahner és Knézich, Pléva lelkészt karonfogva, ezután Pöltenberg és Aulich Sujánszkyval, Nagy-Sándor Winklerrel, Török Bardóczczal, Véchey Marchottal, gróf Leiningen Balóval.

* Damjanichot egy becsületes tiszt két baka által a kocsira akarta emeltetni, de a perczen Howiger szigorú parancsa tiltotta azt meg; — sintérlégények végezzék azt! Damjanich erre nagy felhevüléssel ellökte magától a bakát «fort ihr Henkersknechte!» és meglátva a hóhért, oda kiáltott: jöjjön ön hóhér úr! — Az odajött hóhérnak, mint egy ismert barátjának azután nyakát körülfogta és ránehezdedve a kocsira ült.

— Jöjjön ide mellém, — mondá megint a hóhérnak, mire az melléje ült. Újból átölelte: Ön ma az én legjobb barátom! — mire a kocsi a már rájuk várakozó tábornokok felé indult. — Traytler levele után a Szerkesztő.

Utánuk Damjanichot vitte a döcögő silány paraszt szekér, mellette Szombathi B. g. k. lelkész, teljes egyházi díszben, szemben vele, vérvörös, arany-paszománttal díszített ruhában, a bakó ült.

Lassú léptekkel haladott a gyászmenet ki a vár fő, azaz: Arad felé néző kapuján, melyen kiérve végtelen vágy s elragadtatással néztek szét minden táj felé. Hetek óta először — és ah! utólszor! — szívták az üde, nekik oly balszamos leget, először lengett a reggeli szellő fürteik körül.

— Ah, mily kedves az Istennek szabad levegője! — kiáltott föl Leiningen, mélyen sóhajtva — az imádkozó Baló mellett. — Mire ez válaszolá: — Még dicsőbb világ van a felhőkön túl!

Kiérve a kapun s áthaladva a közvetlenül ez előtt levő hidon, a Zsigmondháza és Uj-Aradnak vezető út felé vezényeltetett a menet.

Negyed órai út után balra kanyarodának s azonnal mindannyian észrevették a vár déli oldalán fekvő téren a számukra kijelölt oszlopokat, vagyis inkább egyszerű durván faragott mintegy 8 lábnyi magas fa-czölöpöket. Vécsey, ki életében csak két oszlopú akasztófákat láthatott, megütődve mondá:

— Hát ilyen akasztófákat készítettek számunkra?

Nagy-Sándor keserű megnyugtatóval felelte:

— Hagyd el barátom, ez a legjobb és legczélszerűbb.

A kiindulás óta épen fél óra telt el, míg a gyászhelyre érkeztek.

Winkler lelkészen, midőn a kilencz bitót meglátta, annyira erőt vett a megindulás, hogy zokogni kezdett.

Nagy-Sándor ezt észrevevén, hozzá fordult.

— Kedves tisztelendő úr, tegnap ön vigasztalt engem és most sír.

Damjanich az egész úton *szivarozott*; szivarja épen akkor fogyott el, midőn a gyászhelyre értek.

Az oszlopok előtt mintegy 12 lépésnyire a katonaság megállt, nagy háromszöget képezett, úgy, hogy az elítéltek lelkészeikkel épen a középen, szemben a bitófákkal foglaltak helyet.

A kilencz oszlop három-három lépésnyi távolságra volt egymástól fölállítva, az országutat derékszögben találó egyenes vonalban. Mindenik alatt mintegy két lábnyi magasságú zsámolyszerű kis emelvény, melyet a kellő perczen félretolni lehetett.

Maga a tér kívül esik a vár területén, a vár és Uj-Arad közt terül el s Biró Imre, zsigmondházi birtokos kaszálója volt akkoriban.

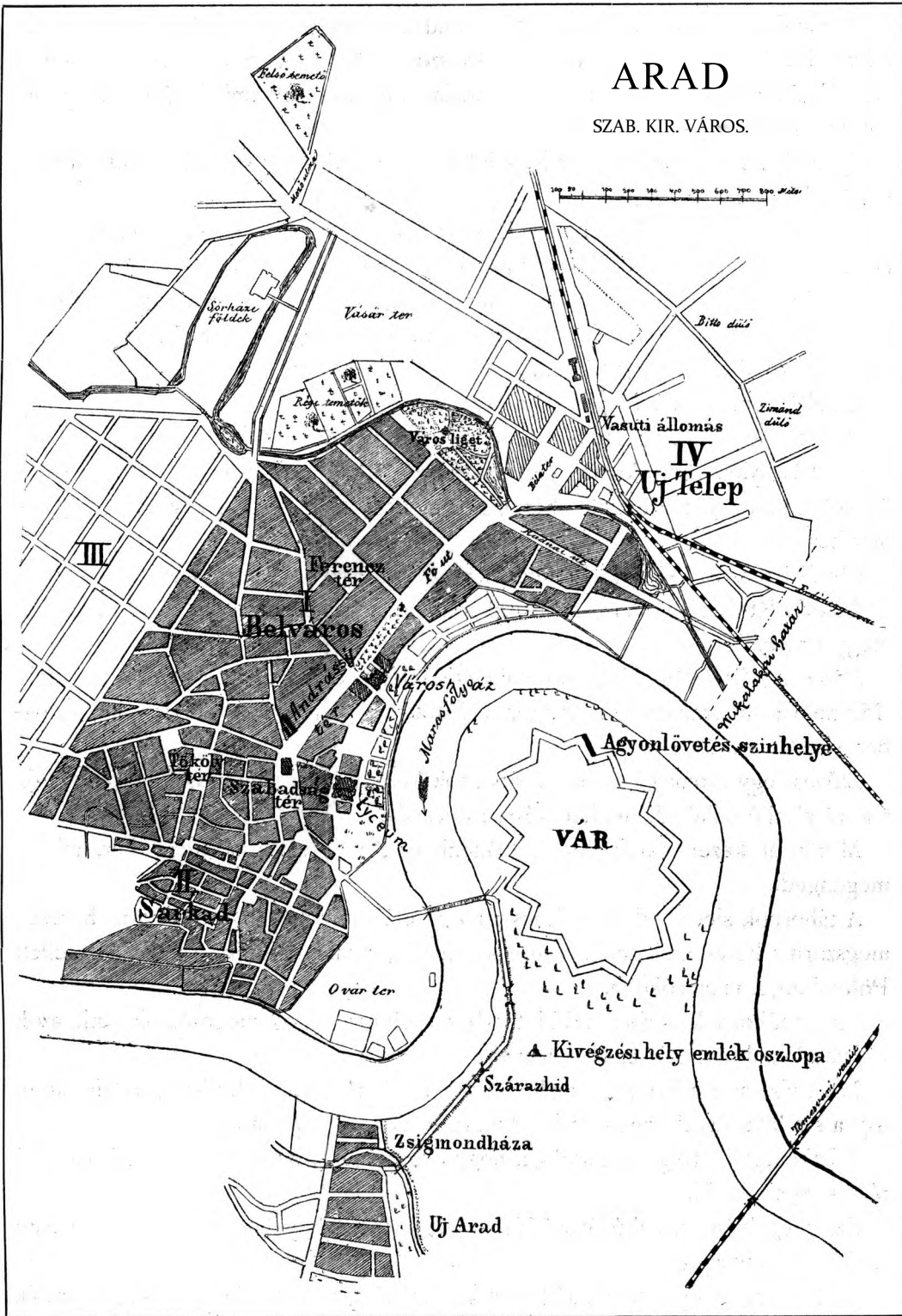
E perczen mintegy 50—60 embernek sikerült csolnakon Uj-Arad felől a végzeteshely közelébe jutni. A Maroson létező híd innenső s túlsó részén számos lovasőr állott, Uj-Arad felé pedig egy osztály gróf Fiquelmont-dragonos volt fölállítva, s így erre is az átmenet senkinek sem volt megengedve.

* * *

ARAD

SZAB. KIR. VÁROS.

Damjanich kocsija köré sorakoztak mind a nyolczan s e perczen gr. *Leiningen* a különböző vallású lelkészekhez fordulva szólt: «Nem sokára vége lesz, tisztelendő urak! imádkozzunk együtt, hisz mindannyian keresztények, mindnyájan egy atyának gyermekei vagyunk.»

Épen fél hét volt, midőn Tichy, a lóháton vezénylő őrnagy, jelt adott, hogy a halálos ítélet felolvastassék.

— A leggyalázatosb koholmányok — mondá *Damjanich* ingerült hangon, a lelkészhez fordulva, — miket itt nekünk előolvasnak.

Az ítélet felolvasása után a borzasztó actus azonnal kezdetét vette; de mielőtt ez történt volna, gr. *Vécsey* Sujánszkyhoz lépett, kérvén őt, hogy szólítsa fel a bakót, miszerint velük emberileg bánják.

A bakó németül s nyájasan válaszolá:

— Geistlicher Herr, sein Sie versichert, Sie werden mit mir zufrieden sein.

Most Uthyka, várporkoláb, Tichy vezénylő őrnagy elébe lép, katonai módon üdvözli s főnhangon (németül) háromszor egymásután az elítéltek számára kegyelmet kér.

Mindháromszor: «Istennél a kegyelem» volt a horvát őrnagy válasza.

A porkoláb ismét szokásosan tiszteleg az őrnagynak, megfordul, az elítéltek felé megy s megáll:

Pöltenberg Ernő tbk. előtt, katonailag tiszteleg, mondván: «Kérem kapitány úr!» (Mindegyik tábornokot azon rangon szólította meg, melyet az osztrák hadseregben viselt azelőtt.)

Elővesz egy csomag kulcsot, a tábornok kezét s lábát a bilincstől megszabadítja s a közel álló bakónak rendelkezésére bocsátja.

Midőn ez kezén akarja fogni, *Pöltenberg* egy percnyi halasztást kér, mit az megenged.

A tábornok sietve odalép a kocsin maga elé merengő *Damjanich*hoz, hevesen megszorítja kezét, ez lehajlik kissé s «Isten áldjon meg barátom!» üdvözlés mellett *Pöltenberg*et megcsókolja.

Erre a tábornok sorban többi társát s a lelkészeket is megcsókolja, mit azok könybe lábadt szemekkel viszonoznak.

Most visszatér a bakóhoz, ez kézen fogja, jobbján Sujánszky halad másik kezét fogva s a lelkészszel hangosan imádkozva az első oszlop alá ér.

A bakó egyik szolgája felszólítja, hogy oldozza le nyakkendőjét s mellénye felső részét gombolja ki.

Ezt megtévén, a bakó felszólítja az áldozatot, hogy lépjen fel a bitófa alatt levő kis emelvényre.

Pöltenberg fellép, istenhozzádót int kezével társainak, a bakó két szolgája ezután megköti, amaz egy ujjnyi vastagságú kötelet nyakára illeszt, balkezevel a tábornok

Édes jó Poldl!

Sejtelmem nem csalt meg: való az, rettenetes való. Egy óra és én halálra váltam. Egész idáig reméltem, hogy még egyszer láthatlak — fájdalom, ettől is el kell esnem. Élj tehát boldogan, drága jó barátom, és ha a haldoklónak imája meghallgatást nyer, úgy te nemsokára boldogan fogsz élni családod körében, ha egeteket az én emlékem valamelyest fátyolozni fogja is. — Megáldlak tégedet, feleségedet és gyermekeidet és Hozzá esengek erőért utolsó órámban. Mondj minden régi jó barátomnak nevemben utolsó, fájdalmas isten-hozzádot.

Györgynek írtam és Lizának küldöttem levelet . . . — Oh, nagy Isten, oltalmazd szegény feleségemet. — — —

Írj nyomban Claire-nek, talán elmehet Pozsonyba a szegény Liza gyámolítására az ő nehéz keservében, hisz a testvéri könyük bizonyára a legjobb vigaszt nyújtják neki. Épen most szenvedtek ki közülünk négyen, még visszhangzik szivemben a lövések zaja. Most mi reánk kerül a sor, még egyszer Isten veled! egy jobb hazában viszontlátjuk még egymást — Isten áldjon meg mindnyájatokat, derék bajtársaim.

Isten veletek! Isten veletek!

Károlyod.

Kívül a borítékon:

Rohonczy Lipót úrnak

az aradi várban.

Lieber guter Vater!

Mein Affect hat mich nicht betrogen,
es ist wahr, ein stolzes Kind
In einer Stunde sah ich mich vor mir,
Ich fühlte mich jetzt gesofft, die auf ein
Wort zu setzen, kinder ist mir das nicht
vorgewandt. - O. Ich bin nicht mein
guter Freund, wenn ich Ge
bet und Trostenden nicht wird, ich
wird die Welt im Voraus durch Freude
glücklich leben, wenn mich die Communion
an mich von Himmel absetzt und an
mich. - Ich sage dir, dem. Ich bin
dein Kinder und ich zu ich im Worte
in meiner letzten Stunde. - Ich
alle meine alten guten Freunde das
helfe. Ich verzeihe dich nicht von mir.
An dem Punkt ist in. Ich bin ein. Ich bin
Lieber. - O großer Gott, ich bin ein. Ich bin.
Nun nach dem Tod ist. - Ich bin ein
Ich bin ein. Ich bin ein. Ich bin ein.

so bald, auf Gyula fast ich dort bei
für dreiwitz Geld noch nicht geschickt. —
V. bild ist die möglich erwerbte meine beiden
Pferde, die bei Gyova von Tesra sind. Von
dem solist gehen an Dänyanich Wistler a
1200 C. M. und Nabring von Lisov. — Pferde
gleich an Plave, nullt nicht kann sie weiß Pferd bring
und die saamen die bringten in iswand
Buzsacz kommen, spessbach spessbach
sind die best duss, den sie haben können.
V. bei haben von von und and gelobt, noch
sollen die Pferde von meine Herzen wieder
Tehr kommt die Kinf. von und, noch mehr
lebt nach, in einer best duss Waldspess
wie und wieder — Gott segnen auf
alle meine besten Waffengasisten
Lobt nach, lebt nach

Von Kocz

arczát elfedi . . . egy percz . . . s a magyar szabadságharcz egyik legnemesebb bajnokának lelke elhagyta a test hüvelyét. Mint második áldozat

*Török Ignác*z tábornok előtt állt meg a nevezett porkoláb, ugyanazon formaságok s teendőket végezvén nála s valamennyi utána következett tábornoknál, mint az első áldozatnál tette volt. Mint Pöltenberg, úgy Török I. és a többi mind sorban kézszorítás és bucsúcsókkal váltak meg egymástól. Törököt Bardócz lelkész kísérte az oszlopig. — Harmadik áldozatul

Lahner György kísértetett Pléva lelkész által a bitóhoz, kit a majd mindvégig folyton imádkozó s egyáltalán legkevesebbet szólott

Knézich Károly követett, szintén Plévától kísérve. Mialatt a bakó Knézichen a borzasztó procedúrát végezte, Nagy-Sándor J. a katonai négyszög hozzá legközelebb álló oldalán megpillantá Daubek hadbíró századost, az egyetlen, ki őt a hadi törvényszék előtti kihallgatás alkalmával mentegette, — hozzá ment s tőle meleg kézszorítás mellett elbúcsúzott s azonnal helyére visszatért.

Gróf Leiningen most azt hívén, hogy reá kerül a sor, a mellette álló protestáns pap, Baló Bénihez fordulva mondá: «A mint ezek a tisztelendő urak egész a bitó-fáig kísérték boldogult társaimat, úgy ön is legyen szives velem egész odáig jönni». De a porkoláb ötödik áldozatul

Nagy-Sándor József tábornoknak oldja fel bilincseit. Ez észreveszi, hogy lelkésze Winkler Brúnó könyezik, hozzáfordul s mondja: A köny itt már hasztalan, tiszt. úr, inkább imádkozzunk! Emelt fővel s leírhatlan büszkeséggel lép a bitóhoz, feláll az emelvényre s midőn a bakó már nyakára tévé a kötelet, «éljen a haza!» hangos kiáltással adja ki hősiességét. A hatodik

Gróf Leiningen Westenburg volt. Midőn már négy társa függött a bitón, térdére ereszkedett s azon nevének, kitől kegyelemmel biztatott levelet kapott, írónnal ezen utolsó néhány szót írta:

«Négyen már függnek előttem... mindennek vége van ... Isten veled !...»*

Az élte virágában levő, deli 30 éves férfiú, a mint a bilincs keze s lábáról lehullott, odalép a vezénylő Tichy őrnagyhoz s engedelmet kér, hogy a katonasághoz néhány szót intézhessen. Az őrnagy «also reden Sie, aber nur kurz» mondással azt neki megengedi.

Délczeg magatartással, teljes honvéd-tábornoki egyenruhában előlép, az egyetlen, a ki ama kivégzettek közül honvédöltönyben jelent meg e gyászhelyen, mi annál feltűnőbb, miután a többitől az elvétetett s a katonasághoz fordulva, erőteljes, csengő hangon német nyelven ezt mondja:

* Gr. Leiningen Béla, a vértanúnak fia, nem tartja ezt valószínűnek, legalább a család birtokában nincsen meg e levél. Hanem igen is az utolsó órában írt egy levelet sógorához, — melyet autogrammban itt mel-
lékelünk — *ebben* van szó, hogy *négyen már kiszenvettek* közülünk. Minden valószínűséggel e levél létezésé-
nek híréből származott a sor, mely itt a szövegben van.

«Csak most, későn esik tudomásomra, hogy felőlem azon hírt terjesztik néme-lyek, mintha én Budavár bevételénél az osztrák tiszteket orozva meggyilkoltattam volna. Nekem nem engedtetett idő a magam kimentésére s most a lapok útján sincs alkalmam azt megczáfolni; de itt, az utolsó perczben, Isten szabad ege alatt, midőn mindjárt a Mindenható ítélőszéke előtt állandok, a jelenlevők előtt, ezen felőlem terjesztett hírt ünnepélyesen roszelelkű, aljas rágalomnak nyilatkoz-
tatom !»

Különösen az utóbbi tételt a nemes megbotránkozás hangján mondja el, fővegét földre veti, odasiet társaihoz, mindegyik kezét hevesen megszorítja, arcaikat meg-csókolja s Balót kézen fogva, büszkén a bitóhoz lép.

Midőn a bakó a kötelet már nyakára illeszté, társaihoz így szól:

— Isten veletek bajtársak! nemsokára egy más igazabb bíró előtt fogunk állani, ki igazságosabban fog felettünk itélni!

Szavai végezte után egy percczel lelke az «igazabb bíróhoz» száll. . . .

Damjanich látván, hogy Sujánszky lelkész nem bír felindulásán erőt venni és sír, csöndes, méla hangon mondá neki:

— Mit sír, tisztelendő barátom, hisz kit kezében tart, — s a feszületre muta-
tott — az is az *igazságért* akasztatott fel!

Tichy őrnagy épen kocsija előtt állott most meg lovával; Damjanich kissé kihajlik székérüléséből s szemrehányó hangon, németül mondja neki:

— Mire való ily barbár módon kínnani az embert? katonát golyó illet. Talán ilyenben is gyönyörködnek önök!

A horvát születésű őrnagy, magas barna férfi, a szemtanú Sujánszky szerint, erre ezt válaszoló szomorú hangon Damjanichnak:

— Higye el, uram, ha azt érezné, mit én jelenleg érzek, másként beszélne! —
E szavak elhangoztával

Aulich Lajos tábornokra, a hetedikre került a sor. Miután a többiek módjára hátramaradt két társától s a lelkészekről elbúcsúzott volna, szótlanul, de nyugodtan és szilárd léptekkel indult Sujánszky kíséretében a bitóhoz, hol néhány percz múlva kilehelte nemes lelkét. — Most

Damjanich János tábornok, a magyar hadsereg bálványa s a csatákban az ellen réme előtt állt meg a porkoláb, tiszteleg s mondja: «Ich bitte Herr Hauptmann!»

A magyar tábornok hideg, megvető tekintettel válaszol e címre s a lelkészek-
hez fordulva, mondja:

— Azt gondoltam már, hogy én leszek az utolsó, ki a csatában mindig első
voltam.

Leoldja fekete nyakkendőjét, átadja Sujánszkynek azon kéréssel, hogy szeretett
Emiliájának azt utolsó emlékül kézbesítse.

A könyező papok leemelik a ronda parasztszekérről, valamennyit megcsókolja

A kivégzés helye künn a mezőn a mai emlék-oszloppal.

s két mankója segélyével, szürke kabát, barna színű nadrág és sárga házi czipőben néhány lépést tesz előre s megáll.

A halhatatlan emlékű hős szenvedő kinézésű alakja e perczen rendkívüli hatást tett még az ott fölállítva volt osztrák katonaságra is. Több tiszt és közlegény szemében könny csillogott, a vezénylő őrnagy lovával hátravonult, hogy megindulását el ne árulja; egy a hős vértanúhoz közel álló százados könyűit törle; Damjanich észreveszi s szelíd, nyugodt hangon mondja neki:

— Éljen százados úr! Ön, úgy látszik rokonszenvvel viseltetik irántunk; — segítse az Isten, hogy minél előbbre haladhasson a rangfokozatban!

Ismét indulni kezd: a lelkészek fájdalmas és terhes járásában segélyére akarnak lenni.

— Hagyják el, t. urak, — úgymond, — nem soká van már szükségem lábamra.

Oda ér az oszlop alá s megszorítva a g. k. lelkész s az oszlopig vele haladt Sujánszky kezét, mondja neki:

— T. barátom, áldja meg az Isten — ne felejtse el, a mire kértem. Ezzel Sujánszky homlokát is megcsókolta.

A számolýra lép s midőn a bakó nyakára teszi a kötelet, csodálatra ragadó nyugalommal s hidegvérúséggel figyelmezteti:

— Kérem, vigyázzon a szakállamra, össze ne kuszálja, az mindig kedves volt előttem. — Még csak annyit mondhatott:

— Szegény Emiliám! Éljen a haza! — s a leghősiesebb magyar szív megszünt dobogni.

Gróf Vécsey Károly tábornok volt a kilenczedik s az utolsó, kinél a rémületes műtét ma véget ért. Neki jutott a kínos sors: nyolcz hősi bajtársa végvonaglásának szemtanúja lenni. Ő már csak a körülte egybesereglett s zokogó lelkészektől búcsúzott el forró kézszorítás és csókban. Szándékosan utolsónak hagyatott; a temesvári ostromzár, de főleg a délvidéki hadsereg magyar részen való megtartásáért különösen haragudott rája az osztrák soldateska.

Gr. Vécseynél observálta a bakó, hogy midőn a tábornok már függött s fülét szívéhez illesztette: az még egy perczig dobogott.

* * *

A rémdráma a mai napra, a tizenhárom vértanú legyilkolásával véget ért.

A kilencz bitóról lógó kilencz hulla, arcczal a vár felé, hajmeresztő látvány volt, melynek benyomása végrehajtáshoz rendelt katonaságból is számos tisztet és közlegényt *betegé* tett.

Miután a bakó irtóztatós mesterségét a kilencz vértanún elvégezte volt, Tichy vezénylő őrnagy elébe lép, üdvözli s mondja:

— Nemde őrnagy úr, jól teljesítettem kötelességemet?

— Emberileg! — felelt az őrnagy elfojtott hangon.

S tartozunk az igazságnak annak beismerésével, hogy a sötét emlékű bakó rendkívüli ügyességgel s gyorsasággal működött az áldozatok körül, elannyira, hogy — mi szokatlan — egyiknek sem volt arcza a halálos kínoktól eltorzítva. Mintha mindannyian aludtak volna — jegyzé meg egy szemtanú.

A bakó félrevonultával az őrnagy «imára» vezényelt, melynek végeztével a katonasághoz beszédet tartott, intvén őket feltétlen engedelmességre a felsőbbség iránt stb.

Néhány ór hátrahagyásával, a katonaság a várba visszavonult, a lelkészek a gyászos helyen hátramaradtak s letérdelve a bitófák előtt, a kivégzettek leikéért mintegy negyedóráig áhitatosan imádkoztak.

Ezután az oszlopok alatt két-két új-aradi paraszt gödröt ásott, hová estefelé a hullák eltakarítandók voltak.

Mintegy nyolcz órakor a közlekedés Ó- és Új-Arad felől helyreállítván, a nép roppant tömegekben zarándokolt a helyhez, melyet a zsarnokság Golgothává avatott. Mindenki sírt és imádkozott, ki az oszlopokon függő hősöket meglátta. Arad városában e nap minden bolt s nyilvános helyiség bezáratott; leírhatlan gyász és rémület honolt a lakosok szívében és arczán. De éreztek, gyászoltak ott benn a várban is, hol érezni, gyászolni nem volt szabad. A várban keletkezett, a vár egy ismerős tisztje juttatta Vécseyné kezéhez is ama napokban e föliratot, melynek kezdőbetűi a 13 vértanú neveinek kezdőbetűit adják vissza:

Pannonia! Vergiss Deine Todten Nicht, Als Kläger Leben Sie.
(Magyarország! ne feledd halottaidat, mint vádlók élnek ők.)

Tiszti Lajos.

A HALOTTAK.

Korán beállott az októberi alkonyat. Bús őszi eső permetezett alá. A Maros fővénysárga vizén reszkető barázdákat szántott a hideg szél. Az aradi vár öreg nyárfái szomorú zúgással rázogatták sudár koronájukat . . . Egyetlen csillag sem nézett alá az elborult égboltról. Halottvirrasztásra való vak éjszaka volt ez.

Csak mikor egészen sötétre vált az éj: a vesztőhely környékét megszállott nép akkor vonult haza. A szállongó, néma csoportok meg-megálltak útközben s hosszan néztek vissza a földdel egyenlővé tett, letaposott sírokra. Mintha minden szemtanú kitörülhetlen képet akart volna megrögzíteni emlékében a tragédia színhelyéről, hogy valamikor, a késő kornak, mely eljő ide a szent sírok fekvését kutatni: számot adhasson Golgothának minden göröngyéről.

A halottvirrasztó éjszakán kevés szem csukódott álomra Aradon és a várban. A rémületbe, gyászba ejtett Arad volt még az egyetlen magyar város, a mely tudta, hogy a magyar hadsereg tizenhárom bálványa holtan fekszik a vesztőhely földjében. Az ország még nem tudott felőle, hogy mennyi a gyászolni és megsiratni valója. Az egész ország bűját, keservét Arad viselte egymagában. Ő virrasztott milliók nevében. . . Az aradi várnak sem volt akkor nyugodt éjszakája. Azok a könyvek, a mik osztrák katonák szeméből lepergettek a kivégzés színhelyén, arról tanúskodtak, hogy még a szívtelen, vak eszköznek mondott szoldadeszka is megdöbben az iszonyú bosszúállás láttára.

Sok jó katonaszív, osztrák egyenruha alatt, el volt telve akkor visszafojtott bánattal az októberi nagy halottak felett. . .

Mindenütt megdöbbenés, bánat és gyász Golgothának virrasztó környékén, de legszívszaggatóbb, legtragikaibb, legmérhetlenebb a búbánat azokban az aradi házakban, a hol az október 6-iki halottak özvegyei éltek át ez irtózatot napot. *Damjanichné, Lahnerné, Vécsey grófné s Lázárné* Aradon várták, hogy mi lesz a sorsuk elfogott férjeiknek. A legrosszabbtól egyikőjük sem tartott. Környezetük, hogy megóvja őket a végelcsüggedéstől, nem szűnt meg bennük a reményt táplálni, hogy az ítélet, ha szigorú is lesz, ámde nem kegyetlen. . . A halálos ítélet híre iszonyúan lesújtotta őket, de még mindig reménykedtek, hogy az utolsó perc meghozza a kegyelmet . . . Október 6-ikán a bízó szívek megtörtek a reájuk mért szörnyű csapás alatt. *Lázárné, Vécseyné, Lahnerné* ágyba estek a rémhír vételekor.

Damjanichné, kiben Zrínyi Ilona nagy hősi lelke lakott, hatalmas lelki ereje daczára, megtörten roskadt össze.

Amint az éj beállott: a halottsirató házak lakói hozzá fogtak ahhoz a szomorú munkához, a mihez az előkészületeket már napközben megtették: a holttesteknek a vesztőhelyről való elszállításához.

A halottakat hivatalos úton nem adta ki a várparancsnokság. *Howiger*, a parancsnok, kurtán, nyersen válaszolt azoknak, a kik a halottakat tőle kérték ki. Az írásban beadott kérvényekre ezt írta: «darf nicht sein»; a személyesen kérvényezőknak ajtót mutatott. Balás Albert, aradi ügyvédet, ki Leiningen gróf holttestét kérte ki a grófné nevében, vasra-veretéssel fenyegette. *Bardócz* lelkészt, a ki Schweidelért könyörgött, így utasította el: «A katonának ott kell maradni, a hol elesett».

E kíméletlen elutasítás daczára — a halottakért kérvényezők magán úton azt az értesítést vették, hogy a holttesteknek titokban történő elvitele előtt a katonai hatóság szemet huny. A titokban való elszállításnak egy akadálya volt csak: a síroknál őrködő bakó. Barbár idők rút hagyománya, hogy a kivégzettek sírjánál ott marad a bakó, és árulja a halottakat pénzért. Ez a szörnyű vásár megtörtént az aradi Golgothán is. Hiteles adatok szerint, *Vécsey*-ért 50 aranyat, *Damjanich* és *Lahner*-ért 600 frtot, *Leiningen*-ért 13 aranyat, *Dessewffy*-ért 500 frtot fizettek.

Október 6-ikának éjszakáján, csaknem egészen egy időben, szállították el a vesztőhelyről: *Vécsey*, *Damjanich*, *Lahner* s *Leiningen* holttestét.

Vécsey grófné, megtörve testben s lélekben, önmaga nem intézkedhetett; *Urbányiné* Hegyessy Katalint, e bátorlelkű nőt bízta meg, hogy járjon el a gyászos feladatban. *Urbányiné*, megtéve az előintézkedéseket, késő este személyesen kocsizott ki a kivégzés színhelyére, a hol találkozott *Kormuth* Lajos és *Balás* Albert, aradi ügyvédekkel, kik Leiningen holttestének elszállításában fáradoztak s *Csernovics* Péter megbizottaival, a kik *Damjanich* és *Lahner*-ért jöttek.

Vak-sötét volt a kivégzés helyén. Egy kis kézi lámpa pislogó világánál emelték ki friss sírjuktól a nagy halottakat. Nehéz volt a kilencz sír halottjai között a kereketeket föltalálni. Miután a holttestek abban a sorban voltak eltemetve, a hogy a kivégzés történt: ez a körülmény volt az útbaigazító a sírok felásásánál. Az egész aktus alatt, mely halálos csöndben s szívdobogató, rettenetes izgalomban ment végbe, jelen volt több új-aradi molnár legény, egy vörös sapkás altiszt és több ismeretlen.

Vécsey, *Damjanich* és *Lahner* holttestét, egyszerű, fakoporsókban, két szekéren vitték Aradra. *Vécsey* holttestét *Urbányiék* házánál (Kossuth-utca 64. sz.) tették le. *Damjanichot* s *Lahnert* innen tovább vitték.

Vécseyné, mikor meglátta drága halottját, ájultan rogyott *Urbányiné* karjaiba. A jelenvoltak mély megindulása között szögezték be a koporsót, melyet *Sujánszky* minorita atya szentelt be. A holttestet, még azon éjjel, fáklyák világánál, a

temetőbe vitték s letették a Rózsa féle sírboltba. Itt feküdt Vécsey 1850. év okt. 6-ig. Ekkorra felépült Vécseyék családi sírboltja s a vértanút oda temették el. Azóta ott nyugszik.

Damjanich és Lahner holttestét elsőben övéikhez vitték. Szívszaggató lehetett a jelenet, mikor a halottakat felösmerték hozzátartozóik. A végbucsu nehéz perczei után még azon éjjel Mácsára vitték a koporsókat, *Csernovics* Péter rendelkezése folytán, a ki fogolyként ült az aradi várban, de hozzátartozóival összeköttetésben állt.

Éjfél után 1 óra volt, mikor *Csernovics* mácsai gazdatisztjének, *Rátky*-nak ablakait megzörgették. Egy gyékénnyel leborított szekér állott a ház előtt. A szekeret *Csernovics* komornyikja és Lahner katonai szolgája kísérte.

— Két halottat hoztunk, szólt a komornyik halkán a kilépő gazdatiszthez, a ki a réműlettől szinte összeroskadt. Azt hitte, hogy elfogott gazdáját kivégezték Aradon s most őt hozzák így haza.

A komornyik levelet adott át a tisztnek, ki csak akkor tért magához, mikor *Csernovics* kezeírását ismerte föl a levél soraiban. A levél így hangzott:

«Itt küldöm Istvántól (a komornyik neve) Damjanich és Lahner holttestét. Nézzen a pusztán egy alkalmas helyet és 7-ikének éjszakáján temesse őket el, de úgy, hogy egy megbízott emberen kívül senki meg ne tudja.»

A gazdatiszt átvette a koporsókat. Egyik koporsó sem volt leszegezve. A fehér alsó ruhába öltöztetett holttestek vászon lepedővel voltak letakarva. A két koporsót, egyelőre, egy gazdasági épületbe zárták el. A gazdatiszt, maga mellé véve egy öreg bérest, még azon éjjel megásta a sírokat.

Másnap ismét levél érkezett *Csernovics* Pétertől. A levélben az állott, hogy a halottakat nem kell eltemetni mindaddig, míg ő (*Csernovics*) haza nem tér Mácsára. A két koporsó okt. 8-áig állt eltemetetlen. Az elzárt, meleg helyen a tetemek feloszlásnak indultak. Damjanich teste, melynek számára a koporsó különben is szűk volt, felpuffadt s fölemelte a koporsófedelelet.

Csernovics okt. 8-án Mácsára érkezett. Ő maga jelölte ki a sírhelyet a mácsai park egyik szegletében. Itt tehát új sírgödöröt ástak, nagyot, széleset, hogy mindkét koporsó helyt találjon benne. Éjfél után egy órakor vitte ki a sírhoz a két koporsót egy kétökrös szekér. Mikor a koporsókat csöndben leeresztették, a jelenlevők letérdeltek, 3 három Miatyánkot mondtak el a sír szélén. Aztán behantolták a gödöröt a hantokat simára egyengették, hogy senkinek föl ne tűnjék.

Mikor a mácsai birtok átment *Károlyi* gróf birtokába, *Károlyi* Ella grófnő a sír fölött díszes emlékkövet emelt, a következő felirattal:

Damjanich

Lahner

1849. okt. 6.

Leiningen gróf holttestének elszállításában sógora, *Urbán Gyula*, *Balás Albert* és *Kormuth Lajos*, aradi ügyvédek jártak el. A vesztőhelyről kiváltott tetemet Balás és Kormuth egy molnár-csajkán szállították át a Maroson. A parton várakozó kocsi egyenest Monyoróra, Urbán birtokára szállította a vértanú holttestét. Urbán, ki előre ment Monyoróra, megásatta a sírt azon a helyen, a melyet maga Leiningen örök nyughelyül szemelt ki magának.

Ez akkor történt, mikor Görgey serege Nagy-Váradról Arad felé visszavonult. Leiningen, mikor Erdőhegyen voltak, átrándult innen Monyoróra, sógorához, Urbán Gyulához. Értesítette sógorát, hogy minden el van veszve s hogy a forradalmi sereg főtisztjei sötét jövőnek néznek elébe. Átadott sógorának egy csomó emléktárgyat, hogy juttassa azokat családjának kezébe. Ugyanekkor Monyorón tartózkodtak *Rohonczy Lipót*, a Károlyi-huszárok volt ezredese, *László Miklós* és *Atzél István*. A társaság, természetesen, az események nyomasztó hatása alatt állt. Hogy ennek a keserű hangulatnak véget vessen, a házi gazda vadászatra szólította föl vendégeit. Erre mindnyájan kimentek a vadaskertbe, szarvasokra vadászni. Ekkor történt, hogy egy hajtás végeztével Leiningen egy szép, gye- pes magaslaton megpillantott négy fiatal tölgyfát, melyek egy négyszög sarkait képezték. Leiningen sokáig nézte a négy tölgyfa közé zárt földet s egyszerre azzal fordult sógorához, hogy temettesse őt e négy tölgyfa alá, ha majd a kötél vagy golyó kioltja életét.

Akkor sötét víziónak vették ezt a gondolatot, pedig bepillantás volt az a nem messzi, bús jövőbe. Nehány hónapra rá csakugyan megásták a sírt Leiningen számára a négy tölgyfa alatt. Itt feküdt a vértanú 1876-ig, a mikor Monyoró Urbán Gyula kezéből idegenébe ment át. Ekkor a vértanú özvegye — akkor már gróf Bethlenné — kívánságára, a tetem Borosjenőbe vitetett, a hol az Atzél-család sírboltjába temették el nagy gyászpompával. A vértanú nyughelyét emléktábla jelöli, ily felirattal:

Itt nyugszik Gróf Leiningen-Westerburg Károly Honvéd Tábournok.

Született 1819. ápr. 11.

† 1849. okt. 6.

Áldás hamvaira!

Kiss Ernő, ki többi, három, agyonlőtt bajtársával (*Schweidel*, *Lázár* és *Dessewffy*vel) az aradi vár sánczában volt eltemetve, okt. 8-áig feküdt jeltelen sírjában. Ekkor mostoha testvére, *Petrikora*, megvesztegette a sírra őrködőket s *Kiss*-nek katonai szolgálójával, *Kovács Mihállyal* kiásva a holttestet, éj idején Aradra vitette. Itt, *Kovács Mihálynak* félreeső lakásán, megmosták a halottat, felöltöztették feketébe és úgy tették koporsóba. Okt. 9-ének éjjelén az aradi temetőbe vitték a koporsót és a kápolna szomszédságában eltemették, egy B. B. betűkkel megjelölt fakeresztet

tűzve a sír fejéhez. Hat évig alig tudta valaki, hogy az egyszerű sír kit fedez. Hat év múlva kiemelték a koporsót és elszállították *Katalinfalvára* (Katránföld), a hol a templom kriptájába falazták be a családtagok jelenlétében beszentelt koporsót. Tizenhat év múlva a Török-család sírboltot épített birtokán, Német-Elleméren. Kiss Ernő koporsóját idehozták és még egyszer eltemették. Örök álmát itt alussza azóta Kiss Ernő.

Dessewffy Arisztid 1850. év tavaszáig feküdt az aradi sánczárók földjében. Ekkor *Dessewffy* Kálmán, a vértanú testvér-öccse, volt huszár-örnagya és *Bydeskuthy* Erneszt, volt honvéd alezredes és *Dessewffy* Arisztid barátja, Aradra jöttek, hogy elvigyék a halottat. A tetemnek éjjel, titokban való kiásatását először *Bydeskuthy* kísérlette meg, egy ismerős tűzmesterrel. A beállott eső és az őrjárat miatt akkor éjjel abban kellett hagyni a sírásást. Másnap *Dessewffy* és *Bydeskuthy* kísérletet tettek, hogy hivatalos utón kapják ki a holttestet. Az akkori várparancsnok, *Kasztelitz* gróf, a kérelmezőknek *könybe borult szemmel* válaszolta, hogy mint ember készséggel, azonnal teljesítené a kifejezett kívánságot, de mint katonának nem áll hatalmában megtenni, a mire kéri. Jó indulattal tanácsolta a kérelmezőknek, hogy menjenek föl Bécsbe s tegyenek ott lépéseket.

Dessewffy és barátja már-már lemondtak róla, hogy kegyeletes vállalatuk sikerül: midőn egyik aradi előkelő családnál találkoztak egy osztrák őrnaggyal, a kinek a dolgot előadták. Az őrnagy azt mondta, hogy pénzkérdés az egész. Meg kell vásárolni egy csomó alantas közeget s akkor ő maga kész a halottat kiásatni . . . Minden úgy történt. A pénz megtette hatását. A sír hozzáférhetővé vált. Az őrnagy azonban kikötötte, hogy feltűnés elkerülése végett nem koporsóba, hanem ládába kell helyezni a halottat. Ez nem fog szemet szűrni.

A feltűnést így sikerült is kikerülni, csakhogy egy borzasztó művelet árán. *Fel kellett a holttestet darabolni*, hogy el lehessen helyezni a ládában. Így, feldarabolt állapotban, egy vasas ládában szállították aztán a vértanú-tetemeket Aradtól Eperjesig és onnan Margonyáig, a család birtokára. Itt a holttestet összeillesztették. *Dessewffy* Albert, a vértanú idősebb testvére, nem tudott ráismerni Arisztidre, nem csak azért, mert a tetem már végfeloszlás állapotában volt, hanem azért is, mivel a holttest haja és bajusza barnább volt, mint a melyet életében viselt volt *Dessewffy*. Már-már kétkedtek a hulla azonosságán, mikor egy pár év előtt kihúzott fog üres helye meggyőzte a rokonokat, hogy az igazi *Dessewffy* holtteste van előttük.

A holttestet ideiglenesen, a margonyai kertben tették nyugalomra. Három év múlva elkészült a hegyoldalban a *Dessewffy*-ek pompás családi sírboltja. Nagy és fényes közönség jelenlétében tették le *Dessewffy* holttestét a sírbolt gyönyörű, feketemárvány sarkofágja alá.

Mi történt az okt. 6-iki gyásznapi többi halottjával? A legegyszerűsebb kutatások dacára sem találunk e kérdésre kielégítő, pozitív feleletet.

Lázár Vilmos neje, *Reviczky* Mária, ki a kivégzés napján Aradon betegen feküdt, nagynénje *Kotzó* Károlyné által lépéseket tett, hogy férje holttestét megkapja, de minden siker nélkül. Később, 1850. év tavaszán ismét próbát tett, de eredménytelenül. Lázár tehát ott nyugszik az aradi sáncz árkában, *Schweidel* mellett, a kit hozzátartozói szintén nem tudtak e gyászhelyről elvinni.

Pöltenberg Ernő sírját 23 évvel ezelőtt kutatták. A vértanú özvegye és gyermekei *Fackh* Károlyt, (most miniszteri tanácsos) *Pöltenberg* unokaöccsét bízták meg, hogy a holttest kiadatása végett közbenjárjon. *Fackh*, ellátva a hadügyminiszteri engedéllyel, lejött Aradra és *Neuwirth* tábornok közreműködése mellett hozzáfogott a kutatáshoz. Mintegy 250 □ ölnyi területen történtek próbaásatások, de eredmény nélkül. *Pöltenberg* sírját nem találhatták föl.

Atzél Péter, Arad főispánja, mikor a vértanú-szobor felállítására irányuló mozgalom élére állott, kerestetni akarta azokat a vértanú-tetemeket, a mik ott maradtak a kivégzés helyén. De mert az ásatásokra való engedély kinyerése nehézségekbe ütközött: a terv abban maradt.

Schweidel, *Lázár*, *Pöltenberg*, *Török*, *Knézich*, *Nagy-Sándor*, *Aulich*, a tizenhárom közül hét, ismeretlen sírban porladoznak. A görögök kétezer háromszáz év múlva is keresik a marathoni hős halottak hamvait. A magyar Golgotha halottjainak sírja sem tűnt el végkép a feledés pora alatt. A nemzeti kegyelet és hála fel fogja még azokat kutatni.

Irányi Ödön.

FÁTYOLOS IDŐK.

Az a fátyol, melyet Arad október 6-án kibontott, elborította az egész országot... Magyarország napja elsötétült, a hazai föld megrengett s az ég csillagai letünedeztek... eljött az Úrnak angyala és elvesztek az első szülöttek, Magyarország első szülöttei, a legderekbak, a legkiválóbbak.

Pest, Pozsony, Temesvár, N.-Szeben, Kassa, Nagy-Várad és az ország más városai megannyi martyriomság színhelyei.

A nagyúr, a nagy hazafi, a büszke magyar s rettenthetlen férfi, gróf *Batthyány Lajos* e napon szintén kötél által elszenvendendő halálra ítéltetett. Szép virágbokrétaiban tört csempésztek be hozzá legközelebbjei, s ő, hogy a szégyenletes kivégeztetést megghiúsítsa, nyakán mély szúrást ejtett. Mielőtt azonban a halálos döfést magának megadhatta volna, észrevették, s tettében megakadályozták. Orvosi vizsgálat alá vették a sebet, s a jelentés úgy szólt, hogy azért a kötél általi halált elszenvendheti. A bakó nagy bánatára azonban ítéletét lőpor és golyó általi halálra változtatták. A sok vérvesztés annyira elgyöngítette, hogy a francia abbéra támaszkodva lépdelt a vesztőhelyre. Bátorság villogott szemeiből, vonásain elszántság s nyugalom honolt. Ő Magyarország legelőkelőbbje, férfias szép alakjával, nagy gazdagság közepette, élte delén a halál eszméjének megvetésével lépett a gyilkos fegyverek elé, s maga vezényelt a végrehajtó vadászoknak «tüz»-et.

Csányi László, Deák Ferencznek legrégibb s legmeghittebb barátja, kinek csak egy eszménye volt, a haza; ki szive minden dobbanásával, lelkének minden felvillanásával a hazát óhajtotta volna boldogítani, könnyen menekülhetett volna, minisztertársai hívták, sőt Görgey is iparkodott őt rábeszélni, de ő hajthatatlan maradt.

— Hazámért éltem, hazámért akarok meghalni. Idegen föld nagyon nyomná tagjaimat. Itthon a halál is édesebb, mint künn az élet.

Mielőtt a hóhér a végzetes hurkot Csányi nyakába vetette volna, a haldokló megcsókolta a kötelet, e szókkal:

— Hazámért ezt is szivesen.

Csányi rendíthetlen hazafiságán kívül mintaképe volt a becsületesség, igazság és feláldozó barátság, mit otthon Zalában Deák irányában is tanúsított.

Elfogatásakor jószága, készpénze és értéktárgyai elkoboztatván, mind oly

nyugodtan vette, mintha csak komornyikjának készítené átvételi leltárt. Egyszer nagy zacskó aranya került a sor. Csányi megszólalt:

— Ehhez; senkinek sem szabad nyúlni, ez szent, mert árvapénz. Mig az élők sorába tartoztam, a kiskorú gróf Smidegg Kálmán gyámja valék. Ím igazolom okmányokkal, hogy ez letéteményezés, s gyámfiamat illeti.

Elvették azért biz azt, mint elvették volna a harmincz ezüstpénzt is, a melyért Judás eladta Krisztus urunkat.

Id. *Csernyus Bandi* úgy lépett a vesztőhelyre, mintha csak a helytartó tanácsban előadói székét menne elfoglalni. Pörge kalapját e kiáltással: Éljen a haza! feldobta s a következő pillanatban már a halállal vívódott.

Báró *Perényi Zsigmond*, a felsőház elnöke, méltóságteljesen tette végzetes útját. A kő is megindult volna az agg hazafi látásán; ősz haja, hófehér nagy szakállá emlékezetbe hozta a vértanú prófétákat. Nem zúgolódott, nem káromolt senkit, hanem meghalt, mint egy szent.

Szacsvay: ép test, ép lélek; egy századra termett ifjú volt. Ha idején kimenekül, ma miniszteri székben ülne, mint beleült országgyűlési jegyzőtársa Gorove István, kivel együtt szerkesztették ama végzetes határozatot, mely miatt művelt lelkét a bitón kellett kiadnia.

Woronyeczky herczeg: a tündérmesék hőse; igéző jelenség. Soha költői képzelet eszményibb ifjút nem alkotott; üde, mint a harmatos virág, s bátor mint egy oroslán. A csatákban mindig legelső volt, Temesvárnál is vakon vágatott előre, nem tekintve, ha követik-e övéi. Egyszerre körül volt véve ellenségtől, s karddal kezében elfogatott. Ez mint volt osztrák tisztre végzetes volt.

A halálítéletet mosolyogva fogadta, s mielőtt a vesztőhelyre vezették, jól megreggelizett, komornyikját hívatta, ki salondíszbe öltözteté. Aztán elküldte menyasszonyához, egy grófi szépséghez, s kérte, legyen az ablaknál, hogy utoljára láthassa, mert arra fogják vezetni. A grófné nem teljesítette a kívánságot.

Woronyeczky mosolyogva lépett a bitó alá, s úgy ment át a más világra, mintha egyik salomból a másikba lépne.

Olyan volt Pest, mint egy elbűvölt város, nem lehetett hangos szót hallani, s mindenki oly levertten járt az utczán, mintha atyja vagy testvére temetéséről jönne. Az ember önkénytelen kereste a kalapokon a gyászfátyolt.

Báró *Mednyánszky László* Pozsonyban mutatta meg, miként kell meghalni a szabadság eszméjéért. Testvére Cesar méltó társa volt a hősiségben. Báró Mednyánszky Cesar, mint táborigazgató Kápolnánál püspöki díszben a feszülettel kezében vezette a rohamot; magyar főúr, főpap és fővezér volt ott. A világsi katasztrófa után külföldre menekült, Kaliforniában aranyat ásott. Egy napon keresményével terhelt hazatérvén, rablók megtámadták, s jobb karját lelőtték. Elbetegesedett ezután, déli Franciaországba jött gyógyulni, de hosszú szenvedés után meghalt.

László, a deli levente, maroknyi őrséggel, mint Zrínyi Szigetvárt, úgy védte Lipótvárt. A tízszeres erőnek minden ajánlatát visszautasította. Egy felsőbb hatalom kegyeiből garázdálkodó osztrák végrehajtók a meglánczolt oroszlánt kivégezték.

És a mi Temesvárt megesett, arra nincs példa se a hadi történelemben, se a leigázott rabszolgák életében. Az embernek csak egyszer lehet meghalni, s a ki a haláltusát egyszer átszenvedte, azt újabb indok nélkül ennek a kegyetlenségnek ismét kitenni, nem csak emberietlenség, de pokoli eljárás.

Báró *Ruby* délczeg huszárcapitány halálra lőn ítélve. Elkészült az örök útra s barátaitól elbúcsúzott. Kivezették s minden előkészület megtörtént a kivégeztetéshez. Az utolsó pillanatban kegyelmet kapott.

Lehet képzelni, mily könnyebbült lélekkel tért vissza fogházába, honnan rögtön sürgönyt küldött édes anyjának Aradra, hírül adván, hogy már elveszettnek hitt életét visszanyerte. Barátait lakomára hívta, hogy újjászületését megünnepeljék. Javában folyt a pohárkocoztatás, midőn a porkoláb belépett s Rubyt kiszólítá. Fegyveres őrok vették körül, s visszavezették a veszthelyre, hol tudtára adták, hogy tévedés történt, a kegyelem nem őt illette, aztán végrehajtották rajta a kegyetlen ítéletet. Az édes anya lóhalálában sietett kedves fiát anyai szívéhez ölelni, s midőn annak holttestéhez vezették, eszméletlenül roskadt a véres hullára.

És hányan meg hányan végezték még életüket bitón, hányak osztott golyót még a kegyelem nyilván és titokban ... csak az Isten tudja. Magán Aradon is voltaképen 16 vértanú van. *Kazinczy Lajos* ezredest, a nemzet Alcibiadesét, ugyanott lőtték főbe október 25-én, hol agyonlőtt négy társa is elvérezett; *Ormay* ezredes és *Hauch* alezredes pedig bitón haltak meg ugyanott. — Bitón halt meg báró *Jeszenák János* is, nyitrai birtokos, ama vidék kitűnősége; a szelid, egyenes lelkű ember, igazságszerető családapa, ki utolsó fiát akkor is besoroztatta a szabadságharcosok közé, mikor az orosz invázió már tény volt és ügyünk veszte szinte bizonyos. Áldozatul estek *Kutassy*, *Pataky*, *Andrásfy*, Pozsony lelkésze: *Razga*, *Gruber* százados ... de ki győzné elsorolni csak a jelesebbeket is! Zsúfolva teltek meg a börtönök, hazánkban Arad, Munkács, Lipótvár, Eszék, Pétervárad; külföldön Olmütz, Theresienstadt, Josephstadt, Kufstein. Csak magán Aradon 632 fogoly várta ítéltetését, kik közül félszáznál több akasztófára, másfélszáznál több golyó általi halálra ítéltetett és kiknek csak kegyelem adta vissza az életet, hogy nehéz vasban évekig, évtizedet meghaladó évekig bűnhődjenek, mert szerették, mert védelmezték a hazát. Olmützben 1852-ig másfélszáznál, Josephstadtban kétszáznál több a magyar rabok száma. *Czuczor* hat évi várfogságot kapott Kufsteinban «egy verséért»; *Tompa Mihály* szintén ilyformán járt «A golyá»-ért. Hány jeles nem tudta elviselni a rettenetes életet és golyót röpített agyába, mint *Molnár*, az előkelő s legjobb hírű pesti ügyvéd még ott, a fegyverletétel színhelyén; hányak borult el elméje, mint a derék *Lenkey* tábornoknak, ki aradi várbeli börtönének ablakaival hasogatá

össze azt a főt, mely hóhérekre volt kiszemelve. Ott is pusztult el a legnyomortabb módon néhány hónap múlva.

Mindennap más és más szörnyűknél szörnyebb hírek ejtettek kétségbe: Petőfi elesett, Vasváry Pált agyonverték az oláhok; hírek szállingóztak sebesült honvédekről, kiket félelevenen elásattak; besorozottakról, kik az embertelen bánásmód alatt nyomorultul elvesztek, mint a derék Csuzy is, egy gazdag családnak egyetlen fia; hírek érkeztek megdöbbenő elfogatásokról, megvesszőzött előkelő asszonyokról, megbotozott előkelő emberekről, irgalmatlanul megsarczott városokról. A vesszőzést, az 50 vagy 100 botot kivételkép előkelő személyekre, papokra alkalmazták, kikre nézve az nem csupa fájdalom, de rettenetes meggyalázás is volt. Így vesszőzték meg a derék *Maderspach* ritka műveltségű, kitűnő nejét; *Fiaba József* bánhidi plébánost olmützi fogsága előtt 50-ig botoztatta Haynau; ugyanígy járt *László József* kocsi ref. lelkész, két megyei tiszt stb. Egy aradi előkelő polgár, kinél 90,000 firt magyar bankjegyet találtak, mivel annak elkobzásán fölül még meg is verték: bújában, gyalázatában a Tiszába ölte magát. — És hogy a pusztulás és megmérhetlen szerencsétlenség növekedjék, még az epemirigy-járvány is nagyban szedte áldozatait.

Karaffa feljáró lelke barangolta be szegény hazánkat; futott ki futhatott, menekült, ki menekülhetett ki a hazából, be a rengetegek rejtett zugaiba vagy nyomot vesztett — ha szerencsés volt — az Alföld rónáin és tanyái között. És a bujdosóknak mennyit kelle kiállniok! Például: Rákoczy János pestmegyei főjegyző éveken át béreskedett, gróf Bethlen Olivér egy szép grófnénál sokáig inaskodott, meg is nyerte jutalmát, mert a grófnőt azután nőül vette. Egy ismerősöm barátzárdába menekült, csuhát öltött s ott élt, míg a zugó fergeteg csillapulni kezdett. Noszlopy sokáig kocsiskodott, s megmenekülhetett volna, ha nyugtalan vére Pestre nem hajtja, hol ráismertek és így került akasztófára. Almássy Pál, a magyar országgyűlés elnöke, kinek elnöklete alatt történt ápril 14-én Magyarország függetlenségének ünnepélyes kijelentése, mint nővérenek Z. grófnőnek szolgája, menekült szerencsésen külföldre; ilyenforma inashivatal segítette át a határokon Horváth Mihály Csanádi püspököt is, a volt kultuszminisztert.

A legtöbb menekülés délnek történt, Törökország felé, a szomorú világosi napok után. Mintegy 5000 magyar tartózkodott akkoriban Törökország földjén, köztük a legkiválóbb egyéniségek, élükön Kossuthal. Remegni kellett mindnyájukért, Ausztria és Oroszország eget-földet megmozgatott kiadatásukért és oly pressiót gyakorolt a portára, hogy a nagyvezér már nem látott egyéb mentséget, mint ama fölszólítást intézni az összes menekültekhez, hogy térjenek át az iszlámra.

Rettenetes, rettenetes napok, hetek, hónapok voltak azok. Akasztófák és puskaszó robbanás, börtönök bilincsei és bujdosók remegése, hontalanná lett száműzöttek, messze országokba hurczolt, közkatonáknak besorozott előkelő származású

volt honvédtisztek szenvedései gyászba borították az ország két-harmadát; a kárpótlás nélkül elégetett Kossuth-bankók ezereket juttattak koldusbotra.

Egy nemzedék szállt azóta sírba. ... Az öregek, kik az események részesei s tanúi voltak, ha unokáiknak ma vérző szívvel s könnyelábadt szemekkel regélnek ama viharos időkről, úgy átérzik a fájdalmat, mintha csak ma szakadt volna rájuk az eltörölhetlen gyász, s a legújabb nemzedék legendát vél hallani, de annyira meghatja, hogy együtt érez, együtt sír az öreggel.

Szent és eltörölhetlen traditio lesz ez, mely fiúról-fiúra száll mindaddig, a míg csak magyar lesz a földszinén, s ha a gyásznapok dúló viharait a történelem meg nem örökítené is, ha minden okmányt, kéziratot s adatot, mely e végzetes időkre vonatkozik, megsemmisíthetnének, ha minden szobrot lerombolhatnának, élénken fennmaradna annak emléke, hisz a törnek — melyet akkor a nemzet szívébe vertek — hegye beletört, s az ott sebezni fog, még századok múlva is.

Ím a fájdalom, mely nem enyhül soha, mely sírba kíséri a kortársakat, s örökségkép az utódokra száll.

Nem tudom más miként volt velem, de én elvesztettem a jövő iránt minden reményemet. Mint lábbadozó, N.-Váradon voltam felügyelet alatt. Ez időben egy lengyel származású orosz tisztet végeztek ott ki, mert a magyarokhoz átszökött volt.

Egy szép napon, hír és engedély nélkül elhagytam Váradot, hogy én is az alföldi pusztákat fölkeressem. Szalontára érve, betértem Arany Jánoshoz, kit iróasztalánál találtam.

— Mit csinálsz? — kérdém elcsodálkozva.

— Verseket írok.

— Ugyan kinek? — kiáltottam fel, — hisz nincs már Magyarország, se magyar nemzet.

— Majd lesz.

Arany nagyobb jós-szellem volt, mint én. Engem a fájdalom s kétségbeesés egészen eltompított. A pusztákon sok ismerőst találtam; ott volt Thaisz Elek, Kosztolányi ezredes, báró Béz testvérek — lengyel fiúk, Hellebrandt, Beliczay Rezső és többen, száz meg száz kalandnak kitéve, de hát mindezeket elhallgatom.

És mi történt azzal a legjobb fiaitól megfosztott, boldogtalan hazával! Mivé tették a rémuralom sötét alakjai: *Haynau*, kitől egy világ undorodott meg, kit Angliában utaztakor fölismerve, angol munkások megraktak, házról-házra üldözve halálra kerestek; azután «a vértől csurgó herczeg» *Schwarzenberg*, az - «érzékiség és kéjmámortól ittasult emberi vadállat», és utánuk *Bach*.

Mint a tatárpusztítás után a sáskák, úgy lepték el most az országot a Bach-huszárok. Hoztak rendőrfőnököt Csehországból, Pestre polgármestert Stiriából, minta-ügyvédeket Bécsből s galicziai üvegeslegényből csináltak Magyarországon megyefőnököt.

Nekiálltak szentségtelen kezekkel a szent István koronája alá tartozó ország egységét szétdarabolni, hogy legyen belőle szerb Vojvodina, temesi bánóság, erdélyi fejedelemség, szász grófság s vakon engedelmeskedő végvidék. Ezeknek mind feladatuk volt üldözni, eltiporni s megsemmisíteni mindent, a mi magyar.

És hirdették országnak-világnak, hogy ők mily boldoggá tették Magyarország népeit; elhitették a koronával azt, sőt be is bizonyították a császárnak 1857-ben tett körútja alkalmával. Mennyi hazugság, mennyi képmutatás volt tetteikben! Pénzt csikartak ki és azt elnevezték «önkéntes kölcsönnek»; az igaz, hogy a megtagadásért senkit föl nem kötöttek, de annyit zaklatták a megtagadókat, hogy azok keservesen megbánták előre nem látásukat. Nagy ünnepélyességeket, Te Deumokat csapnak a korona feltalálásáért, hanem a szent korona testét darabokra szabdalják. Mikor a császár bejárja az országot, Pestre menni kényszerítik a főrendű világot, hogy hálálkodják, hogy is ne . . . hisz alig akadt köztük, kinek gyásza ne lett volna. Gyöngynek mondják a magyarországi népet, hirdetik derekasságát, békés voltát és saját kimutatásuk szerint 1857-ben három hónap alatt, annyi évi «bölc» kormányzás után, Új-Ausztriában 341,990 bűnöst fogtak be, a zsandárság pedig 476,084 házmotozást, kíséretet, őrzőjáratot, összesen tehát három hó alatt 818,074 eljárást teljesített, minek nagyobb fele kétségkívül Magyarországra esik. E szerint egy évre másfél millió bűnös találtak és kilencz év alatt 12 millió «emberi vadat» liferált az állam «nevelő házaiba», a fegyintézetekbe és börtönökbe. — Az bizonyos, hogy soha annyi rabló, csaló, gazember nem volt Magyarországon, mint a «rend és boldogság» e korszakában: megmételtyezték a nemzet erkölceit, «képmutatóvá tették az egyenes szívű magyart» csapja szemükbe a «Blick» írója, gróf Széchenyi István.

Hanem a nemzet azért mégis megmaradt, habár elkövettek mindent, megfeszítették a legféltelenebb erőt, tűzzel-vassal pusztították, hogy a föld színéről eltöröljék. Lenyüggözésének pillanatában is érezte a nagy harcban tudatára jutott erejét, érezte lekötött karjaiban is a duzzadó izmokat, hisz két nagyhatalmasság egyesült ereje verhetette csak le. Fentartotta tudata, fentartotta az, mire Isten és világ előtt emelt homlokkal hivatkozott, hogy ügye az igazság ügye volt.

Múltak az évek és szétfoslott a balhit köde: óriási tévedésnek bizonyult az egységes Ausztria, nem erőt adott Magyarország összetiprása, bekeblezése, hanem gyöngeségnek vált kútfejévé.

Magyarország jogainak és a 48-as törvényeknek elismerésével 17 év után megtörtént a kibékülés; a börtönök fölnyíltak, a számúzóttak megjöttek, de a halottak vissza nem tértek többé . . . özvegyeik, árváik gyászfátyola köztünk leng és mi, azon idők részesei, révedező szemekkel oly nehezen tudunk mást is látni . . .

Degré Alajos.

AZ ELSŐ ÉVFORDULÓ.

(1850 október 6-dikán.)

A vaksors úgy akarta, hogy ahhoz a cserepár-ezredhez jussak, melynél a besorozott honvédtisztekkel legkeményebben éreztették a megaláztatás lelki terhét. Vágnunk kellett a tűzi fát, söpörnünk a laktanya udvarát s mosnunk a lépcsőt. Ezredesünk akarta így, a kit Favancourt grófnak hívtak. Apró termetű, nagy bajuszú, merev tekintetű ember volt ez, eredetére nézve francia, de szívében zordon osztrák katona, a ki gyűlölettel tekintett ránk, a miért győzni mertünk ő ellenök. A mint megpillantá Veronában a mi hozzája osztott csapatunkat, egész könnyörtelen hangon szólt a századosokhoz:

— Ezeket a hadi foglyokat holnap be fogjuk osztani szolgálatra. Egy századhoz kettőt-hármat. Közlegények lesznek és maradnak. Mindent tenniök kell, mit a többinek. Ne feledjék, uraim, hogy ezek büntetésül kerültek hozzánk!

Az 59-dik számú gyalog-ezred volt ez, akkor a «Badeni herceg»-é, Salzburg tájáról való apró növésű, nagyfejű legénységgel, narancsszín hajtókájú fehér kabátban. Ép akkor fordították át a frakk viselését «Waffenrock»-á.

Én harmadmagammal a 14-dik századba jutottam. Társaim voltak: Nagyváradról Lukács Palya (a mostani belügyminiszteri államtitkár testvéröccse) s Temesvárról Fiala Andor, csaknem olyan gyermeklegény, mint jó magam. Azt mondta ránk egy szánakozóbb szívű főhadnagyunk: «Hiszen maguknak még jó darabig a gimnáziumba kellene járniok, igazság szerint!» Századparancsnokunk: ordenbergi Gráf Sándor csak annyi részvétet mutatott irántunk, hogy ide adta néha olvasni a «Soldatenfreund» számait, melyekben akkor a honvéd-ütközetek is le voltak írva, természetesen osztrák szemüvegen át nézve.

Veronában, a hol Radetzky tábornagy parancsnokolt, annyi volt már a katona, hogy erős falai közt nem bírtak többet elhelyezni. Ezredünk több századát is kiküldték tehát közeleső kisebb községekbe. A mi századunk Isola della Scalába került, a község melletti szép kastélyba, mely nem régen még a Gaspari grófi család úri fészke volt. De tulajdonosa ekkor, mint a forradalmi fölkelés buzgó részese, idegen földön bujdosott, birtokát elkobozták, kastélyából pedig kaszárnyát csináltak a mi századunk számára.

Meg kell adni, hogy szép épületben nyomorogtunk, márvány lépcsőn jártuk a szolgaság útját, szomorún mélázgató szemünk ékes falfestéseken, itt-ott a lépcső-nél

és kertben egy-egy csinos szobron pihenhetett meg, s az elhagyatott park taván pedig láttunk úszkálni még egy-két hattyút, melyek csodálatosan kerültk ki az itt is átvonult és mindent elpusztított horvát határőrök romboló szenvedélyét. A salzburgi jámbor legények nem bántották őket. Nem bántottak azok semmit. Még minket sem, a kiket nagyon megbámultak, midőn bornyuinkból elővettünk egy-egy szépkötetű könyvet s óra hosszat olvastuk azt éktelen szalmazsákunkon, s nem elegendve velők szóba. Mit beszélhattunk volna velők, szegényekkel!

Emlékezem, hogy mily szép, fris hajnal volt, midőn egy októberi napon korporál Gasselberger, a mi nagyfejű és nagyhangú tizedesünk, álmomból fölzavart:

— Auf! Rajtad a sor. Hamar öltözni s az udvart kisöpörni!

Menni kellett. Igazában nem volt ez valami fáradságos munka a testnek; egészen más fáradaalmakat álltunk mi ki, még nem valami régen, küzdve az ellenségén kívül a legkeményebb tél hidegével s a legforróbb nyár hevével; de akkor egy eszméért fáradtunk s kard volt a kezünkben, nem seprű. Azt hittük, hogy a győzelem urai leszünk, s ime lealáztatás szolgálivá lettünk. A múlt és jelen kiáltó ellentéte égette lelkünket, önérzetünket, — ez tette nekünk oly nehézé a durva munkát.

Midőn most elvégeztem a söprést, kitekinték egy kicsit a nagy rácsos kapun.

— Nini, a kis Fiora! Jer ide!

Ez egy tizenhárom éves olasz leányka volt, selyemhernyókkal bibelődő szegény család gyermeke, kitől a szomszéd községben nyomorgó besorozott társaink olykor czédulákat küldözgettek nekünk, hol jó, hol rossz hírekkel. Mosolygó szemű, virágarcú leányka volt, azért hívtuk Fiorának. Mindig szívesen tette meg a hír-hordás szolgálatát, nem részvétből, mert hisz tudta is ő a mi bús sorsunkat, hanem egy kis borraivalóért, melyre az apja sovárgott.

Most is egy czédulát nyújta át s rögtön elfutott.

A czédulára ez volt írva: "Legyetek hat órakor az «Albergo»-ban. Mások is ott lesznek. Tudjátok, hogy a mai napon, mely a mi szíveinknek olyan szomorú, együtt kell emlékeznünk». Mindjárt eszembe jutott, mert hisz eleget beszéltünk róla, az aradi gyásznapi. Ez volt az első évfordulója. Szaladtam föl két társamhoz s aztán alig vártuk, hogy vége legyen a fegyvergyakorlatnak, a nyomorú «menage»-nak (leves, egy nagy gombóc s egy darab főtt hús), tisztogatásnak, legénységi iskolának s a délután öt órai parancskiadásnak, mely után a takarodóig szabadon kimehettünk a mi háromemeletes grófi laktanyánkból.

Sokszor álmodoztunk ilyenkor a Tartaro szabályzott partjain, a himes réteken, az omladozó vártorony mellett, vágyva a messze hazába, melyet nyolcz évi szolgálat után gondoltunk csak viszontláthatni, midőn csüggeteg hangulatban valánk; míg máskor vérmes reménykedéssel építettük a jövőt s hittünk egy új feltámadásban, mely mostani urainkat még a mi szolgálivá teheti.

Ezúttal nem álmodoztunk, nem reménykedtünk, hanem siettünk az «Albergo»-ba. Vagy fél órányi távolban feküdt ez, közel az országút mellett. Fekete kövekből összerakott ronda kis korcsma. Gazdája szurtos, fukar, ravasz olasz, ki gyöngye vörös bort mért s mindig veszekedett a vendégeivel, míg ránk folyvást jó szemmel nézett, nem azért, mert szenvedtünk, hanem mert tetszett neki, hogy őt «padrone»-nak szólítottuk, nyomorúságos korcsmáját pedig «albergo»-nak neveztük el. Költögettünk is nála eleget, mert tanyája jó ponton feküdt, egyforma közelre négy állomáshoz, honnan a besorozott bajtársak könnyen összejöhetnek pár órai találkozásra.

A padrone mindig a maga külön szobáját adta át nekünk, mely nem volt ugyan sokkal különb a rendes ivóhelynél, de legalább ott magunkban lehettünk s kedvünkre kibeszéltük, kipanaszoltuk, kiénekelgettük magunkat. Mennyi tervet szövögettünk ott, füstbemenő reményekkel. Latolgattuk, hogy nem volna-e jobb megszökni, (a mit némelyik társunk meg is cselekedett), mint évekig raboskodni? Vitattuk, hogy mennyivel jobb sorsa volt annak, a kit főbe lőttek, mert hamar átesett a bajon; vagy annak, a ki börtönben ül s el van ugyan zárva a világtól, de legalább nem gorombáskodik vele minden hetyke hadnagy vagy durva káplár, mint mi velünk.

De azon a napon, melyről beszélek, nem a magunk bajával vesződtünk, hanem az aradi martirok bús végzetére emlékeztünk.

Vagy tizennégyen gyűltünk össze s nem valami zajosan ültük körül a jól megakott asztalt, midőn egy már meglehetősen koros társunk fölemelkedett, mondván:

— Barátaim! Álljatok fel s tegyétek félre a szivart. Komoly óra ez mi nekünk. Azokra kell emlékeznünk, a kik egykor bennünket győzelemre vezettek s vitézségükért, hazaszeretetükért vérpadra kerültek, mint valami gonosztevők! Ott volt köztük az én hős vezérem is: Damjanich. Ma egy éve tizenharmad magával vérzett el. De élnek a mi hálánkban. Áldassék dicső nevök és emlékezetök!

Nem emeltük föl poharainkat, hanem mélyen meghajolva mondtuk utána:

— Aldassék dicső nevük és emlékezetük !

Egyik fiatal társunk, ki telve volt lobogó reménnyel és betanult költeményekkel, azon kezdte:

— Van boszú a felhők fölött. Áll a villámos ég!

A tizennégy bajtárs közül alig volt egy-kettő, ki a vértanúk egyikét-másikat jól ne ismerte volna, s Anti barátunk talán huszadszor beszélte el most nekünk, hogy ki volt az ő hőse: Leiningen gróf.

— Vácznál oroszlán, ki a muszka lovasságot ugyancsak tönkre verte, Czibakházánál telivér gavallér, ki ellenségét nagylelkűséggel alázta meg. Hisz tudjátok!

— Lajcsi még nem hallotta. Beszéld el neki.

S boldog volt, hogy ismét elmondhatta.

— Hát a hídon átrohantak a németek s elfogva, magukkal hurczolták Leiningent, ki szivarozva állt az ellenséges százados elé s az durván kiüté szájából a szivart. E közben a mieink, megtudva, hogy Leiningen foglyul esett, hősileg törtek át a hídon, s körülvéve a németeket, kiszabadíták parancsnokukat s elfogva hozták át az egész csapatot. A százados remegett, hogy most a gróf milyen boszút fog állani a szájából kiütött szivarért. A gróf pedig elővette a tárczáját, megkínálva: «Tessék egy jó szivarra gyújtani, százados úr!» De nem gyújtott rá, elég volt neki, hogy őt magát égette a szegény. Ilyen ember volt a mi hősrünk!

— No a mienk nem ilyen volt, — folytatta Lajcsi. — Azt a gyámoltalan vén polyákot kár is volt sereg élére állítani. Valaha nagy híre volt s bízunk benne; szerettük is a róla nevezett Dembinszky-sapkát viselni. De csakhamar kisült, hogy jobban tudja a pálinkát pusztítani, mint az ellenséget. Hagyta Schlicket kimene-külni a hínárból, Kápolnánál nem birta tönkre verni Windischgrätzet s Temesvár-nál elvesztette az országot. Aztán elvitte épen a bőrért. Tudjátok-e, hogy ha rajta áll, ma lánczhíd sincsen Buda és Pest közt?

— Azt mi nem tudjuk!

— No én tudom, mert a kapitányomtól hallottam. Mikor Dembinszky az ellenség elől elloholt, kapitányomat küldte Clarkhoz a parancsal: szét kell rombolni a hidat, hogy az ellenség át ne jöhessen rajta. A szegény angol holtra ijedt. Hogy ne! Ép akkor készült el e csodamunkával s mindjárt azonnal tönkre tegye? Lóhalálában futott Csányi László közlekedési miniszterhez, mondván, hogy nem kell azt a hidat szétrombolni, csak kicsavarni egy részét, az ellenség akkor sem jöhet át rajta. De ezt halálbüntetés fenyegetése mellett rendelje el neki a kormány, hogy előállhasson azzal, ha itt lesz az ellenség; különben főbe lövik. Csányi, a régi jó katona, ki vén kora és sorvadó tüdeje miatt ekkor már nem foghatott fegyvert, de mint képviselő, kormánybiztos és miniszter a szabadságharcznak erélyes és elszánt hőse volt, elrendelte államtitkárának, hogy írja meg hát azt a fenyegető parancsot. «Jól van, uram, s alá is írom», — felelte az államtitkár, meg akarva e veszélyes parancstól óvni főnöke nevét. «Ellenkezőleg, — mondta a miniszter komolyan, — én fogom aláírni. Nekem nincs családom s a betegség már rég halálra ítél. Nem tesz nagy különbséget, ha néhány hónappal elébb halok meg a bitón!» Kapitányom bámulva hallá e hősi elszántságot. És aztán ez a lánglelkű beteg is ma egy éve vérzett el, mint mártír. Nem Aradon, hanem az Újépületnél. Az ő neve és hamva is áldassék!

Mind fölálltunk, szomorún mondva:

— Az ő neve és hamva is áldassék!

— És áldassék, — folytatta Gergely társunk, — az én altábornagyomé is, a Kiss Ernőé. Ez a sok milliójú nábob élhetett volna vigan, mint egy fejedelem, ha nem szereti úgy a hazáját. De így oda dobta millióit, örömeit és életét, hogy a

harctéren teljesítse kötelességét. Ott voltam mellette a világosi kastélyban is, a fegyverletételkor. Hallottam, midőn egy fiatal képviselő a fegyverlerakás elhatározásáért megtámadta: «Önök felelősek lesznek a történelem ítélőszéke előtt!» Az altábornagy azt felelte rá: "Nyugodtan várjuk ítéletét, mert azt hiszem, hogy rólunk, katonákról nem fog rosszul itélni».

— Aldassék nevök és emlékök!

Neki láttunk aztán a bor és dal vigaszának. Énekeltük a «Besorozottak dalá»-t:

«Besoroztak katonának osztrákhöz,
De a szívem hű maradt a hazámhoz;
Hű is marad mind halálig.
Az utolsó csepp véremig,
Barátim!

El is visznek minket Olaszországba,
Szolgálatba osztrák armádiába,
Ott szenvedünk a hazáért,
Magyar ügyért, szabadságért,

Barátim!

No de semmi, nem tart ez így sokáig,
Vissza megyünk szép hazánk határáig,
Lesz szabadság és szerelem,

De az osztráknak kegyelem
Sohasem!»

Mikor elzúgtuk ezt a keserű reménykedésű éneket, egyik barátunk oda kiáltott Csokádi Tamáshoz:

— Mért nem daloltál, Tomi?

— Én mindig csak a két első versszakát éneklek, mert az szent igaz. Az utolsót elhallgatom, mert abban nem hiszek. Hogy «nem tart ez így sokáig?» Nem bizony, csak épen nyolcz esztendeig. Hát ez te neked, öcsém, nem sok, mert akkor is csak huszonhat esztendőös leszel. Mehetsz egy új életnek. De én összetörve, elbusúlva, negyvennyolcz esztendőös leszek. Ki veszi akkor én nekem már hasznomat? S mi hasznát veszem én az életnek? Ha ti azt akarjátok, hogy ez az állapot ne tartson sokáig, szökjete meg. Sikerülhet, mint a jó Ploszer Boldinak, a ki túl ment a határon, éhen halni idegenek közé. Vagy pedig elfognak a határon, mint Sárközi Samut, a dabasi fiút, és Győri Samut, a nagyváradi czimborát, s kaptok, mint ők, harmincz-harmincz botot és a szolgálati idő megtoldását négy álló esztendővel. Mit bolondítgatjuk mi itt egymást és magunkat üres szóval, harsogó nótával. Nem kér mi tőlünk az osztrák kegyelmet sohasem, mert a muszka úrrá tette. Szerelem pedig lehet, mert az terem a túskebokor aljában is, úton útfélen.

De szabadság nem lesz, mert azt elvették tőlünk és nem adják vissza nekünk. Gonoszoké most a dicsőség és a hatalom!

— Meglőném magamat, — pattant föl egyik társunk, — ha így gondolkoznám. Én hiszek a jövőben, hiszek a szabadságban!

— Hát hiszen, — felelte kedvetlenül Tomi bácsi, — az meglehet, hogy az unokám, ha lenne, részesülhetne még valami szabadságban, mert az idő kereke forog, bár jóra igen lassan fordul. Én azonban a magam részére beérvén század-részével is annak a szabadságnak, melyet Világosnál elvesztettünk. Görgey adta el.

Fölugrott erre egy szőke, vékony fiú s rá rivalt:

— Ne beszélj ilyen bolondokat! Nekem is írnak mindenféle vadat otthonról, de nem hiszem el, ha százszor írják is. Láttam én, a mit a mi tábornokunk mívelt. «Meg tudtok-e halni a hazáért?» — kiáltotta ránk az elveszített monostori halmoknál s aztán rohantunk és bevettük a halmokat. Láttam a huszárrohamnál, mikor fején kapta a nagy sebet s még sem tágitott. Aztán ez iszonyú sebbel fején vezette a sereget, Vácznál megverte a muszkát és piros ruhájában rendezte a visszavonulást. Isten csodája, hogy az ágyúk golyózaporában megmaradt. De a kihez az Isten nagyon kegyelmes, ahhoz az emberek nagyon irgalmatlanok szoktak lenni. Ne bántsa senki az én vezéremet. Én is a hetedik hadtestben szolgáltam. Nem az ilyen hősökből válnak az árulók!

Egyre zajosabb lett a vita, míg valaki föl nem szólalt:

— Barátim!! nem pörölni jöttünk ide, hanem emlékezni. Ne vesztegessük feleseléssel az időt, mert egy óra múlva már a dob parancsol velünk. Verni fogják a takaródót, s mindnyájunknak van addig jókora darab gyalogolnivalónk is. Emeljük föl szavunkat és szívünket még egyszer abban az imádságban: áldás legyen a ma egy éve elvérzett hősök és hazafiak dicső nevéen és emlékezetén!

Mind hőn, némelyikünk könybe lábbadt szemmel, mondta az áldást rájuk, s aztán elbucsuztunk és útra keltünk különféle irányban.

Velünk, a három «isola»-belivel, jött egy darabig egy negyedik bajtársunk is, s útközben, mikor a Csokádi Tomi kishitűségét szidtuk, azt mondta:

— Sohase bántsatok, fiúk! Nem ismeritek ti őt. Jó annak a szíve, csak a vérének van egy kis baja: hamar lángol, hamar fázik, a mint az idő jól vagy rosszul jár. Egy táborban szolgáltam vele s ott is olyan volt. Ha vereséget szenvedtünk, mindjárt elcsüggedt: vége a mi világunknak, nem győzhetünk annyi sáskahad ellen! De ha másnap győztünk, ő volt a lehangosabb vitéz, s maga mondta, szeretne úgy táncolni, mint valaha Kinizsi, mind a két kezében, még a fogai közt is egy-egy elpusztított ellenséget tartva, s el is pusztítjuk mi mind, a mennyi csak van, mert hát mienk a világ! Ez az ő természete: végleteken jár, s van ilyen sok. Rossz híreket hallhatott, azért olyan levert; halljon csak jókat: ő fog a legjobban reménykedni.

Csakugyan pár hét múlva, midőn megint a «padrone»-nál iddoggáltunk s tervezgettünk, nagy fordulat történt vele. Tarafás Józsi, ki benn dolgozott egy veronai katonairodában és sok mindent megtudott előre, azzal toppant be hozzánk:

— Fiúk! jó hírt hozok.

— Halljuk!

— Megszabadulunk mind. A ki nem teszi le az ötszáz forint váltságdíjat, azt superarbitrirung útján küldik haza mint reál- vagy halb-invalidot. Radetzky maga akarja így.

Csókádi Tamás rögtön fölveté a fejét.

— *Félnek tőlünk!* Valami történhetett oda künn! — s nagy kedvvel nyúlt a pohár után.

— Nem egészen úgy van; — viszonzá Tarafás. — Tőlünk nem félnek, hanem féltik tőlünk az ezredeiket. Egyet-kettőt már alaposan el is rontottunk. Lássátok, a Prohaska-ezred arról volt híres, hogy sok idő óta mindig fehér zászló lengett a fenytű házán. Nem vétett ott senki semmit. De mióta közénk soroztak egy pár mágnást és bánáti gazdag fiút, kik havonként ezer forintot is kapnak hazulról s nincs mire költeniök, mert ruhát ad nekik is a kincstár, szállásuk a kaszárnya és ebédjük a menage: hová tegyék a pénzt, traktálják hát százával a közembereket és altiszteket. S ezek azóta őket nézik igazi uraknak, nem a tisztjeiket, s egymást érve a sok fegyelmi vétség, eltűnt a fehér lobogó! Az efféléket aztán nem is szeretheti Radetzky. Ezért nem kellünk neki!

— Hát ez is egy ok lehet! — vágott vissza Csokádi. — De lehet más is. Nem tudjuk mi, hogy mint forog oda künn a világ kereke. Hátha már Kossuth is benn van az országban és segíti az angol meg a francia. Nem tudhatjuk mi azt itt künn.

És aztán dalolta most ő is teli torokból: «No de semmi, nem tart ez így sokáig!» Hatalmasan zúgott a basszusa: «Lesz szabadság és szerelem!»

A jó hír valósult: csakugyan nem kellettünk Radetzkynek s néhány hónap alatt mind haza kerültünk. De itthon aztán szerteszét voltunk szórva, s ritkán találkozott két-három bajtárs, hogy hírt adjanak a többiről, a kikről valami tudomásuk esett.

Csokádi Tomi a telekkönyvi helyszíneléshez jutott, a hol sok exhonvéd kereste kenyerét, mert az afféle falusi félhivatal volt. Csöndesen, kedvetlenül lépkedte a telkeket, irkálta össze a parcellákat s hiába húzta a cigány a «Megvirrad még valahá»-t, nem hitt benne.

Én magam nem láttam tizenhét esztendőn át, csak mikor a koronázó országgyűlés után volt egy nagy és lármás honvéd-gyűlés, olvastam a hírlapban, hogy azok közt, a kik akkor kegyetlenül szidták a kiegyezést s nem tekintették szabadságnak a visszanyert alkotmányt: Csokádi Tomi is hevesen vitte a szót. Pedig már akkor öreg legény volt. Kopasz fejjel, fehér bajusszal.

Másnap összejöttem vele s jól kibeszéltük magunkat a múltakról. Szóba jött az «albergo», a «padrone», a mi nótánk meg az ő csüggedése, mely miatt «az első évforduló»-n majdnem összevesztünk.

— Édes öregem!, emlékszem jól, a mit akkor mondtál: a magad részére század részével is beéred annak a szabadságnak, melyet Világosnál elvesztettünk. Engedd meg, hogy Deák Ferencz valamivel többet szerzett abból vissza.

— De nem mindent. Nekünk a teljes függetlenség kell. Nem akarok ismerni közös ügyet!

— S mibe bízol?

— Mibe? Hát mindenbe. Elevenít a nóta:

«Majd hoz Kossuth tisztát,
Türr Pista meg puskát,
Éljen Garibaldi.»

S lobogott az öreg vére, midőn e dalt idézte. Nekem egy más, idejét múlta dal jutott eszembe, az, a melyben ő nem hitt: «No de semmi, nem tarthat így sokáig!»

Nem tudtuk sehogysem megérteni egymást.

— Barátom! Csodálom, hogy te, a ki már gyermekkorodban elég sanyarúságot szenvedtél a szabadságért, beéred ilyen megnyirbált jogokkal.

— Ép mi, — feleltem, — a kiknek hőseit kivégezték, elítélték, számúzték; kik ezredeseinket Gönyőnél, mikor a besoroztatásba vittek, lánczra verve találtuk, a mint őket Aradról a csehországi várakba fegyverek közt kísérték; mi, a kik hazánktól, családuktól elszakítva, idegen földön, részvétlenül, a megaláztatás sanyarúságait szenvedtük, épen mi tudhatjuk legjobban, hogy milyen sokba került nekünk ez a visszavívott szabadság. És a ki tudja ezt, meg is becsüli, mint drága vívmányt. Igyekszik férfiasan, komolyan megvédeni, fentartani, s nem kívánja kocká-
ra tenni el nem érhető ábrándokért.

Rám nézett és azzal egyszersmind le is nézett.

— Isten veled, fiam! Mi sohasem értettük meg egymást.

És ha élne, lobogna a vére ma is; pedig hogy fázott egykor abban a mi olaszországi bús hidegünkben!

Vadnay Károly.

TIZENHÁROM.

Borongó égbolt . . . síró fürgeteg.
Tépett felhők foszlánya fönn az égen.
Közel az ősz. Lombok lepergenek,
Halotti szemfedő a bús vidéken.
Ó lesz-e még tavasz? S jövend-e vissza
Szivárvány-ékivel a kikelet?
S hol most a rög az ég könyét felissza
Fakad-e több virág a sík felett?

*

Sötét az éj. Kéken lobog a lámpa,
Bús fényinél a szent könyvet kitárom,
Melyben megírva áll, hogy szállt világba,
Nagy szellemharczra az a tizenhárom?
A szent városnak kapui előtt,
Mély áhítatban, hívek kis sora;
Rejtett hajlékban, majdan vérezők . . .
Borús kép! az utolsó vacsora.
Az asztalfőn az Úr; szent homlokán
Sebet a tövisfűzér még nem vágott,
S Golgotha első lépcsőfokán,
Holnap indul megmenteni egy világot.
— S a többi mind, kiknek jövője, álma
Szörnyű halál: a vértanúi pálma,
Péter, a buzgó; János, — félig gyermek, —
S szemben azzal, kit majd keresztre vernek,
Judás, az áruló . . . s a többi mind,
Hívó, apostol, szent ügy hirdetője —
Ott ülnek vértanúi rang szerint.

... S megírva áll, hogy bátran, pusztá kézzel,
De égő szívvel egyszerűn, szegényen
Bejárták a világot lángigéekkel,
Hogy egy akol s egyetlen pásztor legyen!
S hirdették a szabadság szent igéit,
A szeretetnek evangéliumát,
Eszméket, mik fölemelnek az égig,
Mik ezredéven világítanak át:
Hogy egy az Isten, hogy testvér az ember,
S egyenlőnek, szabadnak született;
Az ezredéves lánczot ők törék meg
A börtönné sötétült föld felett,
S lobog a máglya, vér hull a keresztről,
Villog a dárda s egyre sújt a bárd —
De a kiröppent eszme ég felé tör
S szabad ígéje nem tűr szűk határt.
Mehaltak, elvérzettek, elporladtak —
De él a szabadság s a szeretet
S szent sírjain a hős apostoloknak
Tört lánczsal állnak szabad nemzetek!

S volt még egy nép, Isten választott népe,
Kelet szabad szülötte — a magyar!
A mely, midőn e Kánaánba lépe,
Szabadságot hoz, jólétet akar.
De midőn ősi fénye elsötétül
A fáradt oroszlán rabbá leszen
S megfosztva ős jogától, szép egétől,
Lánczban bolyong az ősi téreken!
Mint Izrael, a melyet önvaksága
Sújt és a Jehovának szörnyű átka,
S zokogva, hit nélkül, reménytelen

Keserg a babyloni vizeken.

De a szabadság, mint az égi harmat
El nem vész, bárha légi szárnyra kél
S mentől borusabb föllegek takarnak.

Annál több a remény, hogy visszatér!
Hiszen felőle álmodik a gyermek,
Érte sovárg az ifjú szüntelen,
A férfi boldogsága ő — s ha lánczra verték,
A börtön álmakép is megjelen!
S támadtak hősök! a csodák korának
Mesés hérosz-világa visszatért
S mosolygva mondá az anya fiának:
«Eredj fiam s halj meg a honért!»
És kelt seregre hadsereg, a vének,
A férfiak, a gyermekek sora!
Oh, ez a kor — szent tisztelet nevének —
A vértanuk s apostolok kora!
Büszke az agg, ki ezt a kort megérte,
E kortól lobban az ifjú szív heve,
S e kornak — hajtsd le főd és hullj le térdre —
Ezernyolczszáznegyvennyolcz a neve!

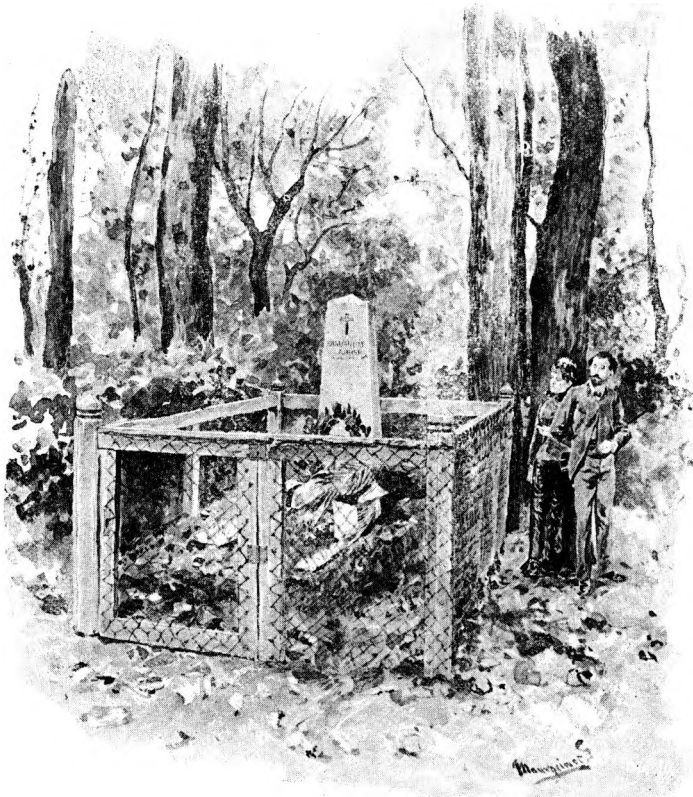
S leszállt az éjjel. Hantolatlan sirok
Temetetlen halottak éjjele . . . . .
Oh, éjsötét a szó, a mit leírok,
Aradnak gyászalakja kél vele.
Együtt ül itt is a szent tizenhárom,
A siralomház éje főd be
A Golgotha is ott áll a határon . . .
A magyar nemzet legfájóbb sebe . . .
Mindegyik szent név csillagkoszorúba,
A nemzet evangéliumába való —
S csillagtan bár e lap mély borúja,
A tizenhárom közt nem volt áruló,
— De mint a Krisztus ser'ge, bár megölték —
A szabadságot sírba nem vivé —
Hanem eszméikkel van telve föld, ég —
S ma már a világ, a jövő övé! —
Úgy váltották meg drága életökkel
Egy nap jövőjét, mely nincs itt talán,
De jönni fog, «mert jönni kell!» hisz érte
«Buzgó imádság epedez Százezrek ajakán!»

S míg áll Világos s Arad gyászterét
Magyar szó hív zenéje tölti be
Áldott lesz, áldott itt és szerteszét
Áldott a tizenhármak szent neve!

Borongó égbolt síró fürgeteg,
Tépett felhők foszlánya fönny az égen.
Közel az ősz. Lombok lepergenek,
Halotti szemfedő a bús vidéken.
O lesz-e még tavasz? S jövend-e vissza
Szivárvány-ékivel a kikelet?
S hol egykor a rög véröket felitta:

Fakad-e új tavasz a sír felett?

Váradi Antal.

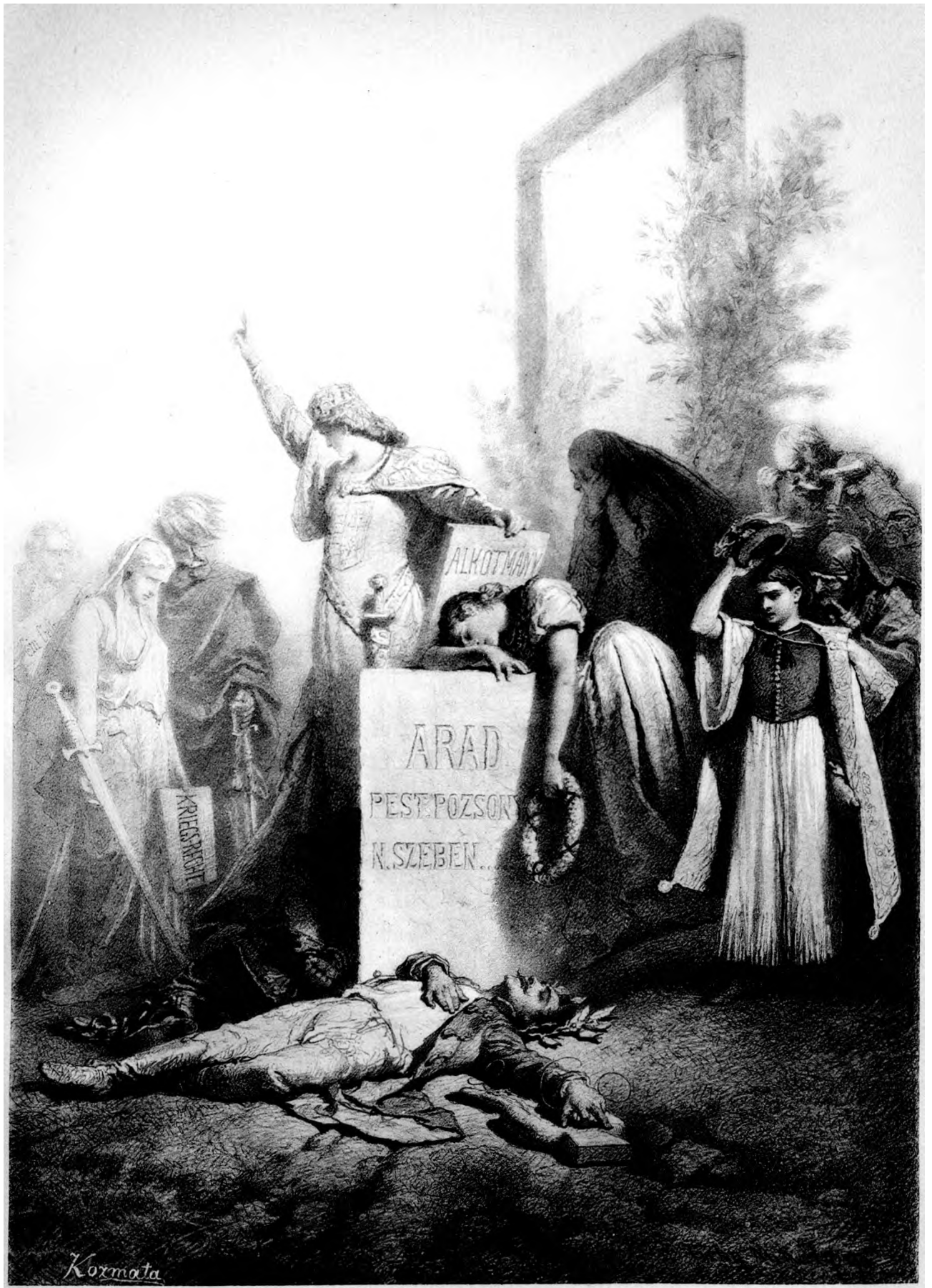

Damjanich és Lahner sírja Mácsán.

III.

APOTHEOSIS.

Kormata

OKTÓBER 6.

Íratott az aradi vértanúk kivégeztetésének 24-ik évfordulóján rendezett ünnepélyre. «Alföld».

A harczmezőn nem kellett sohasem,
Hogy tizenhárom mind együtt legyen:
Elég volt *egy* közülök s bármelyik,
Hogy űzze ellenségek ezreit,
De harcz után, — örökre folt marad
Azon, a ki győzelmet így arat! —
Az ellenségnek örült vágya támadt,
Hogy együtt lássa mind a tizenhármat.

És látta! — Látta itt e szent helyen,
Hol Maros vize folyik csendesen,
S ha néha árad, s a mezőre lép.
Csak könnyeinket viszi s osztja szét;
Itt látta őket, s most az egyszer — szemben!
Jól tervezé, nem volt hiba a rendben:
Előttük nem ellenség, de bakó, —

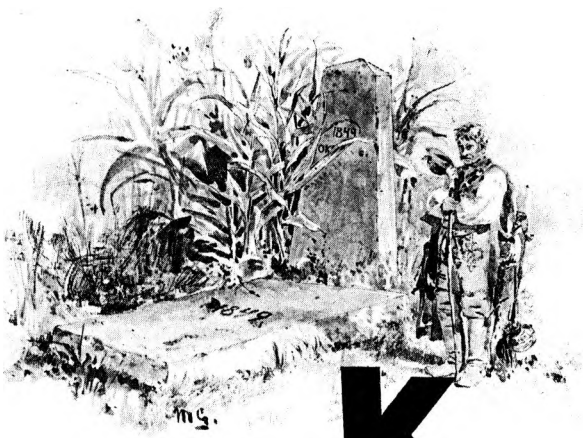
Mögöttük nem sereg, hanem bitó.

Így látta őket, s így értette meg,
Mért voltak ők mind győzhetetlenek:
Úgy állt mind, glóriával homlokán,
Mint tizenhárom Krisztus a Golgothán!
S nem boszú, mely gúnykaczajra várt,
Ők mosolyogtak, látva, a halált!
S ki azt hívé, egy országot temet,
Csinált eggyel több örök ünnepet!

Gyászünnep ez? Nem! akkor volna gyász csak
Ha ők hiába haltak volna meg!
Ha eszme és cél, melyekért csatáztak,
Sivár homokként inná vérüket.
De így van-é? Nem néznek-é le ránk
Dicsőült arccal? kérdvén: mért sírunk?
Nem él-e újra nemzetünk, hazánk?
S nem ők szerzék-e, a mit ma birunk?

Boruljunk térdre, csókoljuk a földet,
Hol utoljára álltak, s hol ledőltek!
Lenézve büszkén a gyávák hadára,
Mely önmagát gyalázza le a sárba
S nem látja, hogy a hóhér kötele
Korbács lesz. s majdan őt verik vele!
S hogy nem lehet kezében oly vas járom
Mit szét ne törne — ez a tizenhárom!

ifj. Ábrányi Kornél.

A kivégzés helyének régebbi
megjelölései.

AZ OKTÓBER HATODIKI GYÁSZÜNNEPÉLYEK.

Kikutathatlan sors és véletlen Aradot a 48—49-iki martyrium páratlan színhelyévé és ez által fájdalmasan nevezetessé tette. Miként Mohács neve egy nagy gyászt jelent a magyar ember előtt, azonképen Arad is; az a multból, ez úgyszólván a jelenből. De ha véletlen juttatta is Aradot e bús nevezetességre, Arad átérzi azt, hisz megszenvedett ő is azért az eszméért, melyért a martyrok vére omlott, annyit, a mennyit város csak szenvedhet. Annak a szomszédságban lévő várnak hány bombája döntögette falainkat; az 1849-ki február 8-diki utczai harcban párolgó meleg vér festette pirosra tereinket; szinte álló esztendeig örökös veszélyben éltünk, elől tűz, hátul víz; előttünk a bombázó vár, mögöttünk Temesvár és az egész lázadásban lévő délvidék.

Megszenvedtünk azért az eszméért, egész teljességében megértjük az áldozatot, nem feledhettük vértanúinkat és nem divatból megyünk oda imádkozni. És különösen nem mi öregek, kik ifjan láttuk, végig küzdöttük ama dicsőséggel-gyással teli napokat. Soraink fogynak, egyre kevesebben zarándoklunk ki a szent helyre, de az örökséget lelkes ifjúság fogja átvenni.

***

Ha nem mondanám is, mindenki tudja, hogy gyászünnepeink csakis az 1867-ki kibéküléssel kezdődhettek. Nem lehetett ilyesmiről szó még az 1861-iki *hüllő alkotmány* idejében sem, hisz a hosszú ború után senki sem bízott a kiderülésben. Mert különös idők voltak azok ... ki mert volna tüntetni? Hisz még a kibékülés után is, 1868-ban a vár parancsnokának rosszul értelmezett loyaltása akadályokat gördített a vársánczok tövében rendezendő — nézete szerint antidynastikus tüntetés elébe. Még akkor sem lehetett kimenni — de az igaz, hogy utoljára esett meg e tilalmi eset.

Egész 67-ig tehát csak szíveinkben ültük meg a nagy évfordulót; egy-egy ismeretlen kéz koszorúja virágozta föl a szentelt hantokat és megjelelt mindent az emlékezet ... ezt nem lehetett eltiltani, többet viszont nem lehetett tenni.

Megváltozott azonban minden 67-ben és különösen megváltozott azon tett által, mikor a király és királyné ő felségeik az országnak *százezer arany* koronázási ajándékát az 1848—49-iki rokkant honvédeknek visszaajándékozták. Ezzel új életre ébredt a nemzet önérzete, mely a honvéd név becsülettel viselhetésének megadását s a szabadságharcz vértanúi emlékezetének tiszteletben tartását olvasta ki az uralkodó pár adományleveléből.

Ezen meggyőződés által vezéreltetve, jelent meg már négy hónap után báró *Simonyi Lajosnak* egy vezérczikke az «Alföld» 1867 október 6-ki számában, mely eredménye volt az aradi társadalom előkelői közt lefolyt előzetes tárgyalásoknak, az aradi vértanúk emlékének szentelendő gyászistenitisztelel megtartása végett.

Október hatodika vasárnapra esvén, a *hetedikén* megtartott *első* ilyenmú gyászmiséhez megkondultak reggeli 10 órakor a római kath. templom harangjai.

Arad város és megye előkelőségei közül, sokan voltak ugyan jelen a gyászmisén, de neveiket még tán jól számbavett opportunitási indokból bölcsen elhallgatták a lapok.

A gyászmise után gyér közönség részvételével, kivonult a gyásztérre az aradi honvédegylet, a hol *Vass István* alelnök tartott rövid beszédet.

Ez volt a kicsi kezdet és azon nincs mit csodálkozni. Úgy volt az ily dolgokkal még sokáig a nemzet, mint a zsarnok apa vesszője alól fölszabadult gyermek: nem mert örülni örömeinek, nem mert bánkódni bánatán. Hátha megsért, hátha ... óh azok az idők sokat rontottak a mi egyenességünkön.

***

A haladó idő azonban lassanként visszaadott önmagunknak s ha voltak is még körök, melyek aggályoskodtak, mint voltak mások, kik a sajtó sebnak friss marcangolással vélték használni: egészben mégis a következő évekkel kialakult az ünnepélyeknek az a sorrendje, mely mai napig fennáll.

Az ünnepély rendezését a helybeli honvédegylet vette kezébe és annak időszereinti elnöke rendesen az ünnepélynek rendezője. Fekete zászlókat lenget a szél az évforduló napján a házokról, a minorita-rendűek tornyáról, azok templomában tartatik meg a nagy gyászistenitisztelel. A templom hajójában van fölállítva a katafalk, lebontva feketével és körülvéve a gyertyák csillogó koszorújával. Tropicus növények zöldje közül szárnyas angyalalakok emelik az áhitatot, míg a katafalk talapzatán áll a 13 vértanú arczképe, a templomban lévő közönséggel szemben. Az arczkép előtt nagy félkörben ég külön 13 fekete gyertya, emlékeztetve azokra, kiknek életlángja *akkor* kioltatott.

A templom első padsorai fekete posztóval vannak letakarva, ott foglalnak helyet a város honoratorjai, a helyben állomásozó honvédség tisztikara testületileg, míg

a templom többi részét zsúfolva töltik meg a közönségen kívül a különféle, sokszor messze földről ide jövő küldöttségek, a helybeli különféle egyetek, melyek mind testületileg vesznek benne részt és a melyek közt kétségkívül a legmeghatóbb látványt nyújtják a 48—49-iki évnek agg harcosai. A legtöbbször szűknek bizonyul a templom és a közönség százai, ezrei a templom előtti téren hallgatják végig az istentiszteletet.

Magát a szent misét és utána a katófalk beszentelését a hazafias érzületökről mindig kitűnő minorita-rend tagjai fényes segédlettel végezik, míg a chorusról a szebbnél-szebb gyászénekek emelkednek ég felé. Műkedvelők, a színház énekesei, helyel-közzel a helybeli izraelita imaházi kitűnő gyermekkar egyaránt közreműködnek a templomi kar rendes énekesein kívül az ünnepély emelésén. Eltűnik a vallási, a nyelvi különbség, mindnyájan egyesülve vannak a hazaszeretet valóságában.

Az istentisztelet után hosszú négyes sorokban megindul a menet a városból kifelé a mezőnek, oda, a hol az a 9 bitófa állott és a hol manapság már kőből, földből álló piramis-alapon magas gránit-obeliszk emelkedik. Két-három zenekar gyászindulói váltakoznak a menet elején, közepén és fátyolos zászlókkal sorakozik egylet egylet után, küldöttség küldöttség után. Ma már részt vesznek a középiskolák növendékei is és pedig helyesen: hisz itt nem politikai tüntetésről, hanem hazafias kegyeletről van szó. Minden testületnek, egyletnek meg van a maga szebbnél-szebb koszorúja, és egyesek hazafias fölbuzdulása szinte minden évben új meg új meglepetéssel, kezdeményezéssel emeli a hazafias ünnepély fényét. A gyászindulók mélabús hangjai, a fátyolos zászlók hosszú sora, a szebbnél-szebb koszorúk lengő szalagjaikkal, a díszruhás küldöttségek, a közönség ezerei együttesen mély benyomást keltenek a szemlélőben.

A kivégzés helyére érve lerakja a menet koszorúit, melyek száma nem egyszer a százat is meghaladja. Az egyleti zászlók körülölelik a szent helyet és népek ezreinek ajkán megzendül Vörösmarty fenséges szózata:

Hazádnak rendületlenül
Légy híve, oh magyar,
Bölcsöd ez, majdan sírod is,
Mely ápol eltakar.
A nagy világon e kívül
Nincsen számodra hely,
Áldjon vagy verjen sors keze:
Itt élned, halnod kell!

Utána egy vagy más emlékbeszédben méltatja a nap jelentőségét, melyet rendszeren egy-két alkalmi költeménynek elszavalása követ. Sokszor e költemények közt hazafias lyránk legszebb termékei vannak és neves költőink egész sora

ihletett ajkakkal zengette meg e hely gyászát, dicsőségét, mint *Jókai Mór, ifj. Ábrányi Kornél, Várady Antal* és mások. Az ünnepélyt azután a közösen énekelt Hymnus fejezi be:

Isten áldd meg a magyart
Jó kedvvel, bőséggel,
Nyújts feléje védő kart,
Ha küzd ellenséggel;
Balsors a kit régen tép,
Hozz reá víg esztendő, t,
Mebühödte már e nép
A múltat, jövendő!

*   **

Évi ünnepeink e rendes formájától helyel-közzel vannak aztán eltérések is. Néha, de — hála rendes szép őszeinknek — igen ritkán, a csúf időjárás miatt nem eshetik meg a kivonulás, ilyenkor az ünnepélynek a kivégzés helyén megtartani szokott része városházunk dísztermében folyik le. Máskor kitűnő alkalmak a rendesnél is impozánsabbá emelik, a mint ez 1874-ben, a vértanúság huszonötödik évfordulóján történt. Országossá vált akkor az által, hogy az 1848—49-iki honvédegyletek ez alkalomból Aradon tartották meg az országos honvédegyűlést, melyen 31 egylet 77 küldött által volt képviselve, és a honvédegyletek *Gáspár András* tábornok vezetése alatt vonultak a templomba, a hol már jelen voltak a városi, megyei s állami tisztviselők, s az új honvédek tisztjei teljes katonai díszben, kik az érkező 1848—49-diki honvédeknek felállás által adták meg a tiszteletet.

A katafalkot a főváros hölgyei által küldött 13 koszorú díszíté és a katafalk közelében kijelölt tiszteleti helyeken ültek a jelen volt *Damjanich* és *Vécsey* vértanúk özvegyei. — A gyászmisén fényes segédlettel *Lakatos Ottó* pontifikált, ki maga is hazafias lelkiületéért évekig terjedő fogságot szenvedett Kufsteinban. — A gyásztéren *Feleky Miklós*, a nemzeti színház művésze szavalta el *Jókai Mórnak* ez alkalomból írt: «*Nem vagytok halva ti hősök!*» ismert remek költeményét. Az emlékbeszédet a honvédegylet megbizásából: *Tiszti Lajos* mondta, míg a hazai honvédegyletek központi bizottsága nevében *Degré Alajos* kiváló írónk és 48—49-iki százados tartott a megjelent bajtársakhoz magasztos, megható beszédet.

Máskor, mint 1881-ben, midőn az aradi ifjúság *Barabás Bélával* élén, a kivégzési helynek mai szép megjelölését megteremtette, a rendesnél fényesebb ünnepélynek még este folytatása volt a színházban, hol díszelőadás volt, melynek megnyitójaként mint némaképlet mutatattott be a *Huszár Adolf* által tervezett vértanú-szobor, sikerült utánzatban. A szobor talapzatára azok a koszorúk voltak letéve, melyek reggel a kivégzés helyén levő emlékdombot díszítették.

Tisztelt tanár ur,

Szívből sajnálom hogy Önnek
adott ígéretemet nem vállalhatom be. Ez a feladat
tulajánnyalja örömet. A hazafias oktatás elöl,
melyet Ön. hozzám intézett ki kell tennem, mert
elkínnyt baccidaim emléke előttem sokkal drágább
és szentebb, hogy sem azt egy pár köznapis sorsát
profanálhatnam - másfelől pedig idő és viszonyok
annyira megváltoztak hogyna. in annak a fel-
háborodásnak s mély fájdalomnak, mely elfog
valahánykor csak bidober b-ára gondolt szabad
folyvást engednek, másokban is oly érzelmeket
keltketnek fel melyek jobb ha. az ország nyu-
szalmaért melyen ellemelve maradnak.

Volna elmondando egy vagy más vissza emlé-
kezésem mindenkérel e nemes férfiaknak kik
1849 okt. 6-án oly köz örömmel mentek hazá-
jukra a halálba: de kik emléket ki különösen
közülük? Nem egyformák voltak-e feltételei is kö-
visesség tekintetében? A leghiszább is legemelte

dellebb

dellebb kezességüknek nem egyforma példáját
adták-e mindannyian?

Valahánykor csak hozzá fogtam hogy ön ok-
tatásnak eleget tegyek s szervezett Albumra szü-
mára a cikkeket megírom, felkellett a munka-
val hagynom, mert nem tudtam hirtelen jöni
hogy a tízenhárom közül kik választanak tanul-
mányom tárgyára: hiszen mind a tízenhárom
egyformán szeretett, egyformán drága, egyformán
becses előttem.

Számoltok ön elnézésére s megvagyok győződve
hogy ön méltányolni fogja felsorolt okaimat
melyeknek tulajdonítható, hogy a rambizott fel-
adatnak úgy mint szerettem volna, nem felel-
keltem meg.

Engedje meg egyidejűleg kedves professor in
hogy hazafias köszönetem s mely elismeré-
met fejezsem ki a fáradságért melyet ön
magára vett hogy a mátya emléke teleplezési
ünnepélyt egy Album közzétételével emléke

mely hivatalon van megmutatni a jövőre
nemzedéknek hogy a hazai halála nem vonható
el azoktól kik szabadságáért, jöletéért meg-
tudnak halni, s hogy az igazság elött usott
egyenlően közjogállathatnak mindenkinek.

Hazafias üdvözléssel

Ön lekötelezettje

Klapka György

Lillo fürdőn Aug 22. 1890

Az 1886-iki ünnepélyt a kolozsvári egyetemi polgárok és a budapesti munkások küldöttségének megjelenése tette emlékezetessé; 1887-ben a nagyváradi jogakadémia, 1888—89-ben is a budapesti tudományos és műegyetemi ifjúság küldöttségei emelték annak fényét.

Nem egyszer kiválóan megható jelenetnek vagyunk tanúi. Így tavaly, 1889-ben, a 40 éves évfordulón kellett volna annak a szép vértanú-szobornak lelepleztetnie, a mihez csak az idén jutottunk el. Régi imádsága volt az az öreg *Salamon István* 1848—49-ki székely honvédőrmesternek Csik-Szeredán, hogy az Isten engedje neki megérni azt a napot, elmegy akkor arra a messze földre, hogy kisírhassa magát azon a helyen, hol imádott tábornokai meghaltak és hogy láthassa megdicsőüléseket. A szobor nem lett kész a 40-es évfordulóra, de az öreg *Salamon István* 80 éve daczára eljött Csik-Szeredáról, eljött, mivel nem mert reménykedni, hogy megéri a jövő esztendő, a mikor a szobor csakugyan fölállíttatik. Eljött, hogy legalább láthassa a szent helyet, hogy aztán *Simeonnal* ő is elmondhassa: «Uram! bocsásd el a te szolgádat, mert látták szemeim. . . »

*   **

Az október 6-iki évsorozatos gyászünnepélyhez méltóan csatlakoznak más rendkívüli ünnepélyek.

Így az *írók és művészek* 1887-diki társas kirándulásuk alkalmával egy napra útba ejtették Aradot. Százon fölül voltak és itt időzésüknek fénypontja lett a vértanúk helyén tett látogatás, hol *Lukácsy Miklós*, a honvédegyet elnöke, alkalmi beszéddel üdvözölte a vendégeket. Utána *Komócsy József*, a Petőfi-társaság elnöke, a meghatottság hangján dicsőítette a szent helyet s a vértanúk emlékét. Ezt követőleg *Ábrányi Emil*, a Petőfi- és Kisfaludy-társaságok tagja, nagy hatással szavalt el saját költeményét. Folytatólag a szintén jelen volt művésznők szép csoportja, az ezrekre menő közönség egetverő éljenzése közt helyezte el a társaság által Budapestről magával hozott gyönyörű koszorút. És befejezésül: *Várady Antal*, a Petőfi-társaság tagja s az írói és művészi kör igazgatója, egy költői eszmékben dúsgazdag imáját mondta el, melynek: «Amen»-jét áhitatteljesen rebegette utána a nagy hallgatóság.

*   **

De nemcsak hazánk fiait ébresztik kegyeletre Szenthelyünk hantjai, hanem magával ragadják azok más nemzetek fiait is, mint az örök igazság. Hisz a szabadság, a melyért ők meghaltak, nem csak egy nemzeté, hanem miként a Nap életet keltő fénye, melege: az egész világé!

1885 augusztusában a francia írók és művészek nagy csoportja kereste föl Aradot, hogy kifejezhesse kegyeletét a szabadság vértanúi iránt. Itt voltak:

Ferdinand Lesseps, a világhírű suezai csatorna építője; *François Coppée*, a jelenkor nagy költője; *Leo Delibes* és *Jules Massenet*, hírneves zeneszerzők; *Lichtenstein* ezredes, a francia köztársaság elnökének szárnysegéde; *Armand Gouzien*, a szépművészetek felügyelője; *Georges Clairin* és *Robert Fleury*, festőművészek. Az írók közül: *Dreyfuss*, *Uhlbach*, *Blavet* és *Parizell*, és végre *doctor Pezzi*, a párisi orvosi egyetem tanára és báró *Noir-Lafontaine*.

A gyásztéren sok ezerre menő közönség volt már jelen, mikor a francia vendégek oda érkeztek. A honvédegylet üdvözlése után a francziák ünnepelt agg vezére, *Lesseps*, meghatóan ecsetelé saját és útítársai érzelmeit a megszentelt hely iránt, mire oly jelenet következett, melynek közvetlen hatása mindenkit könnyekre indított. A francziák a gomblyukaikba és kalapjaikra tűzött virágcsokrokat levették, és egymásutánban levett főveggel felhaladva, mély meghajlással tették le az emlékoszlop talapzatára.

És eljöttek a szent helyre a messze, fagyos észak gyermekei is, a hol nincs napfény, a hol nincsen szabadság . . . eljöttek az oroszok is. . .

Az oroszok — az 1848—49-iki vértanúk vesztőhelyén! Álom-e? valóság-e?

Valóság volt.

A *Dimitri Agraneff Szlavjanszky* igazgatása alatt itt időző európai hírű orosz daltársulat vonult ki ez év február 15-én az emlékhöz.

A kegyeletes kivonulás magán jellege miatt a honvédegylet nem volt jelen, de a kivonulás hírére nagy közönség sereglett össze a gyásztéren. Az orosz daltársulat elénekelt egyikét ama fájdalmat közvetlenül kifejező gyászdaloknak, melyekről olyan híres, a melyek szívből jönnek és szívhez szólnak. Az ének alatt *Szlavjanszky* neje, a társulat szellemi vezetője, széles nemzetiszínű szalagos nagy babérszorút tett le az emlékkőre.

És utána újból fölhangzott az ének . . . szöveg nélkül; lassú mély, merengő hangokon kezdődött a dal, de a hangok egyre emelkedtek, egyre erősbödtek, a tenor és soprán szárnyat bontva, merész crescendoba mennek, miközben a basszus karok mennydörgésként csapnak bele ... a *Szózat* volt:

«Aldjon vagy verjen sors keze:

Itt élned halnod kell!»

De ki tudná leírni az erre következő jelenetet?

Szabadság! te valóban Isten Napja vagy!

Lukácsy Miklós.

A KIVÉGZÉS HELYÉNEK MEGJELÖLÉSE.

Volt az apám házának udvarában egy kiszáradt szép eperfa. Épen 13 főága volt, egyenletes, szabályos alakban nőttek egymás mellé; magassága mintegy négy méter lehetett. Ezt a kiszáradt eperfát ásatta le apám a szabad lélegzés első évében, 1867 augusztusában, a vértanúság földjébe, és ez a kiszáradt eperfa volt a kivégzés helyének első megjelölése.

Történt pedig a dolog a következőképpen.

1867 augusztus 10-én, midőn az aradi országos dalárünnepély tartatott és midőn városunkban összesereglettek az ország minden vidékének dalárai, akkor a lelkesült idegenek szívében támadt fel a vágy, hogy kimenve arra a szent helyre, az Isten szabad ege alatt elzengik honfiúi bánatukat. Ki tudott volna a százakra menő idegenek vágyának ellenállani; a terv kivitele el lőn határozva s az indulás ideje délutáni négy órára tűzetett ki.

Akkor még merész volt a gondolat, e terv, mert hatósági bejelentés nélkül «rebellis demonstratio»-nak látszott, bejelentés esetén pedig nem lett volna megengedve, de a kizárándokolás híre futó tűzként terjedt el az egész városban, melynek apraja-nagyja, öregje-fiatalja megragadta az alkalmat s óriási néptömeg készült kifelé.

De nem tudták biztosan a helyet, a hol a vértanúk ki lettek végezve. A hol négyen főbe lövettek, a vár sáncaiban, azt a helyet fentartotta az emlékezet, csakhogy nem lehetett megközelíteni, külső megjelöléséről pedig máig sem lehetett szó, lévén a vár még mindig vár. A bitóhalált szenvedett hősök kivégzési helye künn a mezőn magán tulajdont képezvén, oda el lehetett jutni, ámde a kivégzési helyet pontosan megjelölni kevesen tudták.

Arad város öt tekintélyes polgára: *Vass István*, *Rózsa János*, *Szendrey József*, *Wenczel Mihály* és édes atyám, *Barabás Péter* már délután egy órakor kint voltak a helyszínén, persze én is velők voltam, mint még alig 12 éves fiú. Egyenkint szállingóztak át a Maros-hídon, nehogy a várban, vagy a hatóság előtt feltűnést keltsenek. Előbb Zsigmondházában felkerestek néhány öreg molnárt, a kik biztosan tudták a kivégzési helyet. *Rózsa János* és *Szendrey József*, a kik 1849 október 6-án a kivégzési gyásznapi délutánján kimentek a helyszínére, szintén tájékozták magukat. Így azután együttesen felkeresték s a száraz kőhídtól számított lépésekkel

megállapították, hogy a kilencz vértanú ugyanazon helyen lett kivégezve, a hol most az emlékkő emelkedik.

A kijelölt hely egy kisebb mélyedésben, pusztán, nyomtalanul s minden jel nélkül volt, egyedül Vass István figyelme s leleményével egy kis ásó mélységű gödröcske, mely időnkint mélyítettetett, volt e helyen, de ennek nyoma veszett; tehát gondoskodni kellett arról, hogy valami látható emléke maradjon a feltalált és biztosan megállapított kivégzési helynek.

Míg a megnevezett polgárok a kivégzés helyének felkutatásával foglalkoztak, addig otthon, édes atyám házában lázas sietséggel készült az első emlékjel, a száraz eperfa.

Édes atyám rendelkezésére a fa kiásatott helyéből s minden ágra egy-egy vértanú nevével ellátott fehér papírlap lett ragasztva, a legvastagabb ágra Damjanich neve került. Három izmos asztalos legény vállára emelte a kiszáradt eperfát, a negyedik egy ásót és egy szép fakeresztet vitt magával s ott az időközben pontosan megállapított kivégzési helyen az eperfát azonnal a földbe ásták s a nagy keresztet mellé erősítették.

A mint az eperfa s a kereszt némi fáradsággal el lett helyezve, már látszott a hídon kifelé törekvő, lassan mozgó embertömeg. A hazai összes dalárok, kisérve ezer meg ezer embertől, délután öt órakor értek a kivégzés helyére.

Fényesebb, nagyobb szabású talán igen, de meghatóbb ünnep még nem volt azon a helyen. Az odaérkezett nagy közönség kegyeletes érülettel állotta körül a tért, melynek közepén ott volt a tizenhárom ágú száraz eperfa és a kereszt.

A dalárok összecsoportosultak s egyszer csak rázendítették ég felé ragadó érzéssel: «Hazádnak rendületlenül» Az egész közönséget magával ragadta az Isten szabad ege alatt felhangzott dal, énekelt mindenki, a szívekbe őszinte meghatottság szállott, a szemekben pedig a fájdalom s az emlékezet könnyei ragyogtak.

Midőn a dal elhangzott, Bökényi János reform, lelkész mondott egy rövid megható imát, Jankó József, az akkori dalegylet titkára felolvasta a kivégzett magyar tábornokok és hősök neveit, mire édes atyám, Barabás Péter tartott egy alkalmi lelkes beszédet s ennek végeztével a kezében lévő élővirág koszorút feldobta a tizenhárom ágú eperfára. Az ünnepélyt dal fejezte be szívből énekelvén a dalárok és a nagy közönség: «Isten áldd meg a magyart» . . .

Midőn az ünnepélynek vége volt, a jelen voltak emléket akarván magukkal vinni, kezdték tördelni a száraz eperfa galyait. Boldog volt, a ki hozzá juthatott, s a ki egy kis darabkát törhetett, így aztán a száraz eperfa alig egy negyedóra alatt eltűnt, szétszedték ágait annyira, hogy csupán törzsöke s a főágak erősebb tövei maradtak meg.

S ez a megcsonkított, szétdarabolt eperfa törzse s főágai voltak négy esztendőn

keresztül az egyedüli jelzői a vértanúk gyászterének. Komoran, dudvák közül emelkedett ki a száraz eperfa törzse, nem várva virulást, nem remélve életet

1871. évben az aradi honvédegylet október 6-ikát megünnepelni szándékozván, gondoskodott róla, hogy a száraz eperfa helyére egy kisszerű kő helyeztessék. Az eperfa törzse kidobatt s helyére egy másfél láb magasságú négyszögű faragott terméskő lett oda téve, felső lapjára vésve «1849 okt. 6.».

Ez a szerény kis kő ki se látszott a dudvából, ha idegen kereste, nem talált oda. De elkövetkezett nemsokára a vértanúk kivégzésének negyedszázados évfordulója 1874-ik évben, a midőn az október 6-iki ünnepélyvel együttesen tartatott meg az országos honvédgyűlés is.

Ekkorára gondoskodott az aradi honvédegylet arról, hogy a vértanúk kivégzési helyén egy magasabb kő álljon emlékül, s így került oda egy hat lábnyi magasságú kőoszlop, gúla alakban, mely a régi kőre, mint talapzatra lett ráhelyezve. Ez a kő mégis csak kilátszott a kórósivatagból s az idegen könnyebben reá akadhatott e helyre. A most érintett két darab emlékkő még ma is ott hever a mostani emlékdomb mellett, várva valahová elhelyezését.

De az 1874. évben emelt emlékkő sem volt hivatott arra, hogy ezt a kegyeletes szent helyet méltóan és állandóan jelezze. Ezt az egyszerű kőoszlopot is ellepte a dudva, a buján tenyésző kóró, vagy pedig a magasabbra növő kukoriczaszár. És ha csak kissé nőtt a Maros, hullámai elöntötték a teret, az emlékkövet pedig a gyakori áradás vízbe-sárba döntötte.

Gondoskodni kellett tehát nemcsak arról, hogy a nemzet e drága földjén, bár szerény, de méltó emlékkő jelezze a megpróbáltatások napjainak kínszenvedését, de arról is, hogy ez emlékkő magasán helyeztessék el, biztosítva az áradás veszélyétől.

Egy új, csinos és megerősített talapzatra készítendő emlékkő létesítésének keresztülvételére vállalkozott a hozzá illő lelkesedéssel Arad város ifjúságának hét tagja, az úgynevezett «hetes bizottság».

1881 márczius havában, midőn a hó már olvadozni kezdett, munkához látott a «hetes bizottság». Maguk mentek ki a helyszínére, mérnökláncczal s egyéb szerekkel ellátva, felvették a szükséges méreteket. Mindjárt utána Csepreghy Mihály elkészítette a költségvetés és tervezetet, — csak még a pénz hiányzott.

2000 frt nem kis összeg, de azért a lelkesült buzgalom, az egymással versenyző hazafias tevékenység alig öt hónap lefolyása alatt előteremtette gyűjtés folytán a szükséges összeget.

A gyűjtés érdeme kiválóan a nőké volt. *Lukács* Ilona úrhölgy, B.-Gyulának egyik szép leánya egymaga 180 frtot gyűjtött össze, *Hámos Klementina* úrnő Budapestről 112 forintot, *Schercz Irén* *Ortutay Gyuláné* úrnő 111 frtot, özv. *Purgly Jánosné* úrnő 90 frtot, *Wally Mátyásné* úrnő 80 frtot és így tovább a többi ki többet, ki kevesebbet, de a gyűjtők száma megközelítette a százat.

Míg a gyűjtések a legszebb sikerrel folytak, addig a «hetes bizottság» más irányban is megtette a szükséges lépéseket.

A teendők közé tartozott kieszközölni az építésre vonatkozó engedélyeket úgy a telek tulajdonosánál, valamint a várbeli hadtestparancsnokságnál, mert e hely a lőtávolon belül lévén, ahhoz a katonai felsőbb hatóság beleegyezése igényeltetett.

A telek tulajdonosa *Prokorny* Richard nyugalmazott őrnagy neje, *Bíró* Gizella úrnő készséggel adta meg az engedélyt. A várparancsnok, *Lebau* ezredes bekívánta az elkészített terveket s az ide vonatkozó kérvényt pártolólágg terjesztette fel a temesvári hadtestparancsnokság közvetítésével Bécsbe a cs. és kir. közös hadügy-minisztériumhoz, honnan az engedély legcsekélyebb ellenvetés és észrevétel nélkül nemsokára megérkezett.

Már augusztus hó 2-ik felében — 1881. évben — az építés megkezdett s október hó 6-ára készen felállítva és leleplezve lett az a csinos emlékoszlop, a mely ma és még sokáig fogja jelezni a vértanúk gyászterét.

Az emlékdombra 15 lépcső vezet fel, melynek tetején csinos vasráczozat között van maga az emlék, mely magasan nyúlik az ég felé, igen szép sötétszürke ősránitból. A gránitgúla első oldalán arany betűkkel van bevésve: «1849 október 6.».

A gúla közvetlen talapzatán pedig szintén arany betűkkel e felirat olvasható:

«Az aradi tizenhárom vértanú kivégeztetési helyének megörökítésére emeltetett 1881 október 6-án».

A mostani emlékdombot elkészítő ifjúsági «hetes bizottság» tagjai következők voltak: elnök *Csepreghy* Mihály mérnök, dr. *Keresztes* Gyula ügyvéd, *Aknay* Andor aradi kir. törvényszéki jegyző, ifj. *Urbányi* János m. kir. postatakarékpénztári tiszt, dr. *Priegl* István ügyvéd, *Dániel* Endre az első magyar általános biztosító társulat aradi főügynökségének titkár-helyettese és e sorok írója, dr. *Barabás* Béla ügyvéd.

Még egy nagy feladat vár a mostani nemzedékre, az, hogy a vértanúk kivégeztetési helye a magántulajdonostól megvásároltassék s csinosan parkiroztassék. E célra mintegy 1200 frt már együtt is van, ez összeget a nagyváradi kir. jogakadémia polgárságának lelkesedése hozta össze, azt tehát mielőbb rendeltetésére kell fordítani.

Dr. Barabás Béla.

A SZOBOR TÖRTÉNETE.

Ö Felségeiknek a koronázás után tett fejedelmi ténye volt az első kapavágás a 13 vértanú emlékének felállításához.

Addig nyilvánosan se a sajtóban, se a gyűléseken nem merték az oly igen kényes dolgot fölemlíteni; veszedelmes is lett volna, mert vagy elfogták volna, vagy őrülnék jelentették volna ki azt, kinek ilyen forradalmi eszméi vannak.

Ö Felségeiknek örök dicső tette levette az emberek nyelvéről a zárat és most már országszerte arról is mertünk beszélni, a miről eddig csak négy szem között, vagy kipróbált barátok körében is csak nagy óvatosan szólottunk. Hátha a falak is hallgatóznak?!

Hiába lett volna minden koncesszió és kibékülés, ha Ö Felségeik maguk nem teszik ajándékukkal a kibékülésre a koronát. Ö Felségeiknek ezen a nemzeti érzületet fölkeltő és annak szabad szárnyat adó adománya jótékonyabb hatással volt, mint lett volna bármi más adomány. A szabadságharcz még élő hőseivel való kibékülés, azokról való szeretetteljes gondoskodás Ö Felségeiknek egyik legszebb, legdicsőbb cselekedete volt.

Most már hiába hivatkozott volna valaki az Ö Felsége iránti tekintetekre; Ö Felségének ajándéka egyszerre nemcsak nyiltszívű, de nyiltszájú emberekké is tőn minket, a mit legjobban bizonyít azon körülmény, hogy Ö Felségeiknek koronáztatása utáni első héten, 1867 június 15-én az Aradon megjelenő «Alföld» 138. számában *Tiszti Lajosnak*, a szerkesztőnek tollából jelent meg a fölszólítás «*emlékszobrot állítani a tizenhárom kiszenvedett vértanúnak*».

Hogy a felhívás mennyire volt mindnyájunk szívéből mondva, azt igazolja azon lázas fogadtatás, melyben minden oldalról részesült.

A városi közgyűlésnek *Környei János* képviselő jelentette be az indítványt és *Atzél* elnöklete alatt rögtön megalakult az aradi vértanúknak felállítandó emlékoszlopra a városi képviselő testület által kiküldött bizottmány.

Atzél polgármester elnöklete alatt azután hozzá is fogott a bizottság a dologhoz és hazafias lelkesedéssel megállapodtak abban, hogy szobor állíttassák a 13 vértanú emlékének!

A szobor létrejöttét nagyon természetesen országos adakozás útján vélték elérhetni és e végből magukévá tévén az «Alföld»-ben megjelent felhívást, abban csak

annyi módosítást tettek, hogy az emlékoszlop felállításának évét nem 1868-ra, hanem későbbre halasztották, nagyon helyesen gondolkozván, hogy egy olyan szobor, melyre alig egy év alatt jönne össze a költség, nem lenne sem a 13 vértanú emlékének, sem Arad város óhajának megfelelő. Azért egyelőre csak annyit mondtak ki, hogy addig gyűjtünk, míg oly tőkére teszünk szert, mellyel úgy az országos közvéleménynek, mint a hazafias szent ügynek is méltóképpen eleget tehetünk.

1888 gyűjtő-ívet bocsátott szét a bizottság a szélrózsa minden irányában és *tíz év alatt csak 275 azaz kétszáz és hetvenöt ívtartó tartotta hazafias kötelességének a 13 vértanú szobrára gyűjteni, 713 gyűjtő pedig szóra sem méltatta a bizottságot, egy szóval sem említették, hogy hová tették a gyűjtőívet, vagy hogy hazafias közreműködésüket mi lohasztja ez ügyben?*

Annyit elmondhatunk, hogy a bizottság csalódott, midőn azt hitte, hogy országosan nagy lesz a vértanúk szobra iránti lelkesedés. Maga a fővárosi sajtó is keveset tett a 13 vértanú-szobor érdekében, pártkülönbség nélkül, sőt mondhatjuk, oly lanyhaságot tanúsított az aradi dicsőült vértanúk szobra ügyében, hogy a különben is nagy részében elanyagiasodott s e téren folytonos buzdítást és sürgetést váró nemzet sem tette meg kötelességét azok emléke iránt, kik érette mindent feláldoztak.

Így állván a dolgok, a bizottság fáradhatatlan tevékenységű elnöke azt indítványozta, hogy minekutánna nincs kilátás arra, hogy egy díszes, a vértanúk emlékéhez méltó szobor emeltessek, építsenek egy lehetőleg monumentális kápolnát, vagy mauzóleumot, hová a dicsőültek hamvai végnyugalomra tétetnének.

Mikor *Atzél* ezen indítványát tette, akkor az alap kamatostól 41,839 frt 45 kr. volt. Hat évi gyűjtés után ilyen sovány eredményre azt gondolta, hogy soha se jó össze elegendő összeg arra, hogy egyfelől a nemzeti gyászt és hálát méltóan kifejező, másfelől egy önállóságára féltékeny nemzet büszkeségének megfelelő és a hasonló célra emelt többi európai remekék színvonalán álló emlékmű alkottathassák.

Alzél Péter indítványára rögtön élénkség keletkezett. *Tiszti Lajos* osztotta *Atzél* véleményét; *Dr. Chorin Ferencz* vérmesebb reményeket táplált, kimondotta az «Alföld» 1873. 230. számában, hogy «százezer forintig meg sem áll» és hogy neki szobor kell. Másnap *br. Bánhidya Béla* is nyilatkozott és pedig akképen, hogy: «várjunk még!»

Tehát vártak 1867 július 10-étől egész 1877 július 21-éig, ekkor lezárták az első 10 év eredményét, a mi tőkében tett 33,323 forintot és 9 krajczárt, ehhez számítva 19,178 frt 54 kr. kamatot, az emlékszobor-alap 52,501 frt és 63 kr.-ra rúgott.

1876 január 14-ével kezdődik a szobor történetében a második korszak; ugyanis *Atzél Péter* polgármester főispán lett, a bizottság elnökségét a mindenkori polgármesterre ruházván át, megalakítván egyúttal a következő előkelő polgárokból a bizottságot. Elnök: *Salacz Gyula*, polgármester; tagok: id. *Andrényi Károly*, id. *Bettelheim Vilmos*, *Boros József*, *Dr. Chorin Ferencz*, *Hász Sándor*, *Kristyóry Zsigmond*, *Molnár Pál*, *Páris János*, *Dr. Schuster Illés*, *Urbányi János* és *Varjassy József*.

Az e napon tartott városi közgyűlésre terjesztette be az «Aradi honvédegylet» is az ez évi január hó 11-éről keltezett átiratát, melyben értesíti a város közönségét, hogy a vértanú-szobor-bizottságba maga részéről *Dr. Aradi Istvánt*, *Dániel Bélát*, *Lukácsy Miklóst*, *Nagy Józsefet*, *Rotter Jánost*, *Schenovitz Frigyes* és *Tiszti Lajost* rendes, *Némethy Károlyt* és *Szamosi Imrét* pedig póttagokul választotta be.

Az újjá alakított városi szobor-bizottsággal majdnem egyidejűleg Budapesten is megalakult egy «szoborbizottság», melynek elnöke *Gáspár Endre*, tábornok; tagjai pedig *Krivácsy József* ezredes, *Komáromy Alajos* és *Majoros István* századosok, *Iby Henrik* és *Sebestyén József* főhadnagyok voltak.

Ez a szobor-bizottság egy felhívást bocsátott a nemzethez, melyben elmondja, hogy minekutánna a vértanúk szobrára bejött összeg nem elég, tehát ez alap nevelésére az országos honvédegyűlés ezüst, bronz és britannia érmek veretését határozta el. Felkéri tehát a nemzet lelkes fiait és derék leányait, hazánk törvényhatóságait, községeit, egyleteit, hitel- és takarékpénztárait, szíveskedjenek az érmek elárúsításához segédkezet nyújtani, nemeslelkűleg adakozni, hogy az emlékoszlop felállításához szükséges összeg megszereztethessék.

Ez a fővárosi «Szobor-érem-bizottság» az aradi szobor-bizottsággal összekötetésbe lépett és egymással jegyzőkönyveiket is kicserélték, hogy egymás hazafias működéséről tudomással és a teendők körül tájékozással bírjanak.

A fővárosi «Szobor-érem-bizottság» mindössze 1 arany, 2000 ezüst, 2000 bronz és 1500 britannia érmet veretett és hogy 1876 áprilisig a bevétel ezekből 5871 frt 17 kr. volt; a tiszta haszon pedig 1813 frt 27 kr. és 2 db. arany.

1877 január 27-én tartotta az aradi szobor-bizottság ama nagy fontosságú ülését, melyben megállapították a pályázati hirdetés szövegét és azt az országos honvédegylettel is közölni határozták.

Az országos honvédegyesület véleménye majdnem minden pontra nézve azonos az aradi szobor-bizottság véleményével, csakis a szobor nagyszerűségére nézve voltak aggodalmai, még pedig fináncziális aggodalmai; «A mennyiben ily nagyobb szerű szobormű vagy építészeti emléknél nem ritkán pár ezer forint hiány a kivitel nagyszerűségét annyira akadályozza, hogy a tervező művész szárnyra kapott képzelnie a legmagasabb fokról a középszerűséghez kénytelen lejönni, vagy magasztos tervéről teljesen lemondani. Nehogy tehát a mit 100 ezer forinttal elérne, azt most

csak 80 ezer forintig lévén szabad terjeszkedni, elejteni ne kellessék, erre nézve mi az aradi t. bizottságnak szabad kezet óhajtunk fentartani, ők tudják, reményeik mire jogosítják és mily erőkre és áldozatokra számíthatnak a kivitel befejeztéig, tehát az emlék költségét Önök határozzák meg, egyedüli óhajtásunk az: hogy reményükben ne csatkozsanak és hogy ez emlék mentül nagyobb szerű legyen ».

A többi eltérés kevésbé volt nagy fontosságú.

1877 július 25-én tartott bizottsági ülés forduló pontot képez a szobor történetében, a mennyiben a pályázat hirdetése végett e napon volt a döntő tanácskozás, figyelembe is vette a bizottság az országos honvédegyesület, valamint az írók és művészek ajánlatát, de nem osztotta sem az országos honvédegyesület véleményét, a mennyiben *Salacz Gyula* polgármester és szoborbizottsági elnök ajánlatára a bizottság rendületlenül ragaszkodott a 100,000 forintos szobor eszméjéhez és elhatározta inkább várni, míg a tőke a kamatok kamatjával a 100,000 forintot elérندی, mint sem kevesebbel kezdjen az emlék felállításához; de nem osztotta a művészek kívánságában sem, hogy t. i. a pályázati művek Budapesten állítsanak ki.

A bizottság nagyon helyesen az országos érdek mellett a helyi érdekeket is szem előtt tartotta és nem mondhatott le arról, hogy a pályaművek ne Aradra küldessenek. Elvégre is a szoborügy érdekében az eddigi és ezutáni működés orozslánrésze úgyis csak Aradra esik. Az országos honvédegyesület az érmek véréstésével és eladásával nem érte el azt az összeget, melyet remélt. Az érmek nem voltak valami kapósak, azonban mégis 3139 forintot és 39 krajczárt jövedelmeztek. A szobrászok óhaját a bizottság nem teljesítette.

Összegezvén minden méltányos és elfogadható óhajt, a bizottság megállapítá és a városi közgyűlés elfogadá a «pályázatra való felhívás» szövegét és azt a hazai és külföldi lapokban is közzétété. A pályázati határidő egy évre szólt.

Az egy esztendő szépen elmúlt, a szobor-alap javára is hozva keveset.

A lázas kíváncsisággal várt nap és vele 14 pályamű érkezett be. A mint a pályaművek beérkeztek, a bizottság összeült és átiratilag fölkeríte úgy az országos honvéd-szobor- és érem-bizottságot, mint az aradi honvédegyesületet, hogy a városi közgyűlés részéről választandó 8 bírálóhoz ők is 8—8 műbírálót válasszanak, mely bíráló bizottságnak elnökét maga a városi közgyűlés nevezendi ki.

Az aradvárosi vértanú-szobor bizottság azon elvből indult ki, hogy Arad szab. kir. város Főterére tervezett emlékszobor országos emlék lesz, melyet az egész nemzet emel a végből, hogy a szabadság 13 vértanújának emlékét az utókor számára megörökítse, annál fogva egy oly emléket óhajt a nemzet szabadságharcosainak felállítani, mely a művészeti igényeknek, valamint azon eszme nagyságának és halhatatlanságának, melynek képviselőtére a szobor hivatva lesz, tökéletesen megfelelően, annál fogva a műbíráló bizottságot oly egyénekből kívánja megalakítani,

kiknek magas műveltsége, tudományos szakképzettsége vagy ismerete biztosítékot nyújt arra nézve, hogy általuk olyasmi fog kivitelre ajánlatni, mely a közóhajnak és várakozásnak csakugyan meg fog felelni.

Ennek nyomán a szakbizottságba beválasztották és pedig elnökül: *Atzél Petert*, Aradváros és megye főispánját, helyetteséül *Salacz Gyulát*, Arad sz. kir. város polgármesterét; tagokul: *Pulszky Ferenczet*, *Ráth Györgyöt*, *Engel Józsefet*, *Hegedűs Kandidot*, *Keleti Gusztávot*, *Thian Mórt*, *Steindl Imrét* és *Pasteiner Gyulát*.

A szobor-bizottság bejelentvén a közgyűlésnek a pályázat eredményét, *Atzél Péter* főispán mint elnök előülése mellett a bíráló bizottság Budapesten összeült és a bírálatot 1878. december 21-én megejtette és a következő ítéletben állapodott meg:

«Az első, 250 körmőczi aranyból álló díjat a szakbizottság «*A haza minden előtt*» jeligéjű pályamintának ítélte oda azon megjegyzéssel, hogy semmiféle pályázat sem eredményez olyan mintát, mely úgy, a mint van, kivihető lenne; hasonlóképpen ezen a mintán is többet kell változtatni, így pl. kifogásolta a köralakú bemélyedett domborműveket, melyek a 13 vértanút ábrázolják. Egy másik hibája továbbá az is, hogy alakokkal túl van terhelve. Azonban ha a hiányokon kellő változtatásokkal segítve lenne, a mintából művészi értékű emlékszobor válhatnék. A szakbizottság azt a véleményt fejezi ki, hogy a minta nem tökéletes, de azért abszolút művészi beccsel bír s hogy társai közül az egyedüli, mely kivitel tekintetében szóba jöhet.»

A második díjat — 150 körmőczi aranyat — «*Dulce et decorum*» jeligéjű mintának, a harmadikat pedig — 100 körmőczi aranyat — «*Az önfeláldozás*» jeligéjűnek adták.

A bírálat szerint az első díjat *Huszár Adolf*, a másodikat *Feszi László*, a harmadikat *Feszler Leó* Bécsből és *Eisenzopf Ferencz* Budapestről nyerték.

Huszár Adolf költségvetése százezer forinton belül mozog; *Feszi Lászlóé* 91,748 forint 28 krajczár, *Feszler Leó* és *Eisenzopf Ferenczé* nem volt mellékelve.

A pályázati eredmény tehát minden várakozásnak megfelelt. A pályakoszorúzott művészből hazánk csakugyan első művészt tisztelhattuk, így tehát teljes nyugalomnak adhattuk át magunkat a munka kivitelét illetőleg.

A bizottság az ország közvéleményével együtt nagyon meg volt elégedve és örömmel nézett munkája lebonyolításához.

A bírálati jegyzőkönyvet *Pulszky Ferencz Keleti Gusztáv* aláírásával áttette Aradra a 13 vértanú-szobor-bizottságnak, ez a pályadíjakat kiutalványozta és a pályázó művészeket felhívta munkáiknak átvételére.

Mint hogy azonban *Huszár Adolf* műve a pályázat 2., 5. és 8. pontjának nem felelt meg, a bizottság felszólította a hiányok pótlására és addig a pályadíj kifizetését

is elhalasztotta, hasonlóképpen járt el Feszler Leó s Eisenzopf Ferenczel szemben is.

Nemsokára (1879 márczius 4-én) eleget tesz Huszár is a föltételeknek és bemutatja költségvetését, mely szerint a szobor mauthauseni gránitra lesz építve, 33 láb magas lesz és felállítása öntéssel, mindennel 93,980 forintba kerül.

A városi közgyűlés elfogadta a beterjesztett költségvetést és a kivitellel magát a szerzőt: Huszár Adolfot bízta meg oly kijelentéssel azonban, hogy a kivitellel elfogadott szobor felállítási munkálatainak megkezdése mindaddig függőben tartatik, míg a felállítási költségek az elfogadott költségvetés szerint össze nem gyűlnek, vagy ennek összegyűltére biztos kilátás nem leend.

Miután azonban az Aradon és Budapesten kezelt szobor-alap a pályadíjak kifizetése után mintegy 60,000 forintot tesz, mely összeg pedig az elfogadott szobormű kivitelére éppen nem elégséges, hogy tehát a legkevesebb 100,000 forintnyi összeg elérhető legyen, *Lukácsy Miklós*, a szobor-bizottság kiválóan lelkes tagja indítványozta, hogy a megyék alispánjaihoz és a városok polgármestereihez fölhívás intéztessék az iránt, hogy szíveskedjenek köztörvényhatósági bizottságaiknak, úgy választott mint virilista tagjai névsorát beküldeni azok megjelölésével, kikről fölteszik, hogy 1 azaz egy forintot áldoznak a 13 vértanú emlékének. Nagyon természetesen az ilyen életre való indítványt a bizottság is és a közgyűlés is elfogadott, és «Felhívás»-t menesztett Magyarország törvényhatósági bizottságainak tagjaihoz.

Elküldetett pedig 26,339 nyugta, ebből visszaküldetett épen 8,888, a többi 17, 4 51 nyugtát 21, 1 19 forinttal és 96 krajczárral váltották be; esik tehát 3,668 frt és 96 krajczár fölülfizetés.

Minden nyugtát beváltatlanul küldött vissza Nagy-Szeben városa, azután Brassó és Hunyadmegye.

A Schulvereinos szász atyafiak demonstrációja nem bántotta a bizottságot; el volt reá készülve; de hogy a Hunyadiak fészkének, Hunyadmegyének 507 bizottsági tagja között nem akadt egy sem, a ki hazafias célra egyetlen forintot áldozni kész lett volna, ezen szomorú körülmény fölötte fájdalmasan esett.

E leverő adatokkal szemben mégis jól esik lelkünknek azon örvendetes tényt is fölemlíteni, hogy a nemzet zöme lelkesült a vértanúk emlékéért és szeretettel áldozott a dicsőültek oszlopára; mit leginkább bizonyít a gyűjtésnek mindenkit kielégítő eredménye; ugyanis az alap állása 99,427 frt, vagyis csak 573 forint hiányzik a százezer forintból. E kis hiány biztos fedezésére ugyancsak *Lukácsy Miklós* indítványára az *Aradi első takarékpénztár* felhívta a *hazai pénzüzeteket* a szoborra való adakozásra.

Miután pedig Huszár Adolf pályanyertes szobor-tervezetének kivitele az eredeti költségvetés szerint 93,000 forintba kerül, pénz pedig van elég, azért hogy a

Az aradi Szabadság-tér a szoborral.

szobor a Szabadságtér magasabb házaira való tekintettel arányosabb legyen, indítványozta a szobor-alap megnagyobbítását.

Huszár erre lejött Aradra és úgy nyilatkozott, hogy egy 33 láb magasságú szobor ezen a helyen nem elég impozáns és hogy egy 37 láb magasságú emlékszobor valóban impozáns lesz, «arról művészi reputációmmal kezeskedem».

A megnagyobbított szoborral a költségvetés is megnagyobbodott. Huszár a költséget 118 — 123 ezer frtban állapította meg. A bizottság azonban nem fogadhatta el az új költségvetést, hanem fölkerlte az alkotó művészt, hogy figyelemmel a rendelkezésre álló alapra, készítsen egy költségvetést arról, hogy az általa jobbnak és impozánsabbnak ítélt 37 láb magas emlékszobor mennyibe kerülend és hogy *öt év alatt elkészítheti-e a szobrot?*

Huszár elkészítette a költségtervezetet, majd pedig a megkötendő szerződés szövegét is beküldötte, melyet a városi közgyűlés azután el is fogadott és maga Huszár Adolf 1883 december 29-én írt alá.

Nagy remények között indult meg a munka, azonban a kérlelhetetlen sors nem engedte meg, hogy a zseniális művész be is végezhesse remek alkotását. Huszár Adolf 1885. január 21-én meghalt és a váratlan csapás megakasztotta a szobor kivitelét.

A pótolhatatlan veszteséget a bizottság érezte leginkább, első pillanatban még tájékozni sem tudta magát, hogy kire bízta Huszár örökét.

Salacz Gyula a vértanú-szobor-bizottság fáradhatatlan elnöke, hogy úgy az országos, mint a helyi lázas aggodalomnak véget vessen, a fővárosba ment és az országos képzőművészeti társulat ajánlatára *Stróbl Alajos* és *Zala György* művészekkel érkezett.

A képzőművészeti társulat ajánlatára azután *Zala György*-gyel meg is kötötték a szerződést, hogy Huszár alkotását módosításokkal ő vigye keresztül.

Ezen idő óta lehető legnagyobb lelkiismeretességgel kísérte *Salacz* a szobor készültét. Kényelmet, fáradságot nem ismert, csak hogy a szoborban az ország is, meg Arad városa is egy igazi múkincset kapjon és hogy a vértanú-szobor a legszigorúbb kritikának is megfeleljen, az nagy mértékben *Salacz* kiváló műérzékének és fáradhatatlan utánjárásának tulajdonítható.

A szobor ma készen van és míg egyrészt a nemzet szabadságszeretét hirdeti majd időközön át, másrészt fényes tanúságot tesz a magyar művészek teremtő erejéről, de azt is eszébe fogja juttatni a hálás utókornak, hogy e szobrot csakis egy *Atzél Péter* lelkes kezdeményezésének és egy *Salacz Gyula* törhetetlen erélyének és buzgóságának köszönheti.

Szóllóssy Károly.

AZ ARADI VÉRTANÚK EMLÉKE.

(ZALA GYÖRGY SZOBRA.)

Magyarországnak az emlékszerű szobrokkal ezideig kevés szerencséje volt.

Vagy a politikai vagy a művészeti viszonyok mindig útjában álltak annak, hogy a nemzeti kegyelet megfelelő módon mutathassa ki hódolatát a történet kimagasló alakjai iránt. Hogy csak egy két példát említsek: a magyar szabadságharczok legendszerű hőséneke, II. Rákóczy Ferencznek még ma sincsen emlékszobra, mert dicsősége hangoztatását ha meg nem tiltották is, de nagy ideig nem tanácsolták a politikai constellációk. A nemzeti érzület fölpezsdülésének korszakában, a negyvenes évek elején arról volt szó, hogy Corvin Mátyásnak, ennek az igazán magyar királynak monumentális szobrot állítsanak. A szép terv dugába dőlt, mert az idők kedvezők voltak ugyan, de az emlékéllítés másik föltétele: a földadat megoldására alkalmas művész hiányzott.

Ferenczy István Mátyás-szobrának szomorú sorsa aztán végzetszerűleg nehezedett a későbbi alkotásokra is. Mintha csak az idő is igazat akart volna adni gróf Széchenyi Istvánnak, ki egyik borús pillanatában kétségbe vonta a magyar faj szobrászi hivatottságát: az utóbbi évtizedek alatt egymás után tűntek föl nálunk az újabb és újabb emlékszobrok a nélkül, hogy közülök csak egy is elérte volna azt a magaslatot, a melyen állaniok kell a szó szigorúbb értelmében vett művészi alkotásoknak. A nagy Széchenyi emléke, a talapzat kiéhezettett mythologiai alakjaival, legfőlebb csak szánakozásunkat provokálhatja; b. Eötvös József szobrában a mélabús, borongó költőt és a magas eszményekért küzdő államférfiút egyaránt hiába keressük; a Petőfi-szobor nyugtalan helyzete még a laikus előtt is feltűnik; a Deák-emlék pedig, melynek sikerüléséhez eleinte annyi szép reményt kötöttek, idomtalan colossus, mert alkotója nem rendelkezett a nagy arányokban való dolgozás adományával.

Monumentális szobraink mind a mai napig csak arra valók, hogy minket műemlékekben való nagy szegénységünkre emlékeztessenek. Az aránylag még legjobb magyar emlékszobor, mely Bem tábornokot, az 1848-diki nagy idők egyik hőseit dicsőíti, nem az ország szívében: a fővárosban, hanem a távoleső Maros-Vásárhelyen látható.

Sajátságos játéka a véletlennek, hogy a magyar szabadságharcz másik emlékeztető jele, s egyúttal a magyar monumentális szobrászat legjobb alkotása szintén a

Az aradi vértanúk emlékszobra.

Hungaria.

vidékre került. A «*Tizenhárom vértanú szobra*»-t értem, mellyel Aradon a forradalom mártír-halált szenvedett tábornokainak dicsőségét örökíti meg a nemzet kegyelele.

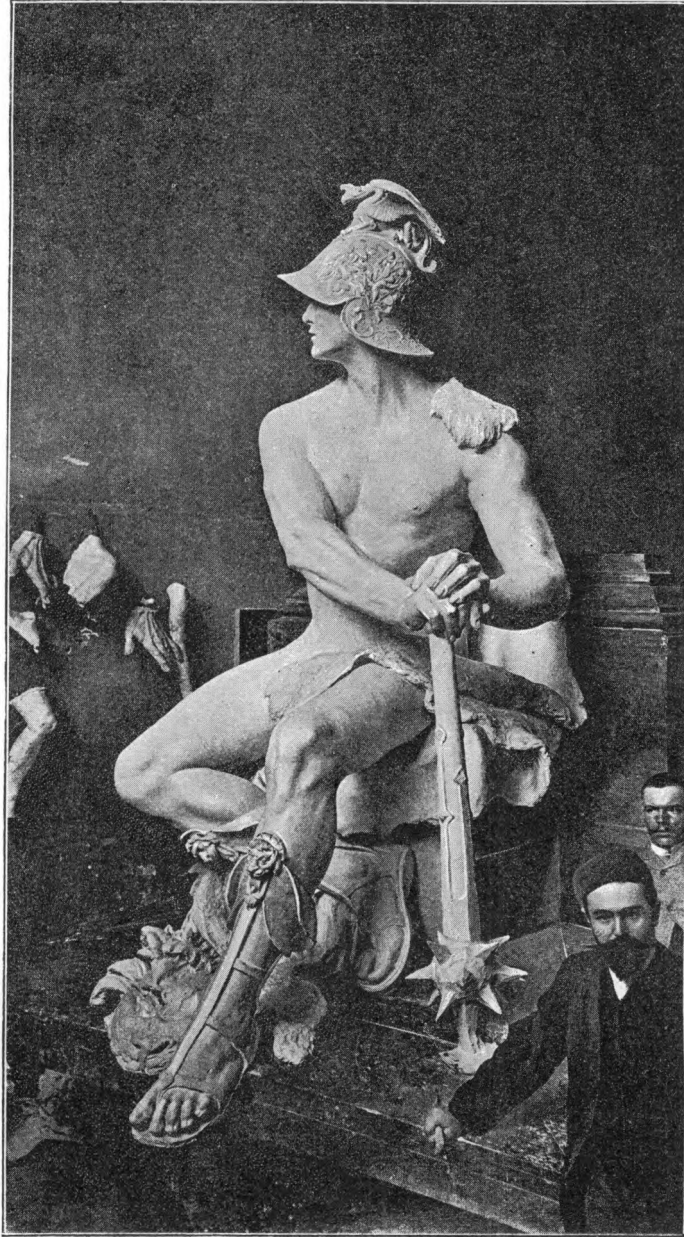
«*Az aradi vértanúk szobra*»-t méltán megirigyelheti a főváros. Ez az emlék valóságos diadala a magyar plasztikai művészetnek, s kétségkívül az első monumentális magyar emlékszobor.

Az emléket, miként mindnyájan tudjuk, eredetileg *Huszár Adolf* tervezte, s az ő váratlan halála után szállt át a kivitel munkája *Zala Györgyre*, ki a magyar művészek újabb generációjához tartozik ugyan, de a *Fél a babá*-val, a *Mária és Magdolna* csoportozattal, *Józsefnádor* térdepelő szobrával és az érdekesebbnél érdekesebb arc képek hosszú sorával méltó feltűnést keltett. Az aradi szoborbizottság korlátlan szabadsággal ruházta fel Zalát, hogy elődjének mintájához a saját fölfogását is hozzá adva, a szobormű eszméjét minél szebben, minél művésziesebben megtestesítse. Ez a szabadság szárnyat adott a fiatal művész tehetségének, s Zala az aradi szoborra annyi vonását ruházta át saját szeretetreméltó művészi egyéniségének, hogy az ma már nem idegen minta átdolgozásának, hanem minden részletében összhangzatos, önálló alkotásnak tekinthető. Zala György saját egyéniségében olvasztotta föl *Huszár* gondolatát, mint tesz a költő, ki mesterművet készít valamelyik elődjének gyöngébb kísérletéből, vagy a zeneszerző, a kinek egy-két messziről visszahangzó ütem elegendő arra, hogy belőle nagyobb szabású compositiót teremtsen. Ha *Huszár Adolf* nem hagy maga után egyebet, mint a pályaműhöz csatolt magyarázó sorokat: a Zala által készített «*Vértanú-szobor*» csak olyan vagy talán még sikerültebb munka lesz, mint a minő jelenleg. Mert tagadhatatlan, hogy Zalát az előtte álló minta egyes részletekben mégis csak kötötte, s az önállóságnak nem kis mértékére volt szüksége, hogy saját fölfogásának bélyegét a szobormű főalakjára s a mellékes csoportozatokra egyaránt rányomhassa. De a ki *Huszár Adolf* kis mintáját Zala monumentális emlékszobrával összehasonlítja, első pillantásra kénytelen bevallani, hogy a compositiót Zala nemcsak merészebbé, szabadabbá és lendületesebbé, hanem egyúttal imposansabbá is tette. Szobra valósággal beszél az utókor-nak, még pedig mindenki által megérthető, a szívet és képzelődést egyaránt foglalkoztató hangokon.

Az aradi vértanúk emléke széles, lépcsőzetes talapzaton colossalis *Hungariá*-t a talapzat négy oldalán pedig négy allegorikai alakot tüntet föl. A talapzat alsó részét, *Huszár* terve szerint, a tizenhárom tábornok érem-arczképe díszíti. Ezt a felfogást Zala is elfogadta, csak hogy míg *Huszárnál* az arczképek négyszög-keretben s a talapzatba bemélyedő lapos reliefeknek voltak tervezve, Zala abból a szempontból, hogy az arczkép-sorozat az architectura követelményeivel összeütközésbe ne jöjjön, s mint gyöngysor koszorúzza a talapzatot, az arczképek háttérének kör-alakot adott, s magukat az arczképeket nem lapos, hanem erősen kidomborodó

Ébredő Szabadság.

Harczkészség.

Áldozatkészség.

relief-modorban dolgozta ki. A talapzaton Zala szintén változtatott, a mennyiben az eredetileg tervezett három alsó lépcső helyett csak két, de szélesebb nagy lépcsőt alkalmazott. Ez által a szobor törzse, a talapzat, magasabbá vált, a talapkő négy sarkán elhelyezett allegorikus szoborcsoportok nagyobb tért nyertek, elannyira, hogy azok most már egész lábbal kijebb ülnek, mint a Huszár Adolf eredeti mintáján.

E szoborcsoportok elseje az *Ébredő szabadság*-ot tünteti elénk. Zala megtartotta Huszár eszméjét, de a compositiót egészen mássá tette, a midőn a szabadságnak kifejezőbb mozgást, a géniusznak fiatalabb testet adott s a két alakot szabadabban csoportosította. Huszár mintáján a Géniusz ugyanis átölelve tartja a Szabadságot. Zalánál a Szabadság nő-alakja, két kezén széttépett lánczokkal, arczán a kiállott szenvedések, de egyúttal a szebb jövő hitének kifejezésével, a föléje hajló Géniuszra tekint, ki széttörve bilincseit, kezébe adta a kardot s egyik kezével fölemelkedni segíti, a másikban pedig lobogó szövétneket tartva, elébe világít.

A *Harczkészség* és *Áldozatkészség* mintázásánál Zala még inkább érvényesítette saját erőteljes művészi egyéniségét. Elődjének kis mintája a *Harczkészség*-et hajlotabb korú férfi alakjában tünteti föl, a mint oroszlánbőrön ül s Herkules-buzogányt tart a kezében. Zala, híven a szabadságharcz tradícióihoz, ebből ifjú embert formált, duzzadó fiatal erővel, arczán az elszántság kifejezésével. Fején sisak van, jobb kezével földre támasztott szeges buzogányt markol, míg a bal keze, mintha türtőztetné, leszorítja a jobbot. Az egész alak elárulja, hogy minden pillanatban kész talpra szökni és bedobni magát a háború zivatarába.

Az *Áldozatkészség* szintén erős átalakítását kívánta az eredeti mintának. Huszár különben csinos női alakja, ki ékszereit a haza oltárára teszi, arra a félreértésre nyújthatott volna alkalmat, mintha a művész egy toilettejével foglalkozó nőt kívánt volna ábrázolni. Zala a benső meghatottság élénk kifejezésével tette lehetetlenné ezt a magyarázatot, s azzal, hogy a nőalak kezébe ékszer helyett diademot adott, melyet ez, mint legdrágább kincsét, fejről levéve, szeretettel tesz a haza oltárára. Hogy az alaknak nemzeties jellege legyen: Zala a nő fejét magyaros hajfonadékkal látta el.

A talapkő utolsó csoportozata: a *Haldokló harczos* szintén sokban eltér — és pedig előnyösen — a Huszár mintájától. Huszárnál ugyanis a női alak, lábával pajzsra, testével a haldokló hősré támaszkodva, egyik kezével a saját fejéhez kap, a másikat az ég felé tartja. Zala nő-alakja tekintetével az eget keresi, mintha annak irgalmát kívánná leesdeni, míg karjával fölemeli a leroskadni készültöt. Huszárnál a harczos elejtett kardja tokjában van, Zalánál meztelenül hever a földön, a harczos pedig zászlót tart szívéhez szorítva, rajta e jelmonddal: «Ha isten velünk, ki ellenünk!»

Mindezek az allegorikus csoportok annyira magukon viselik Zala tehetségének

Haldokló harcos.

individuális bélyegét, hogy az aradi emlék összhangja mintegy sürgetőleg követelte, hogy a fiatal művész újra mintázza az emlék főalakját: a *Hungariá*-t is, melynek Huszár Adolf által kidolgozott nagy agyag-mintáját időközben már főszbe öntötték. A Zala által készített mellék-alakok nem lettek volna kellő összhangzatban a *Hungariával*, melynek nagyon is szembeszökő hibás arányai mellett megvolt az a gyöngye oldala is, hogy nagyon hasonlított Bavaria, Ausztria stb. alakjához, szóval oly alakhoz, mellyel az országokat conventionalis módon, allegorice szokták kifejezni. Zala *Hungariából* olyan szobrot kívánt alkotni, mely híven kifejezze magyar jellegét s ez a törekvés az általa mintázott alakon fényesen sikerült. *Hungaria* nála magasan emeli föl tölgy- és babérkoszorút tartó jobb kezét, resignalt kifejezésével lefelé tekintve, s baljával ama kard utánzatára támaszkodva, mely kardot Magyarországon az első királyénak tartanak. Fején Mátyás király híres fekete seregének sisakja van, s ezt a sisakot, *Hungaria* fejedelmi méltóságának jelképeül korona veszi körül, ama korona után mintázva, mely szent Margit, IV. Béla király leányáé volt, s a Margit-sziget romjai közül fölásatván, jelenleg a nemzeti múzeumban látható. A sisak alól jobbról és balról egy-egy hajfonat csüng előre, a testet sodrott pánczéling és gazdagon himzett lovagruha borítja, féloldalt felvágva s láttatva az alak lábát is, mely szintén sodrony-pánczéllal van borítva és lovagsarkantyút visel. *Hungaria* ruházatát a szent István kardjára támaszkodó balkarról lecsüngő pajzs egészíti ki. Az alak minden ízében magyar, és úgy kifejezés, mint plasztikai nyugalom tekintetében egyik legszebb alkotása a genialis fiatal művészeknek.

Ez az aradi vértanúk emléke részleteiben és egészében.

Mint plasztikai mű teljes mértékben bír a monumentális szobrok minden kellékével: tisztán, mindenki által megérthető módon fejezi ki a gondolatot; szép körvonalai hódolatot mutatnak a művészet örök törvényei iránt, és nagy arányai szépen éreztetik a kegyeletet, melyet tanúsítani kívánt az emléket létesítő nemzedék. De nemcsak maga a compositio, hanem annak művészi kivitele is példányszerű. Ez az első magyar szobor, melyen a művésznek teljesen sikerült az élethűséget a colossalis hatással kiegyeztetni. Zala mesternek mutatja magát az arányok megállapításában, s a tapintat, melyet a ruházat redőinek egyszerűsítésében tanúsít, azt árulja el, hogy nem csak ismeri, de meg is értette a monumentális szobrászat mesterműveit. Az «Aradi vértanúk emlékszobra» a kidolgozás technikáját tekintve is olyan mű, mely ezideig egymagában áll a magyar szobrászatban. A mit pedig a művész megalkotott, azt remekül ércbe öntötték *Turbain Károly* és *Fiai*, budapesti mű- és ércöntők; míg a talapzat nemes fölépítése *Schickedanz Albert* műépítészünk kezére vall.

Hogy a magyar szobrászat ez eddig páratlan alkotását követi-e hamarjában egy második — az a jövő titka.

Szana Tamás.

ARAD.

1849—1890.

A nehéz napok, melyeket Arad a szabadságharcz alatt átélt, keserves nyomokat hagytak maguk után. Összelövődözött, leégett házak, pusztulás itt is ott is szerte a város egyes részeiben — hirdetéik, hogy mennyit küzdöttek, mennyit szenvedtek Arad polgárai. Pedig nyelvük és szokásaikra nézve akkor még alig voltak magyaroknak mondhatók; de a haza szeretetében és a szabadságért való szívós küzdelemben, példányképül szolgáltak az ország legmagyarabb részeinek is.

Majdnem egy éven át lebegett e város élet és halál között. S aztán, hogy befejeződött a nagy tragédia — a nemzet veszedelme felett elborult lélekkel, magára hagyottan állott a bizonytalan jövővel szemben. De nem esett kétségbe. Bízott saját erejében. Átértette és átérezte, hogy az a város, melynek rögeire a szabadság vértanúinak vére hullott — nem lehet hűtelen múltjához. Nagy hivatást kell a jövőben betöltenie, hogy középpontjává legyen egy messze terjedő nem-magyar vidéken — az elnyomott, de meg nem törött nemzet életérdekei megizmosodásának. . .

* * *

Negyven év telt el azóta. S e negyven év Aradot egészen átalakítá.

Akik vissza tudnak emlékezni e városnak 1850-ben volt kinézésére: szinte hihetetlen dolgokat mondanak el, hogy mily hátramaradott állapot volt akkor még ott, ahol most a város legszebb, legelőrehaladottabb pontjai vannak.

A főút, melyen ma csinos sétatér terjeszti a jó levegőt s a vasúthoz vezető fő közlekedési vonalnak köbkő-burkolata kigyózik át: akkor még a közepén valószínű sártenger volt; kétoldalt pedig nyomorúságos padlók képezték, nyitott vízlevezető árkok mellett a gyalogutat, a mostani kényelmes asphalt-burkolat helyén.

Az a megkapóan szép tér, melyet az erőteljesen kimagasodó városháza, két oldalt egy-egy monumentális épülettel oly nagyszerűen foglal el — mélyen fekvő, gödrös és piszkos terület volt, amelyen sóházaknak használt istentelen nagy fabódék s ezek fekete-sárga kapúin óriási kétfejű-sasok dísztelenkedtek még a 70-es évek elején is. Ugyane tájon állott a szerény szt.-János-szobor is, melyet egész kegyelettel vittek át aztán az élénkülő forgalom útjából egy neki megfelelőbb, csendesebb helyre.

S hogyan nézett ki a Maros-part vidéke? Borzasztó pusztítást vittek itt véghez a szabadságharc után. Egy egész városrészt kellett lebontani, hogy az Aradra 1848/49-ben annyi veszedelmet szórt, de stratégiai jelentőséggel soha sem bírt vártól 300 ölnyre szilárd épület ne maradjon. Aztán mennyi ronda viskó szerte a városban . . . ócska deszkakerítésekkel körülvelt üres háztelkek a főúton, a főtéren, a mellékutcákban — ott, hol ma egész csomó szép ház öltözteti igazán nagyvárosias színbe Aradot. . . . A mai Tököly-tér, a város által a Srbska Matičától 1854-ben megvett és házhelyekre felosztott «Tököly-kert» közepén azon a félszigeten épült, melyet a bűzös «Tököly-árok» nagy kanyarulattal ölelt körül s amelyhez a főtérről a mostani Zrinyi-, azelőtt «sziget»-utcza vezetett. A Ferencz-tér meg valóságos fürösztő volt még az ötvenes években.... S így lehetne tovább folytatni — a Maros össze-vissza kanyargóit s idővel elposványosodott ágai által keresztül-kasul szelt azon medenczének, a temérdek gödörnek, pizsoknak, sártengernek a leírását, a melyből Aradot lépcsőről-lépésre, nagy áldozatok árán ki kellett emelni — s amelyből csakugyan ki is emelkedett. A város fejlődése, mely eléggé előre haladt az absolut kormány alatt is, az alkotmányos korszak megnyíltával hatalmas méreteken kezdett utat törni magának.

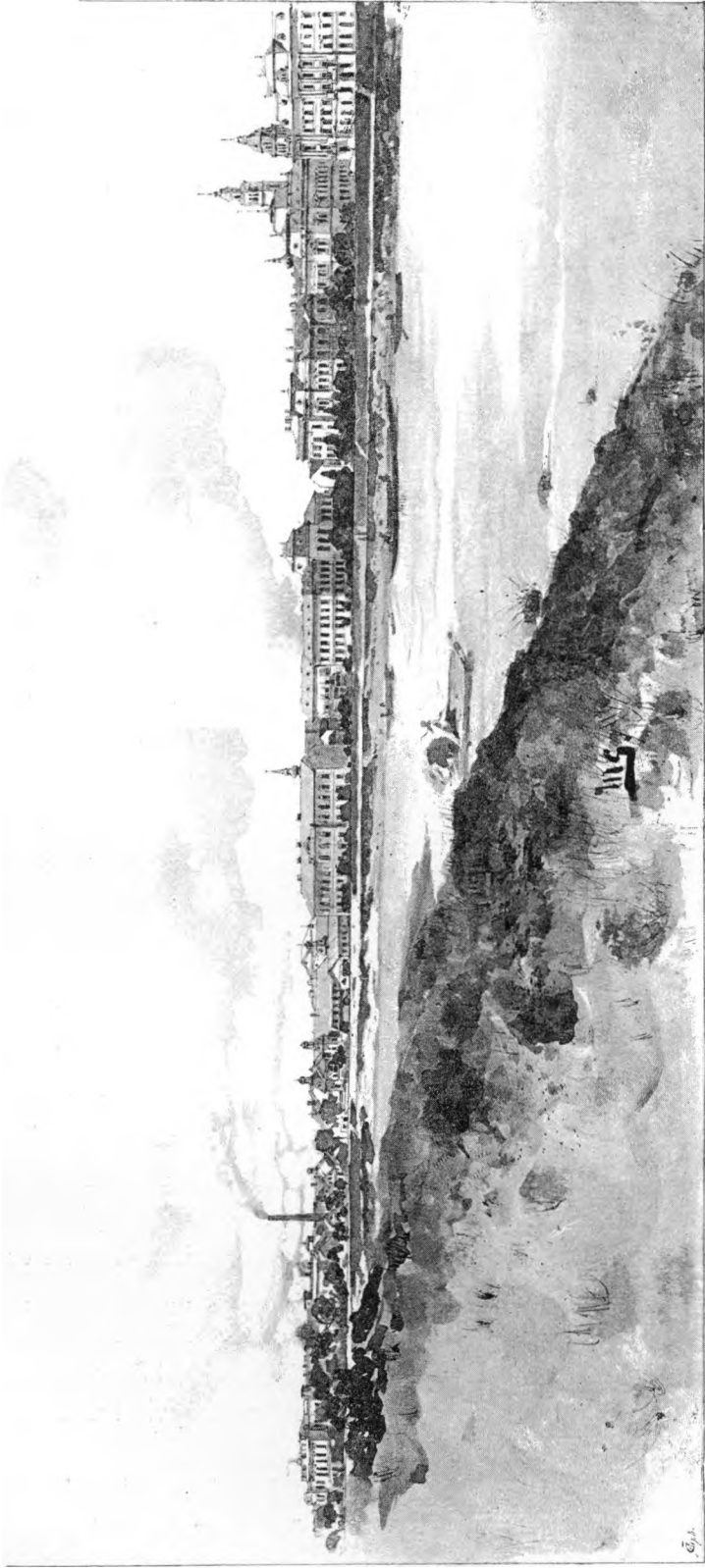
Az alkotmányos kormány mindjárt 1868-ban ott adott tért a legerősb lendületre, ahol az ötvenes években a város testén a legerősebb sebet ütötték. A vár lőtávonon kerületét leszállították ugyanis 300 ölről 170-re. Az így visszanyert és majdnem 8 kat. holdat kitevő területen szabadon lehetett most már építkezni. Egy telektömbön épült itt fel legelőször is a lyceum, melynél az első kapavágást br. Eötvös József, mint akkor volt közoktatásügyi miniszter 1870 szept. 18-án tette meg. S ezzel az épülettel meg volt méltóan és hatalmasan vetve annak az egészen új, néhány év óta rohamosan épülő városrésznek az alapja, mely Aradnak egyik legszebb részét képezi s különösen a Maroson-tulról tekintve elragadó képet nyújt.

A lyceumtól kezdődik s elnyúlik a városházon túlra a már eddig kevés híján 9 kat. holdat elfoglaló Maros-parti-park. Ezentúl majd nagyobbítani fogják — úgy, hogy az a jövőben városunkat remélhetőleg a Maros egész mentén szegélyezni fogja.

A lyceumot csakhamar követte a színházépület és a városház. A színház 1874-ben nyílt meg. A városházát 1876-ban vették használatba. A lyceum belekerül 478,000, a színházépület 463,460, a városháza 271,408 frtba. (A színház leégett 1883 febr. 18-án, újból megnyílt 1885-ben.)

* * *

1868-tól 1873-ig mint másutt, nálunk is különféle vállalatok alapításának láza fogta el a közönséget. Ezek közül egy-kettő elhullott. A többi ma már prosperál s nagy szolgáltatásokat tett és tesz a város fejlődésének. Ezek különösen a légszeszvilágítási-, a közúti vaspálya- és téglagyár részvény-társulat. 1873-ban kiütött a

Arad látképe a Maros partjáról.

bécsi krach, melyet nálunk ugyancsak erősen megéreztek; ugyanazon évben dühöngött a cholera és azután a több éven át volt kedvezőtlen gazdasági viszonyok: mindez megbénította egyidőre Arad fejlődését. Majdnem tíz éven át alig épült új ház a város egész területén.

E nehéz évtized elteltével azután lassan-lassan új élet támadt. Előbb kisebb mértékben — 1885-től azonban rohamosan megkezdődtek az új építkezések. 1885-től 1889 végéig 656 új ház épült; — ezek közül 6 két-, 21 egy-emeletes, 629 földszintes. Az idén pedig az év első felében 1 két-, 6 egy-emeletes és 96 földszintes új házra adta meg a hatóság az építési engedélyt. Hogy annyi a földszintes ház: könnyen érthető. Városunk beépített területe 2943 ⁴⁸⁴/₁₆₀₀ holdat tesz ki; a telkek elég nagyok s a tágas udvarral és kerttel bíró földszintes házak igen keresettek. Nincs tehát értelme, hogy felfelé építkezzenek.

* * *

A mi városunk fejlődése nem erőltetett. A lakások nagy mértékű szaporodása a lakosság számának emelkedésével tart lépést. S ezért biztosra vehetjük, hogy az ideai népszámlálás Aradon 40,000-nél jóval több lakost fog kitüntetni. Hisz az 1870-től 80-ig volt ugyancsak kedvezőtlen évtized alatt is, midőn a nyomasztó anyagi viszonyokon kívül, az elhaltak száma éveken át túlhaladta a szülöttekét — felszaporodtunk 32 ezerről 35 ezer lélekre.

Egyébiránt épen lakosainak időnkint volt számából, illetőleg szaporodásából tűnik ki legjobban Aradnak emelkedése. Lakosainak száma volt: 1821-ben 13,000, 1839-ben 17,000, 1851-ben 23,000, 1861-ben 29,500.

* * *

Igen sok történt az utolsó két évtizedben a város területének az árvizek ellen való megvédésére, továbbá az utcáknak és tereknek rendezésére nézve. A város védtöltés-vonalát az 1879-ben és 1880-ban volt, s a várost nagy veszedelemmel fenyegetett árvizek után majdnem egészen újból kellett építeni, ami belekerült vagy 100,000 frtba. — Az utcák és terek rendezésében a lakott területnek rendkívül nagy terjedelménél fogva sok nehézséggel kell megküzdenünk. Daczára annak, hogy több mint 400,000 négyzet-méter a kocsiutak kövezete: a város egyes részeiben a közlekedési viszonyok elég kívánni valót hagynak fenn.

1872-től 1889. év végéig 1 millió 31 ezer frtot költött el a város utak és csatornák építésére. A kocsi-utak burkolatai között a köbkő 13,000, a keramit 4800, az asphalt-macadam 1000 négyzet-méterrel van képviselve. A fedett csatornák hosszúsága 14,900 fmétert tesz ki.

A nevezetesebb munkák, melyeket a legutolsó időkben létesítettünk: a vaspályaházhoz a város közepéből kiinduló és köbkövel burkolt út kiépítése; a Szabadság-

A színház homlokzata
az Andrassy-tér déli végén.

Arad. — Andrassy-tér.

«Busuló Arad»
az Andrassy-tér
északi végén.

és a gabonavásár-térnek a rendezése; a Batthyányi-, Kossuth-, Kölcsey-, Kazinczy- és Fábán-utcák, s még előbb a Széchenyi-, Karolina-, Kórház-, Ferdinánd-utcák által átölelt nagy terület feltöltése, kocsíútjainak kiépítése és csatornázása; a Ferencz-tér feltöltése. Ide sorakozik az asphalttal burkolt gyalogutak hatalmas hálózata — a legutolsó évtized ez egyik legjelentékenyebb vívmánya, melynek létesítésénél a város és a magán háztulajdonosok áldozatkészsége egyaránt nagy szerepet játszott. Az alig 8 év alatt kiépített asphalburkolatú gyalogjárók területe erősen túlhaladja a 30,000 négyzet-métert.

Ezekon kívül fel kell említenünk azon nagy beton-csatorna-hálózatot, mely a belváros és a Sarkad-külváros egy nagy részén, temérdek kanyarodással átvonult, s a ragályozás valóságos tenyésztő-ágyát képező Tököly-ároknak megszüntetése végett jött létre. Ezt megelőzte, s hasonlóan nagy előnyére vált a város egészségügyének, az a beton-csatorna, mely a városligettől a Pernyáva külváros széléig két és fél kilométer hosszúságban lett, a városliget mellett összegyűlt gyári-folyadékok levezetése végett kiépítve.

*   **

Több mint 20 éven át volt megnyomorítva a városliget vagy a miként ezelőtt inkább szokásos volt nevezni — a kiserdő — azzal a gyalázatos bűzzel, melyet a mellette elvonuló Holt-Marosban összegyűlt gyári-folyadékok árasztottak el. Az említett beton-csatorna meggyógyította e bajt, de csak részben. Egészen csak akkor lesz segítve rajta, ha a mezőhegyesi cukorgyár vízzel ellátása végett 1889-ben, a Holt-Maros medrében kiépített élővíz-csatornán szakadatlanul fog majd folyni a Marosnak az aradiak előtt oly kedves szöke vize. . .

Gyönyörű mulatóhely ez a kiserdő. Mai területe, azzal a darabbal, mely az élővíz-csatornán túl fekszik, közel 16 kat. holdat tesz ki. S ha majd a régi temetők területét is 14 év múlva, a mikor t. i. az elzárásuk után számított 30 év letelik, hozzá csatolhatjuk: egy 30 kat. holdnyi park fog itt a város szívében éltet-adó oázist alkotni. . .

A kiserdő maradványa azon nagy erdőségnek, mely a város mostani lakott területét azon a tájon messze elnyúlólag elfoglalta. Br. Orczy Lőrincz Aradmegye nagynevű főispánja, aki Aradnak szab. kir. várossá emelésénél is 1834-ben mint királyi biztos szerepelt, adta azt ajándéknak a polgárságnak. Ma a polgári lövész-egylet mintaszerű gondozása alatt áll. Ez az egylet építette a kiserdő közepén levő vendéglő-épületeket. Belekerültek ezek, a felszereléssel együtt 31,000 frtba, melyből 20,000 frtot a nagy közönség adakozott össze a 70-es évek elején 5 frtos részvényekkel.

A liget szélén épült a korcsolyázó-egylet festői környezetű pavillonja, az 1¹⁴³⁴/₁₆₀₀ holdnyi területtel bíró, általa egy posvány helyén létesített szép tó mellett, mely

télen a korcsolyázással, nyáron a csónakázással, egyik legmulattatóbb összegyűjtője a város közönségének.

Az aradiaknak a kiserdőn kívül, különösen tavasszal igen látogatott mulatóhelye a csálai erdő; továbbá a ménes-magyarádi hegyalja, a hová különösen vasárnapokon egész népvándorlás van — főleg mióta a vasúti zóna-díjszabás életbe lépett.

* * *

Aradnak az anyagi téren való fejlődésétől, melyet remélhetőleg legközelebb már a vízvezetés, s az általános csatornázás létesítésével fogunk magasabb színvonalra emelni — nem marad el szellemi haladása sem.

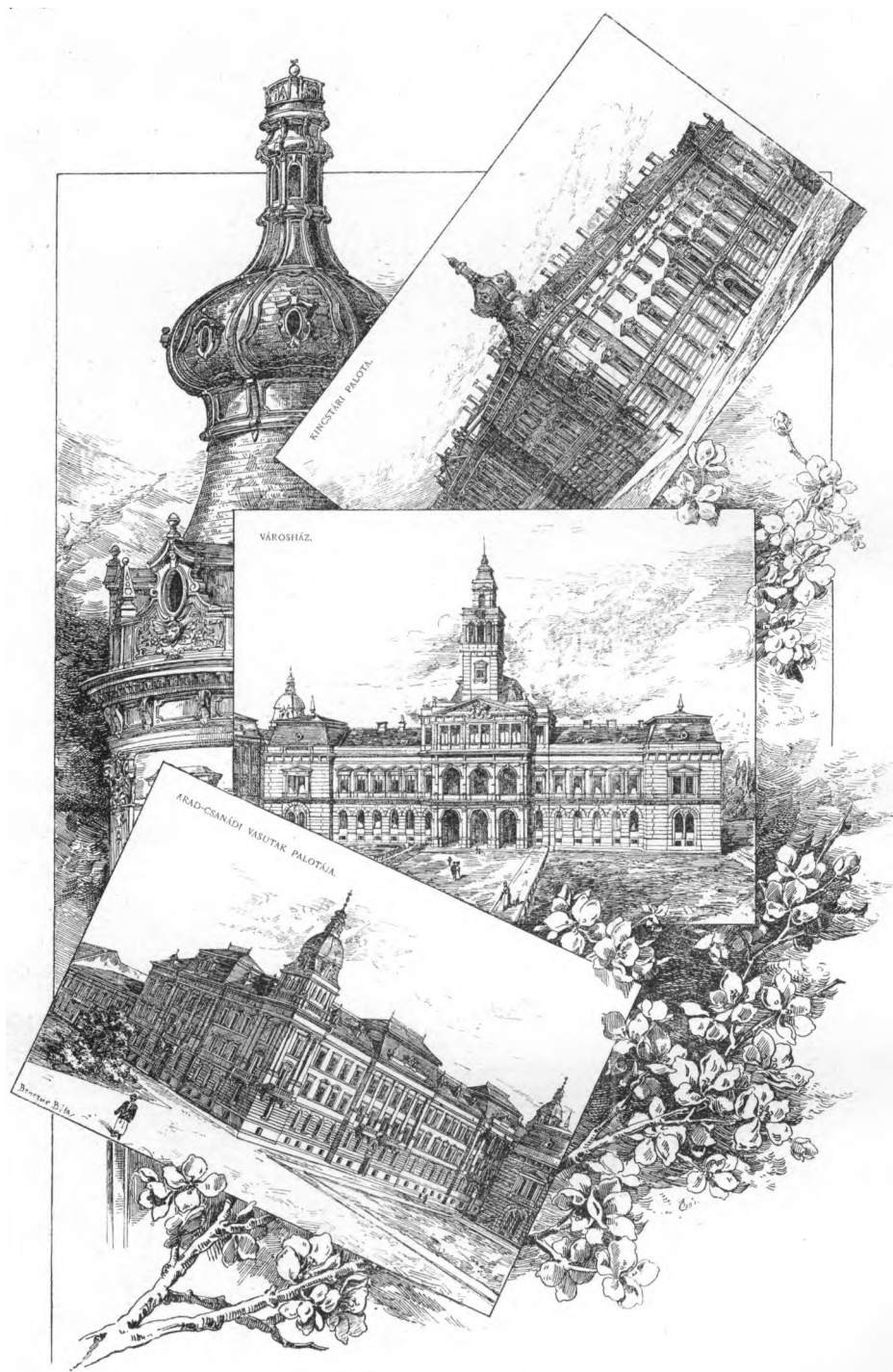
A közművelődés előmozdítása körül a város maga 1867 óta rendkívüli tevékenységet fejt ki. Elemi- és szakiskolái egyaránt magas színvonalon állnak. S hogy mily áldozatokat hoz évről-évre mindig nagyobb mértékben a tanügyért, mutatja az, hogy 1867-ben 5876 frt 50 kr., 1870-ben 10,201 frt 48 kr., 1880-ban 45,323 frt 91 kr volt tanügyi kiadása; 1890-re pedig 74,350 frt 50 kr., községi háztartása költségeinek 15,5%-a van e célra előirányozva. . . . S ehhez járul, hogy 1867-től 1890-ig iskolai épületek megvételére és új iskolák építésére 281,000 frtot költött el s ezen felül még most is új iskolák építését tervezi. S hogy e téren mennyire számot vet a modern követelményekkel: mutatja különösen a templom- és Kazinczy-utcák sarkán fekvő elemi- és polgári fiúiskola és a nagy-köruti leányiskola. Az első 132,000, az utóbbi 42,000 frtba került.

A város kulturális intézetei között kiváló helyet foglal el az állam által, jórészen az áldott emlékeztető Bibicsné ösztöndíj-alapítványából épített és fentartott lyceum. A Maros-parti terület egyik főpontján fölépített e palotaszerű, minden részében nagyszabású épületben van elhelyezve a kir. főgymnázium és állami főreáliskola és a néptanítókat képző intézet. A két középiskola, 19,541 darabot tartalmazó könyvtárával, nagyszerűen berendezett tanszergyűjteményeivel, jeles tanári karának buzgó működése mellett — kétségtelenül egyik legjelentékenyebbje az ország összes hasonló tanintézeteinek.

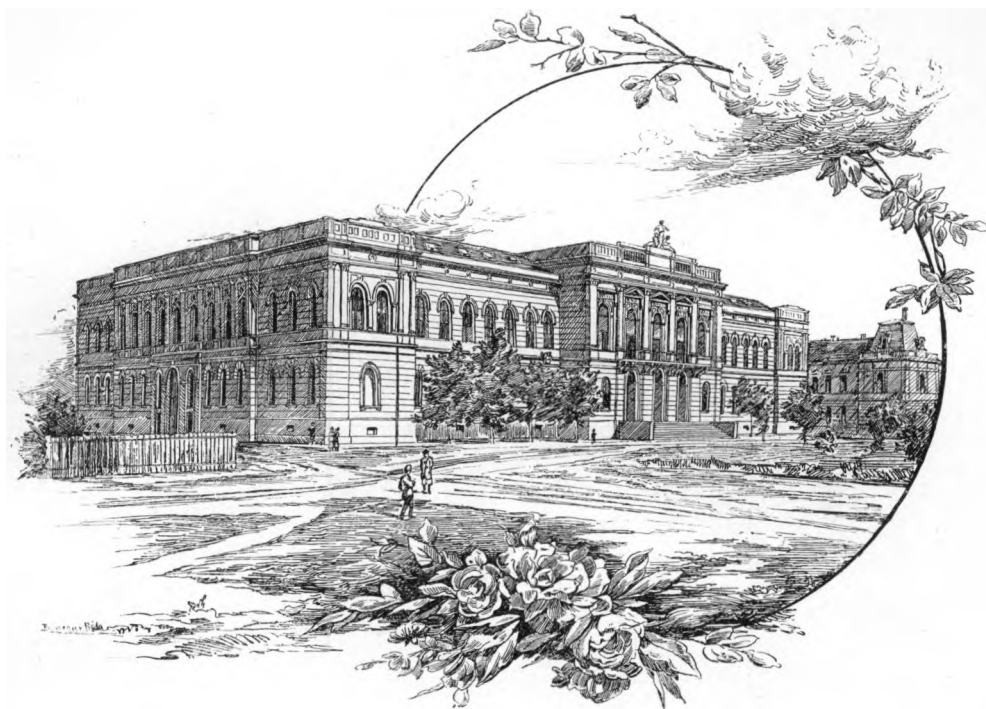
* * *

Általában ismeretes, hogy Aradon a szellemi mozgalmakat a legnagyobb lelkesedéssel karolja fel az egész társadalom. Tanúsítja ezt régi és újabb eredetű temérdek jótékony egyesületünk s művelődési társas-körünk. Tanúsítja ezt, hogy csak most nemrég is, alig néhány hónap alatt, összejötte tisztán társadalmi úton az a jelentékeny összeg, amellyel a kereskedelmi akadémiának egy igazán díszes épületet lehetett emelni.

Igen jellemző adat, hogy Arad volt a szabadságharcz után az a város, mely a magyar színészetet, a megyei főurak lelkes áldozatkészsége mellett — a vidéken a

Arad városház-teréről.

Arad. — Lyceum.

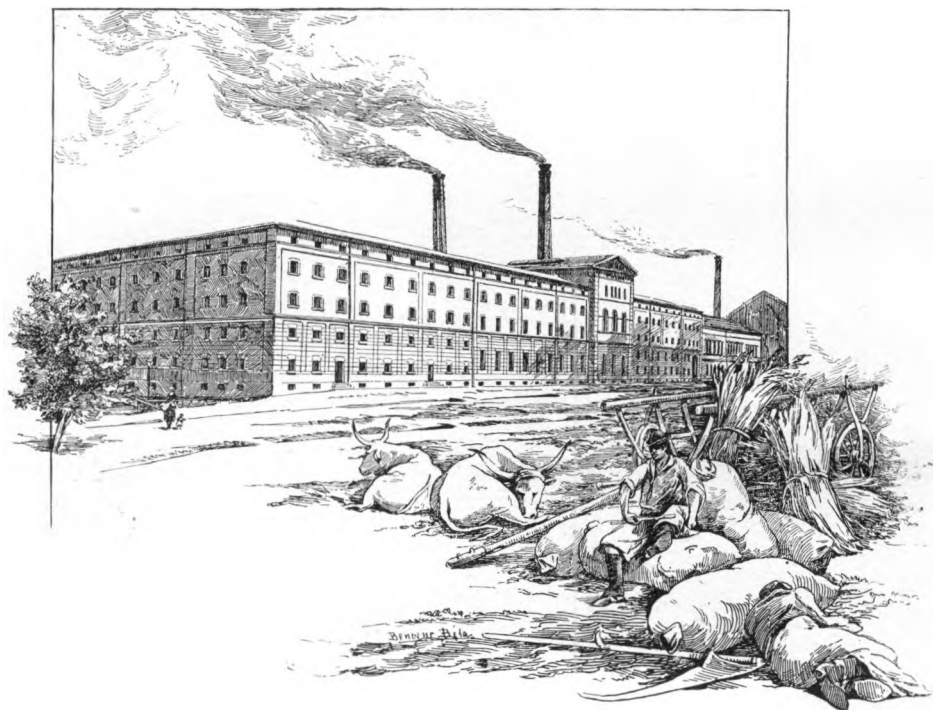

Arad. — Városház-tér.

legerősebben pártolta. Tőlünk került ki ez idő alatt a nemzeti színház több elsőrendű művésze. . . S ez a hazafias erénye, ma is még fokozottabb mértékben megvan. Nincs hazánkban ma sem más vidéki város, hol egy nagy színtársulat szubvenczió nélkül, tisztán a közönség pártolásából képes legyen magát fentartani.

S ez kiválóan említésre méltó dolog: Arad a magyar kultúrának exponált pontján áll s a színészet épen a magyarosodás terjedésének egyik legáthatóbb erejű tényezője.

Arad szellemi fejlettségéről tesz tanúságot három nagyszabású magyar napilapja.

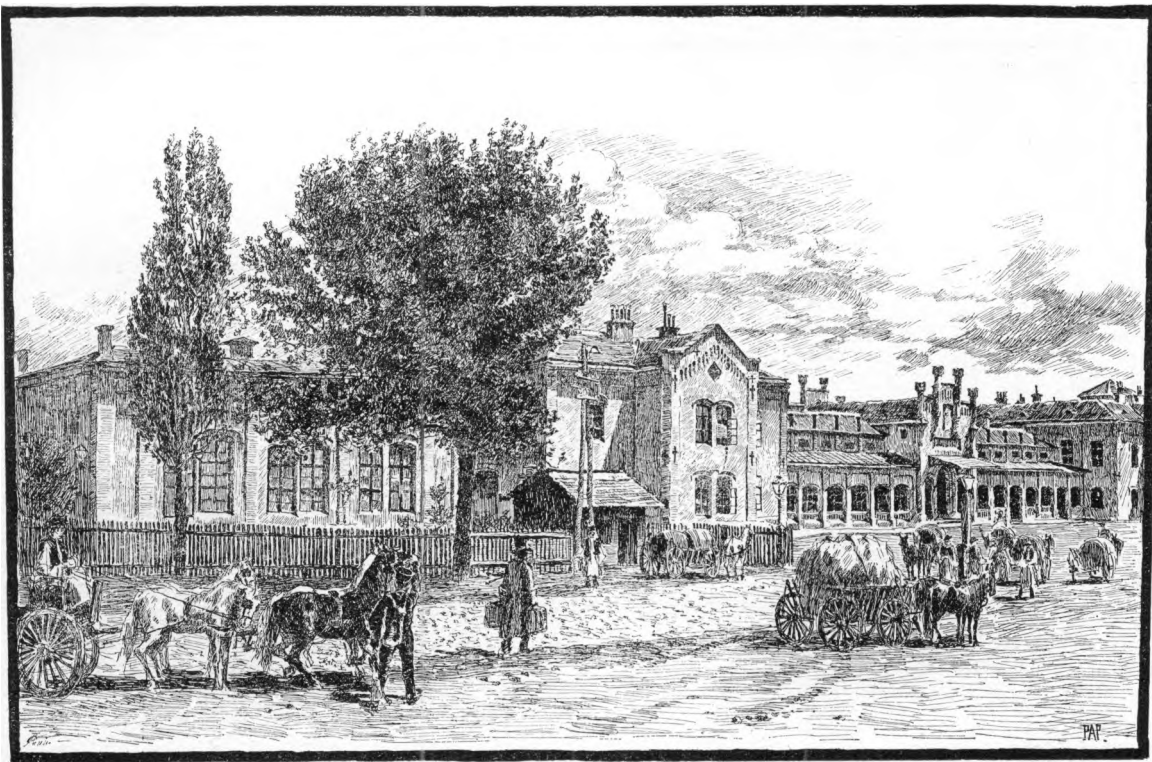
Arad. — Egy gyártelep.

Van egy irodalmi társulatunk is, melyet azonban a város nem csak a saját erejéből, hanem a megyei intelligenciának segítségével tart fen. Ez a Kölcsey egylet, mely az általa rendezett felolvasásokkal és hangversenyekkel, nyilvános könyvtárával és nem kevés irodalmi és tudományos értékű évkönyveinek kiadásával, eddig is nagy szolgálatokat tett vidékünkön a közművelődésnek.

Mindez kézzel fogható jelenkezése Arad műveltségének. Elég nyomatékos adat és mégis csak fogyatékos képet nyújt; mert nem ismerteti meg egész teljességében azt a szellemi életerőt, azt a kifejlett, minden jót és szépet egész lelkesedéssel és anyagi áldozatok árán is felkaroló közszellemet, mely Aradnak a társadalmát áthatja.

És ez a közszellem volt közvetetlen tényezője a múltban elért eredményeknek s megteremtője városunk jövőjének. . . .

A szellemi erő csak úgy képes magát érvényesíteni, ha anyagi eszközei nem hiányoznak. És Arad el van látva az anyagi emelkedés, megizmosodás tényezőivel is. Gyári és gyárszerűleg berendezett 30 iparvállalata; a 125 ipar- és 70 kereskedelmi-ág,

Arad. — Vaspályaállomás.

1328 iparossal és 615 kereskedővel: az anyagi haladás egész hadseregét képezik.

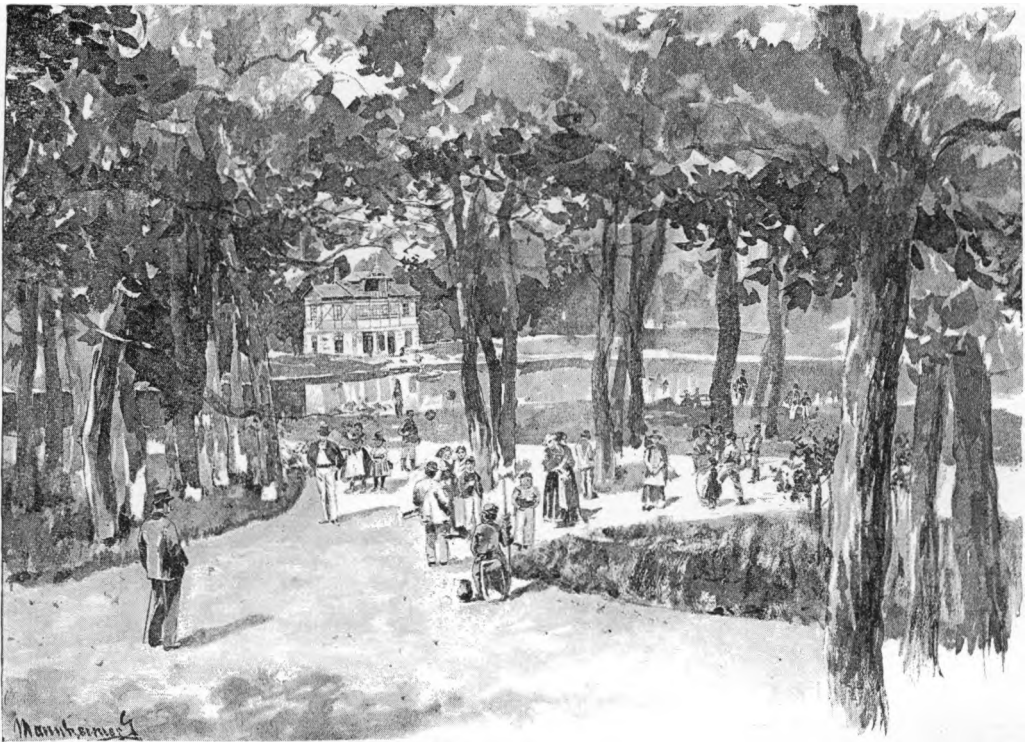
Szesziparunk világhírű. A négy szeszgyárban naponként 400 hektoliter szeszt termelnek s a hízómarhák állománya azokban átlag 10,000 drbra tehető.

A szeszgyárak, két műmalom és egy keményítő-gyár napi-szükséglete több mint 2700 mmázsa gabona; állandó munkásaik száma 650; évi kivitelük szeszben 59,000, lisztben 50,000 mmázsa — és pedig különösen szeszben nemcsak Európa egyes országaiba, hanem Ázsia és Afrikába is.

Az ipart és kereskedelmet nyolcz intézet látja el pénzzel, melyeknek évi forgalma nem kevesebbet, mint 150 milliót tesz ki.

Anyagi emelkedésünknek mindennél hatalmasabb tényezője azonban, hogy városunk — az Arad- és Csanád-megyét átölelő, mintaszerű olcsósággal és czélszerűséggel épített és berendezett vicinális vasutaink létesítése óta — a vasúti közlekedésnek az országban egyik legjelentékenyebb csomópontját képezi.

Egy tekintet a helybeli pályaudvar képére fogalmat adhat erről. De álljanak itt a következő, sokkal érthetőbben beszélő adatok:

Arad. — Városligeti részlet.

Az aradi pályaudvarban öt vasútvonal bírja kiindulási, illetőleg végpontját. A magy. kir. államvasutak tiszavidéki vonala, mely 1858-ban; az első erdélyi vasút, mely 1868-ban, az arad-temesvári, mely 1871-ben, az arad-körösvölgyi, mely 1877-ben és 1881-ben, az arad-csanádi, mely 1882-ben nyílt meg.

A pályaudvar területe 1858-ban 120,510 □ méter volt; 1882-ben 106,053-mal lett megnagyobbítva s így ma 228,380 m²-t tesz ki. A megnagyobbítás végett eszközölt kisajátítások 114,748 frt 12 krba; a terület megnagyobbítása mellett 1882-től 1889-ig létesített új építkezések és berendezések 649,704 frt 33 krba kerültek. Az

új épületek közül legnevezetesebb a két raktár, melyek 4643 m² területet foglalnak el s daczára nagy terjedelműeknek, mindjárt az első napon, megnyitásuk után egészen megteltek. A pályaudvar el van látva váltóbiztosító-készülékkel, a vonatok közlekedése biztonságának megóvása végett. Ez annál inkább szükséges, mivel naponként 36 vonat közlekedik s az itt felosztott tehervonatok újból összeállításán három mozdony tesz folytonos szolgálatot s naponként 500—600 kocsi mozgat.

A zona-díjszabás a személyforgalmat megkétszerezte, míg ugyanis 1887 és 1888-ban átlag 175,000, 1889-ben 226,391 utas fordult itt meg.

Az összes teherforgalom 1887—1889 három évi átlagot véve 345,000 tonnát tett ki. Ebből behozatal 207,000, kivitel 138,000 tonna.

***

Ez Arad fejlődésének és jövőjének a képe....

Aradé, melyért más tényező, mint polgárainak hazaszeretete és tevékenysége nem szállott síkra. Azé az Aradé, melyet 1848 és 1849-ben kiállott szenvedései s ezek által meg nem törött hazaszeretete és hűsége méltóvá tettek arra, hogy a szabadság Golgothája és most szabadságharcunk apothéosisának színhelye legyen.

A mi városunknak országos érdekből is minél fejlettebbnek és erősebbnek kell lennie, hogy betöltse azt a nagy hivatást, mely reá, mint a magyar kultúrának egy nagy vidéket felölelő gócpontjára van ruházva.

És Arad polgárai, a múltból bizalmat merítve — elég erőt, mélyen meggyökeresedett s nem lankadó lelkesedést éreznek magukban, hogy e nagy hivatásnak megfeleljenek

Parecz István.

A KÖZÖS HAZA.

A sokat szenvedett, de saját erejéből fölvirágzó Arad, képe az egész hazának a dicsőség és gyász napjaitól kezdve egész máig. Miként Arad lakossága katolikus, görög katolikus, ágostai evangélikus, helvét hitvallású, görög nem egyesült román és szerb meg mózes hitű; miként nyelvre nézve: magyar, német, román, szerb és tót is akad: azonképen van a dolog hazánkban is. Még 1848-ban Aradnak színezete alig magyar, azonképen az országon is erős az idegen színezet akkoriban; honvédseregeink szervezete idegen; tábornokaink, kormányférfiaink német nyelven érintkeznek. De miként Arad sokféle nyelvű, vallású polgársága kiállt a szent ügyért, küzdött és vérezett, azonképen tett a haza polgársága is vallás, nemzetiségi tekintetek nélkül. Nem a magyar nyelvű népnek egyedül való küzdelme volt az a küzdelem, hanem a törvényben, jogban, szabadságban egyesült *magyar nemzeté*, melynek tagja minden polgár, ki széles e hazában él: imádja istenét bármikép, legyen nyelve bárminő. A *közös haza* szeretete összeforrasztott bennünket és annak hősei, államférfiai, martyrjai nemcsak magyarok, hanem németek, rácok, oláhok, horvátok, tótok is.

Maga az *aradi tizenhárom vértanú* nem csupa magyar: *Damjanich*, a hősök hőse rác volt, *Knézich* horvát volt, *Kiss Ernő* és *Lázár* eredetükre örmények, *Pöltenberg*, *Leiningen* németek voltak. — *Vukovics Sebő*, Temes vármegye alispánja, a kitűnő műveltségű férfiú, 1849-iki igazságügy miniszter, ki kitartott az utolsó pillanatig s hosszas bujdosás után menekülve 1851-ben az Újépület mögött in-effigie fölakasztatott: szerb származású. *Duschek Ferencz*, a forradalom híres pénzügy-minisztere, ki titáni erővel dolgozott, hogy az egész gépezet el ne akadjon, ki magának Kossuthnak szava szerint a pótolhatlan hármak egyike, ki milliókat forgatott és szegény maradt, kinek két fia mint őrnagy és kapitány végig harcolta az egész szabadságharcot és utána közlegényeknek soroztattak be; ki, mikor minden elveszett, se menekült, mert a pénztárral be kell számolnia az ellenségnek is, hisz az életnél is előbbre való a becsület, a forradalom becsülete. És beszámolt; évekig hurczolták ide-oda, 1852-ben 6 évi várfogságra ítélték, családjá elpusztult, nejét a sok csapás sírba vitte. . . e férfiú egy Csehországból ide költözött családnak sarjádéka, ki még ott született.

Híresek voltak a magyar intelligenciából álló győzhetetlen *veres-sapkások*, a *fehér*

kakas-tollasok, de a *tót turóczi zászlóalj* is úgy harcolt Branyiszkónál, hogy a csata után új zászlót kapott e felirattal: «Branyiszkói győzelem, febr. 5. 1849.»; vagy ki ne hallotta volna hírére a *Csiri-kompaniának*? — azt a gúnynevet a nyitrai és árvai tót fiúk tették oly híressé, oly dicsővé.* Magyarország keleti részéről úgyszólván csupa *oláh* fiúkból álló 36-ik zászlóalj csak úgy megállja a sarat, mint a magyar zászlóalj; a délvidéki *német és oláh* községek a magyarokkal egyetemben magokra maradva együtt küzdenek, viaskodnak a föltámadt ráczok ellen; Szamosújvár *örményei* lelkesülten, kitűnő vendégszeretettel fogadják Bem seregét, a mikor az Erdélybe jövet karácsonykor Kolozsvárnak tart; egy *Eperjesen fölül falu* öreg lelkésze sírva panaszolja az akkor már kifelé vonuló muszkáknak, hogy falujából mintegy 270 férfi hiányzik, kik a háborúban részt vettek és ezek közt 96 családos ember; mikor Schlick osztrák hadvezér megverte Mészárost, akkor tán Debreczent, hol a magyar kormány székel, meg Nagyváradot is elfoglalhatja, de a *német «lutheránus Szepesség»* mozgalmai miatt — hátában lévén — nem merte elhagyni Kassát. A tőlünk sokáig elkülönítve élt *székelyek* csodáját művelik a hazafiságnak, vitézségnek és új Thermopylaeket állítanak a történelemben, mint pl. Borgo Prundnál. Maga, ellenségek Offenberg tábornok írja, hogy ott 150 székely, mezei munkás, kiszolgált katona, öt óráig feltartóztatta a 7. és 9. gyalog dandár tüzérségét és két zászlóalj rohamát háromszor visszaverve 350 emberét tönkretette. Csak bekerítés után bírtak velök, mikor két-harmad részüknél több elesett, csak akkor foghatták el a többi. Azok se maradtak foglyok; már a következő nap hirtelen támadással lefegyverzik őreiket, a viaskodásban még 11 elpusztul, a többi elmenekül.

A hazafiság nagy bűnébe keveredtek a *zsidók* is, kik szívvel-lélekkel csatlakoztak az új eszmékhez, hogy is ne: nekik is adott a szabadság hazát! Tömegesen jelentkeznek a nemzetőrség, honvédség zászlói alá, csak az volt a baj, hogy e megvetett néposztállyal a polgárság nem akart egy glédában állani. Ezen azután úgy segített az előkelőségéből álló pesti radikális kör, hogy külön alakult és soraiba tüntetőleg meghívta és fölvette a zsidókat, hogy a hazaszereteten és annak oltalmában minden eggyé olvadjon. Meg is adták árát buzgóságuknak, különösen Windischgrätz herczeg haragudott rájuk szörnyen. Mikor 48 végén bevonult Pestre, kiadta a rendeletet, hogy minden zsidó, ki a magyarhoz szítás bűnében találtatik, nemcsak egyénileg lakol, hanem a község, a hova tartozik, minden egyénért 20,000 frtra ítéltetik. Négy pesti zsidóra kisült a nagy bűn, hogy ők a magyar sereg számára ruhaneműeket szándékoztak szállítani: 8 évi várfogságra ítéltettek, a pesti zsidó-hitközséget pedig 80,000 pengő forintnyi ezüst pénzre

* Branyiszkó körül közülök egy, alig 17 éves ifjú az erdőszélen a havon elterült. Egy nádor huszár utónyargoncza találta föl a félhalottat, s miután életre hozta, többet se tudott mondani, mint hogy *stvertj kompanie* — a negyedik századból való s abból lett a *csiri kompania* név.

büntették és rajtuk azt nyomban be is hajtották. A tolerantiális adót is, melyet a magyar országgyűlés már régen eltörölt, a zsidóknak 480,000 frtban legrövidebb idő alatt meg kellett fizetniök. Még rettentesebben járt el az ó-budai és pesti zsidó közönséggel Haynau, ki «ismételő gyalázatos és törvényellenes» magaviseletökért «indítva érezte magát» szörnyű sarcot vetni rájuk. Olyan fejenként 10—20,000 frtos büntetések estek másutt is, pl. Aradon vagy Aszódon, ez utóbbiak azonban fizetés helyett jobbnak látták in corpore eltűnni Aszódról.

Cigányainkat soha sem bántotta a hősiség, de van akkor cigánykatona is elég; még többet használtak hegedűjűkkel s nem egyszer sokat koczkáztattak. Mikor már minden a vége felé járt, az oroszok Debreczenbe bevonultak, Paskievics és az orosz főhadiszálláson Ausztriának képviselője, a református püspökkel a nép nevében megkövették az Istent ápril 14-ikéért az ottani nagy templomban: utána nagy díszbéd következett, melyre Boka Károly bandája lett berendelve. Muzsikálni muszáj volt, muzsikált is Boka és ezzel kezdette nótái sorát:

«Megvirrad még valaha,
Nem lesz mindig éjszaka !»

Nagy volt a lelkesülés, az áldozatkészség, mikor kitudódott, hogy veszélyben a haza. Városok és faluk, mágnások és polgárok, papok és világiak, nők és gyermekek, kiki a maga módja szerint szolgált a hazának. Mikor a magyar állam önállóvá lett, az összes állami kincstárakban 506,015 frt 24 $\frac{1}{2}$ krajczár volt; oly átkozott rosszul gazdálkodott örökségünk kezelője, gyámja: az absolut kormány. Magyar ezredeink külső országokban voltak és hiába sürgettük törvény szerint azok haza jövetelét, az idegenek kivitelét: a kamarilla mindenképen akadékoskodott. A közben fellázadtak délen a szerbek, a horvátok, az erdélyi szászok, oláhok: pénz kellett, hadsereg kellett, fegyverkezni kellett háború közben; és lett pénz, hadsereg, fölszerelés. Gróf *Károlyi István* mintegy 4 mázsa ezüstneműt ad pénzalapra, saját költségén egész huszárezredet állít, szerel föl és tartja; spártai apaként harciba száll maga is két fiával s magával visz tisztjei és cselédei közül is minden fegyverfoghatót. Gróf *Nádasdy Lipótné*, *Forray Júlia* több mázsa ezüstöt ajánl föl, *Nádasdy F.* érsek vagy 3 mázsát, *Zichy Ferraris Manó* gr. 5 mázsát, *Károlyi György* gr. ugyanannyit, gróf *Széchenyi István* 1 $\frac{1}{2}$ mázsát, és így tovább; ismétlődtek oly jelenetek, mint a minők a hosszú parlament idejében Angliában, vagy a nagy forradalom idejében Franciaországban történtek. A hivatalos *Közlöny* minden száma hasábkokkal közli az adományokat; hivatalnokok fizetésük %-eit adják, mások kezekösszegben évi díjakat ajánlanak meg. *Zsoldos* író akadémiái jutalmát, nagy ezüst billikomot ajándékoz; *egy nő* férje jegyajándékát, arany nyaklánczot, fülbevalót ad, pedig szegény; *egy anya* fiának emlékkövére fillérenként gyűjtögetett 100 frtját teszi le. Sokan — nem lévén pénzük — fiaikat ajánlják föl, mint pl. egy

kapnikbányai szegény erdész... elbámul a mai kor gyermeke, ha olvassa azokat az adomány kimutatásokat. A városok fölszerelést adnak, az egyházak kincseiktől fosztják meg magukat, mint pl. a pécsi székesegyház, a nők ruhaféléket, tépést ezerszám, mázsaszám adományoznak. A községek harangjaikat szedik le ágyuöntésre; így Zombor katolikus és óhitű lakossága hat darab harangot, Maros-zék sámsondi járása 13-at, Ugocsa több községe 10-et, Aranyosszék 18-at, más kisebb-nagyobb községek csak néhány hónap alatt 80-at. *Péchy Istvánné* egy lovat és a haza védelmére küldi még teljesen felszerelve két fiát: Lászlót és Istvánt; ugyanígy tesz Nagy Gábor ref. lelkész; — *Berecz Imre* segédlelkész 150 p. forint évi fizetését; — *Lovas Dániel* jegyző egy lovat, 300 köböl rozsát, búzáját, zabját és nyolcz ökröt; — a szabolcsi hölgyek 2000 fehérneműt, a csanádmegyeiek harmadfélezetet, Szathmármegye 7000-en fölül tevőt adnak. — Aranyban ezüstben önkéntes adomány után összehoznak hamarosan három millió forint alapot papírpénz kibocsátására; utóbb már alap sem kell: teljes értékben elfogadja a Kossuth bankót minden ember, sőt sokan csakis ezt fogadják el. — Az ifjak, fegyverfogható férfiak honvédnek álltak be, nincs annyi fölszerelés, mint a mennyi zászlók alá tolna és a nemzet hova-tova 200,000 harczost állított ki. Az ország határain kívül levő huszárezredek ezer veszély közt csapatostul szökdöstek haza hónapok védelmére; elsőek voltak a württembergi huszároktól Lenkey százada, kiket a Nádor-huszárok, Szász-Koburg-Gothák és mások követtek Csehországból, Galiciából, Olaszországból és kik közül sokan szerencsétlenül jártak hazaszeretetükért. *Papok, theologusok, szerzetesek* a táborokba siettek, hirdetve Istent és hazaszeretetet vagy harczolva karddal. A magyar kath. püspöki kar pásztorlevélben lelkes hazafiságra, áldozatkésztségre hívja fel híveit; *Erdőssy Imre* piarista, a merész branyiszközi támadásnál mint egy második Kapisztrán jár a csataláncz előtt és magasba tartott kereszttel lelkesíti a támadókat; nemkülönben tesz *Mednyánszky Caesar* is a kápolnai csatában. *Rómer Flóris* benczést, tudománya, szerencséje egész az udvar közelébe vitte, hanem azért fegyvert fogott és mint vitéz kapitány szolgálta végig a szabadságharcot. Utána 1854-ig fogságot szenvedett Josephstadtban. Hasonlóan tett *Rónay Jácint* benczés, ki mint tábori pap és biztos vett végig részt benne; utóbb bujdosott, menekült. 66-ban történt visszatérése után e «lázdó» lett a trónörökösnek tanára a magyar történetből, utóbb pedig a királykisasszony összes tanulmányainak vezetésével bizatott meg. Pap volt *Horváth Mihály* püspök, a nagy történetíró és kultuszminister; egyedül az olmützi és Josephstadti foglyok közt vagy 30 katolikus világi papot, 10 szerzetest, 30 protestáns papot és több óhitű, meg unitárius lelkészt találunk, kik hazafias bűneikért lakoltak ottan. Így tettek más pályák férfiai, növendékei is. A magyar királyi testőrök már előbb folyamodtak elbocsátatásuk végett: ők a haza oltalmára akarnak sietni; az első fölhívásra pedig két horvát kivételével mind beadták kilépési kérvényüket

Vécsey Ágost gróf kapitányuknak, ki hasztalan igyekezett őket annak visszavételére bírni. Be sem várva a választ, mindnyájan elhagyták Bécset és Pestre utaztak, hol a különféle hadtestekbe osztották be őket. A bécsi *Therezianum* «lovag akadémia» végzett nemes növendékei nem mentek mint hadnagyok az olaszországi hadsereghez, hanem rebelláltak, hazajöttek és beálltak honvédeknek. Csak egy akadt közülük, ki hazája ellen fegyvert fogott — nagy úr lett belőle, míg a többiek ott veszttek a csatatereken. — Igazi gyerekek kunyoráltak befogadásért a zászlók alá, ha másnak nem, hát dobosnak, gyutaccsinálónak, tüzérnek. Arad vára átadásakor az oroszokat úgy meglepte a honvédeknek öltözött 10—13 éves gyutaccsináló fiúknak százada, hogy ujjongó tetszés-zajban törtek ki. A tüzérségnél kivált sok volt a gyermekszámba menő ifjú; fiatal diákok, kik azonban pompásan lóttek. A IV., később VIII-ik üteg hatos számú ágyúja a szervezéskor szintén hat vékony gyereknek jutott; a legidősebb 18, a legkisebb nem egészen 15 éves volt: ezek lettek a «csámpások». Hanem már az első gyakorlatnál kitűnt, hogy mihaszna a nagy vitészség, ha nincs erő: nem tudtak lemozdonyozni és keservesen sírva fakadtak. Segítségükre ekkor azután valami Torják nevű erős palócz szekereset osztottak be közéjük, és Torják onnét kezdve valóságos nemtője volt a csámpásoknak. Schwechatnál — hol csatavesztéssel végződött a dolog — ők az utolsók; ki volt adva már a parancs: «mozdonyra!», az ütegnek többi ágyúja már hátrálóban, ezt is befogták már, de az ellenség oly szép tömött sorokban jön ... "hagyj még egyet löni Pista (Maár) — rimánkodik V. J. — bizony Isten adok egy — kiflit!» és Pista enged, belezudítanak hát még egyet a tömegbe, hanem azután az igaz, hogy volt vesd el magad. Végig csinálták az egész hadjáratot s tavaszra kelve — egyik tagjának szava szerint «mint a süldő malaczkok tavaszra megsoványodnak, de meg-nőnek, mi is úgy megerősödtünk, úgy megnőttünk, hogy saját szüleink is alig ismertek reánk».

És a kiket első sorban kellett volna említenünk, kik a haza szeretetében, áldozatkészségben az eszmény magaslatáig emelkedtek, kik buzogtak, szenvedtek a férfiatól még remélhető dicsőség, kitűnés, hatalom vágya nélkül: a nők, a *magyar nők!* Ki lesz tetteiknek valamikor méltó rajzolója? Voltak, kik nemük megtagadásával fegyveresen küzdöttek és tisztségig emelkedtek; többen voltak azok, kik nemükhöz illőbben a csüggedő, nehéz körülmények közt ingadozó férfiakat lelkesítették kitartásra az igaz ügy mellett, a kik fölkeresték a csatamezőket, a kórházak iszonyait és sebeket kötöztek, beteget ápoltak; mikor pedig mindennek vége volt: daczolnak a hatalommal, bénákat istápolnak, bujdosókat szöktetnek, férjeikkel osztják a börtön, száműzetés keserűségét vagy saját boldogságuk rombadóltével mások szerencsétlenségének enyhítésében keresik saját vizsgálatukat. Idegen származású vértanúink nejei magyar nők voltak, mint *Leiningenné, Damjanichné*; a hazafias érzelmű egri asszony: *Knézichné*, Branyiszko hősné neje:

Guyon Richárdné, Duschek pénzügyminiszternek neje, *Bedekovich Kornélia*: magyar nők, kik együtt buzognak a hazafias nőegyletek körül a szabadságharcz idejében. Nagyváradi magyar lány volt neje az öreg báró *Hrabovszky Jánosnak*, a vészes idő kitörésekor Szlavónia főhadparancsnokának, ki egész fényes múltját áldozatul hozta, ki méltóságaitól, kitüntetéseitől megfosztva, mint várfogoly halt meg Olmützben. Magyar neje volt a pákozdi győzőnek, Moga János cs. kir. altábornagynak: *Farkas Eliza* a Csallóközről. Ők is mindent veszítettek, Moga várfogságra ítéltetett, oda követte a hű nő is férjét Olmützbe és ott is halt meg mielőtt férje kiszabadult volna.

Koszorúkkal, lelkesedéssel fogadják seregeinket; magyar lányok ajkán támad a dal és éneklik székében:

Ti leányok, maradjatok pártába,
Igaz magyar nem szoríthat karjába;
Ki honn marad, nem érdemel,
A ki elmegy, annak nem kell feleség!

Gróf *Károlyiné* csókot ad a Pesten megjelent első huszárnak; *Lugoson, Nagy-Becskereken* «még lovaink füle sem volt ki a koszorúból» — írja egyik honvédtiszt. Báró Révay György az osztrákok hív embere és főispánja volt, hanem azért neje *Keglevics Róza* grófnő és két lánya *Gizella* és *Róza*, nagy selyemszalagot hímeznek a branyiszközi hősöknek, a csongrádi fiúkból álló 33-ik zászlóaljnak. Nem így viselkednek az ellenséggel szemben. Jellachich közeledtének hírére *Buda, Pest előkelő asszonyai* a férfiakkal versenyt talicskázzák a földet, a várost védő sánczmunkákhoz; ugyanígy tesznek *Nagybánya asszonyai, leányai* is, vezetőjük, gróf Teleki Edéné mellett. Mikor 49 elején a győzelmes Windischgrätz bevonult a fővárosba, a híres horvát bán, Jellachich, gróf Károlyi György palotájába szállásolta el magát. Mint a nő-világ kedvence, bejelentette magát a grófnénál, de a grófné azt üzenté neki, hogy beteg, különben is egy Jellachichnak beteg fog lenni mindenkor. Lugoson a lugosi nők egyik legszebbike, régi szabású magyar ember lánya, *Lévay Mari*, elvált férjétől, egy igen gazdag embertől, mert férje ellensége a magyarnak.

Mikor Windischgrätz Pestre bevonult, a Debreczenbe menekülő magyar kormány hátrahagyta nehéz sebesültjeit. Csalatkozott az ellenség emberségében, mert habár a magyar kormány a kórházi felügyelőnek 20,000 frtot küldött ápolásukra, azok kihányattak a maró hidegbe és januáriusi hóba; voltak, kiket a legrondább börtönökbe zártak s 24 órán át egyszer adtak nekik kenyeret és vizet. Nőink, pesti lelkes nők karolták fel titkon a szerencsétleneket: gróf *Károlyiné, Orczyné, Lászlóné, Manóné, Privorszkiné, Fuchsbergerné, Garayné, Dóriné, Csekonicsné*. Volt nő, ki maga után vitette az apró pénzt és minden eléje vánszorgó hadfinak

számolatlanul adott és eltűnt, félve a megismeréstől. — A kórházak ügyeit nők vezetik, de felkeresik a csatatereteket is. Csak ez évben halt meg györgyfi Horváth József 48-ki tábori törzsorvos neje, *Horváth Anna*, ki férjével, mint alig egyéves asszony ment a csatába és az egész küzdelem alatt vele maradt, a csatatereteken kikereste a sebesülteket, a kórházakban éjjel-nappal ápolta azokat, ott volt nem egyszer a harcvonalban és a Titel körüli csatákban annyira kitüntette magát, hogy Perczel tábornok külön napi parancsban dicsérte meg.

A magyar nők örök kitűnőségei maradnak gróf *Károlyi Györgyné* és nővére gróf *Batthyány Lajosné*, kiket Petőfi énekelt meg, mint az igaz honleányok színaranyát. A veszedelem hazátlanná tette az elsőt, örök gyászt borított utóbbira, de meg nem törhette; a hazafias jótékonyság anyala lett Damjanichnéval egyetemben és mások könyeinek felszárításával enyhítette saját boldogtalanságát. E dicsők közé tartoznak gróf *Forray-Brunswik Júlia* és leánya gróf *Nádasdy Lipótné*, minden időben a magyarság terjesztője, ki ezreket áldozott a haza oltárára, követte férjét a börtönbe, anyala lett a dunántúli részek bujdosóinak és nem egy történeti személyt mentett meg az akasztófától. A hazaszeretet nemes martyrja gróf *Teleki Blanka*, ki szépnek, gazdagnak születve, nevelőintézetet alapít és élete feladatául az elmagyartalanodott főúri családok lánygyermekének magyar nőkké nevelését választotta. Összeesküvés vád alapján a vele rokonlelkületű *Lövey Klárával* évekig terjedő börtönt szenvedett, de elszenvetde mintsem kegyelmet kért volna attól a hatalomtól, mely őt a vád visszautasítása dacára elítélte. — *Bohusné Szögyény Antónia* nevét imába foglalta az aradi várnak száz meg száz foglya; nem volt a környéken bujdosó, várbeli fogoly, ki a *Vásárhelyi nővérek* két aradi házának részvétét, barátságát, szivességét ne érezte volna; *Házynének* Krassóban ép a végvidékkel határos nagy birtoka volt, ott háziorvos, titkár, káplán, ügyész, ellenőr, igazgató le a díszkertészig mind menekülőkből állott, kiket a derék asszony egymásután nagy buzgalommal segített át Törökországba; ... de ki győzné mind elsorolni, könyveket lehetne, *kellene* róla írni.

Hogy ennyi fény mellett volt árnyék is, ki tagadná? horvát, szerb, oláh, szász ellenünk harczolt és voltak hírhedt «muszkavezetők»,... de hát az apostolok csak tizenketten voltak és egy *Isten* válogatta őket össze és mégis akadt köztük egy kételkedő, egy tagadó, és egy áruló ...

Varga Ottó.

A MAGYAR FAJ HEGEMÓNIAJA.

I.

Az emberiség kihirdetetlen egyetemes törvények valósítója.

Költészetével megsejdi, tudásával megéri azokat, hitében meghajol előttük hősei és vértanúiban meghal érettük.

Az emberiség lényegét, célját illetik e törvények, valóságukkal az emberiség alakul meg, minden irányú kifejtésükkel beáll reája az idők teljessége.

Az emberiség csak lassan lesz. Lényege nehezen válik ki a mindenség gomolyából, külön világát, a jognak, a felebaráti szeretetnek, a művészetnek, a hitnek, a tudásnak világát fájdalmas csalódások között, arcza véres verejtékével, legjobbjainak véráldozatával hódítja el a természet világától.

A föld súlya mellett, mely lehúzza oda, a honnan származott, saját lényegének erői, hite, költészete, tudása nem kevésbé viszik tévútra az emberiséget, midőn önlényegét, annak rejtett törvényeit keresi.

Hite babonává, költészete üres játékká, tudása előítéletté, hősei bohócokká, vértanúi rajongókká válnak, mert azt hiszi a maga céljának, javának, a mi annak épen útjában áll és vagy nem bírja a mindenségnek s benne az emberiségnek szükséges összefüggéseit, törvényeit kitalálni, vagy pedig nincs erkölcsi ereje érvényre emelni.

Az emberiségnek ez a sorsa ismétlődik legkisebb elemének, az embernek életében csakúgy, mint leghatalmasabb tagjaiében, a nemzetekében.

Az emberiség lényegének javára, élete törvényének valósításán munkáltatok-e Ti tizenhárman, a kik Aradnál vértanuhalált szenvedtetek?

Azok a bitófák, melyeken éltetek kiadatok, támasztó oszlopai lettek-e az emberiség céljának ? kérdi a megfontoló emberi elme azon a napon, midőn az emberi szív, borzongva iszonyú végetek emléktől, ellágyulva lényetek kegyeletében s örvendezve eltiport lelkeitek megelevenülésének az újra támadt nemzeti létben, emléketekre kiformált, hatalmas érczet helyez a természet külső világába, hogy ott is jele maradjon a szellemek országában el nem vesző élteteknek.

Ha a szívnek, egy nemzet szívének hódolata határozná az elme töprengései fölött? Ha a szív mindig megtalálná a helyest?

A nemzet szeretete váljon nem önmagát szereti-e bennetek, nem önmagának emel-e oszlopot?

Nem az emberiség útjában álló akadály volt-e a nemzet, melyért meghaltatok? nem az emberiség fensőbb céljainak ellenére oltódott-e ki éltetek? Egy nép szabadsága nem az emberiség java szükségképen, ki tagadhatná? Nem voltak-e rajongók, kiket összetörtek az európai világ történetének kerekerei? Nem az emberiségre becsesebb aspirációk elnyomói voltak-e, midőn a magyar faj létéért, fölényéért a Kárpátok övedzte földön síkra szálltatok a külső s a nemzet önkeblében föltámadt ellenségek ellen?

Az egyéni morál ítélőszéke előtt halálotok a honfi hűség és szeretetnek dicső áldozata ugyan, de váljon az emberi nemre van-e más jelentősége mint az, hogy ez erénynek egy újabb magasztos példáját hagyátok az utókorra? és szaporítátok az emberiség szellemi, erkölcsi tőkét, melyet évezrek óta gyűjt a vérrel tanúsított honszeretet példáiból, a nélkül hogy velők lényegét jobban kifejtene vagy célját inkább megközelítene?

Az elme töprengései ép oly sorvasztók, mint a szív kielégítetlen vágyódásai.

Bocsássátok meg őket megdicsőült szellemek a kegyelet e napján, bocsássátok meg neki, hogy a szív indulatát az értelem sűrű szűrőjén akarja átteresztetni, keresve nincs-e salakja, keresve mi benne az örök értékű s mégis új az emberiségre?

Dicskoszorútok leghervadhatlanabb levelei a száraz lánczokból fakadnak, melyeket az elme kovácsol, latolgatva miért haltatok meg? mit ért s mit ér az a nemzet, melynek vértanúi lettetek? mit valósított meg az emberiség lényegéből, mit ért el céljából?

Nevetek, mint embereké örökre az erény tündöklő mintái, az ártatlan áldozatok magasztos példái gyanánt fog az utókorra maradni, de értéketek, érdemetek, mint világtörténeti tényezőkké a magyar faj értékével, fölényének, uralkodásának jogosultságával áll vagy esik.

E fölény, ez uralkodás jogosultsága ma európainál elismert tény, az európai államok rendszerének s így az emberiség életének lényeges tényezője, miért azt újra az elme mérő serpenyőjébe vetni, miért épen ez ünnepen?

Mert e ténynek vannak irigyei, vannak ostromlói, mert belső elemeinek, erkölcsi okainak bonczolása azt a mérő tény színvonaláról a jog szentségének körébe emeli és mert végül a Ti el nem múló dicsőségetek legszilárdabb talpköve.

II.

Miért kell az államnak, mely hazánk földén a jognak s igazságnak osztogatója, a gazdasági és erkölcsi javak ápolója, a fegyveres erő irányzója, szellemben főleg magyarnak, miért kell a magyar fajnak a vele együttélő népek fölött vezetőként kiemelkedni?

Mert az európai emberiség mai alakulásában e földön, a hol egyrészt a szláv

és német világ találkoznak, másrészt a hol a török birodalom helyén keletkezett új államok készületlensége miatt az európai világot a fölbomlás veszélyei fenyegetik, erős államnak, még pedig külön létalappal, sajátos jelleggel bíró államnak kell lennie.

Az egyes államok ugyanis sohasem csak egy nép szükséglete miatt állanak fenn, habár egy nép teremtő ereje hozza is őket létre.

A népek államteremtő ereje ugyanis csak akkor bizonyul véglegesnek, ha alkotása megfér az emberiség többi alkotásaival, ha az egyes népek külön egyéni céljában az emberiség lényege jut valósulásra, nagyobb teljességre.

A mily bizonyos azonban ez összefüggés az egyes állam létele s az emberiség lényege s célja között, ép oly kétségtelen s csak az egyoldalú ideologia hihette az ellenkezőt, hogy az egyes államok keletkezésének nem csak egyetemes emberi, nem csak a nagy területek viszonyaiból eredő okai vannak.

Az államok nem egyedül az emberiség közös törekvéseiből, nem is a nagy területek kormányzásának nehézségeiből erednek.

Az emberiség nem egyenlő elemeknek pusztán területileg elváló csoportjaiból alakult világ, az emberiség nagy tagozatai, a nemzetek az emberiségnek szellemi individualizálódásai. A nemzeteknek az emberi közös jellegben való osztozás mellett kiemelkedő ez a szellemi egyénisége kívánja az állami elzárkózást, a szuverenitást más nemzeti egyéniségek irányában.

Hazánkról különösen áll, hogy lételéhez fűződik az emberiség közös célja, valamint az emberi világnak az az alaptörvénye, hogy az emberiség lényege csakis külön nemzeti egyéniségek útján nyilatkozik.

Nem egy fajnak egyoldalú uralmi vágya, nem egy fajnak a maga szelleme kifejtésére törő nyers ereje, hanem az emberiség örök lényege, közös célja kíván itt államot, a mely ne csak védgátként álljon a germán és szláv áramlatok között s a Balkánról fenyegető általános zűrzavar ellen, a mely ne csak közvetítő legyen kelet és nyugat között, de olyat egyszersmind, a melynek legyen önálló lényege, külön szelleme, melyben az egyetemes emberi sajátosan revelálódik, a mely ennél fogva külön akaratot vethessen a mérlegbe, midőn az emberiség sorsa fölött összecsapnak a nemzetek tengerének hullámai.

E tételnek azt a részét, hogy itt erős államnak kell lennie, elismerik ez ország népfajai majdnem kivétel nélkül, csak abban van véleményeltérés, milyen legyen az állam? egy fajnak vagy az országot lakó valamennyi fajnak jellegét kifejező-e?

E tételnek általán elismert részéből önként következik azonban, hogy az az állam, melyre a Tisza-Duna mentén az európai emberiségnek szüksége van, semleges, Európa ügyeiben a cselekvéstől tartózkodó, merőben művelődési, gazdaság-célokra szorítkozó, mint a Svájc vagy Belgium, nem lehet.

Ez a nagy terület Európa szívében, nem maradhat ki az európai emberiség cselekvő

életéből, nem helyezhető nemzetközi gyámság alá neutralizálás útján, mint a kis Svájc vagy Belgium.

E helyzet annyira világos, hogy e föld neutralizálása soha senkinek eszébe nem is jutott.

De e helyzetnek ép oly természetes következése, hogy az európai emberiség szükségletének csak úgy felelhet meg az itt levő s cselekvő ténykedésre hivatott állam, ha azt erős akarat irányozza.

Erős állami akarat teremtése milyen nehéz, mutatják az egy fajon, egy valláson épült államok.

A hol azonban egy ország népe fajra, hitre oly egyveleg, mint a miénk, ott az egy akaratra jutás 7—8 népfaj politikai egyenjogúsága mellett oly akadályokkal járna, melyek az állam nyomatékát nemzetközi ügyekben majd a semmire szállítanák. Mert különböző fajoknak, mint népegészeknek egyenjogúsítása egy országban érzületük, szellemük, akaratuk közhatalmi érvényesíthetésének egyenlőségét jelenti. Mentől több tehát a népfaj egy országban, annál nehezebb ott, ha teljesen nem lehetetlen, azok politikai egyenjogúsítása mellett, egy közös iránynak, egy erős akaratnak az alkotása.

A federatív alakulatok mindig csak ott voltak lehetségesek, a hol a federatív állam részeiben közös nemzeti alapjelleg hatott.

Ha tehát ez állam emberiségi hivatásának meg akar felelni, a benne élő fajok federációján vagy is mint népegészeknek politikai egyenjogúsításán nem nyughatik, hanem legalább is az egyik faj hegemoniáján kell nyugodnia, az állam akaratának, intézményeinek egy népfaj fölfogásától, akaratától kell függnie, ennek jellegét kell azoknak visszatükröznie, a hatalom eszközeinek főként ennél kell lenniök. Azt a minden állami alakulattól elválhatlan alapirányt nem lehet a különböző fajok véletlen csoportosulásától már csak annál a külső oknál fogva sem várni, mert a mint ez akaratcsoportosulások bizonytalanok, ép úgy kiszámíthatlan lenne a rajtuk nyugvó állam akarata, melyre más államok teljességgel nem számíthatnának.

Annál is inkább, mert csak a múlt százdból ránk maradt gondolkodásmód képzelhette, hogy az államok nemzetközi hajlamai, állásfoglalása, azok belső szellemi alapjai és eredményei ú. m. a jog, az erkölcs a népek ész- és képzelemvilága, minden nemzeti sajátosságtól mentek, a közös emberi jellegnek egyforma ismétlődései lehetnének.

Ily nemzeti sajátosságot azonban hazánk összes népfajai szellemének vegyülékeként várni, ha ezek mindegyikének mint népegésznek politikai érvényesülése állítatik föl elvül, annyi, mint az ellentétek kiélesítésébe helyezni az összhang létrejöttét.

Az állam, mely ekként a Kárpátok között fennállhat, a nem vezető népfajokra nézve azokat a bajokat, melyek az egyénre, a kisebbségre minden állami kapcsolattól elválhatlanok, természetesen fokozza.

Az egyénre az összességtől, a kisebbségre a többségtől gyakorolt nyomás ily államban az egyik fajnak a másiktól való nyomásává válik, mert a fajok közül csak az egyiknél lesz a politikai hatalom, csak az egyiknek jellege nyer közérővel külső érvényesülést, a többiek pedig csak társadalmilag, magán és egyesületi tevékenység s az uralkodó fajra gyakorolt hatás útján fejthetik ki lényegüket.

Ily helyzet a mai kor eszméivel elvben összeegyeztethetetlennek látszik, mert az arisztokraczia elvének érvényesítését foglalja magában faji, nemzeti tekintetben akkor, midőn az emberiség s benne a magyar nemzet is a demokratikus egyenlőség utain halad.

Ámde tévedne, a ki a demokracziának az állami élet körében érvényre emelkedett elveit az emberiség összéletében annak nemzetközi viszonyaiban is uralkodóknak tartaná; már pedig minden vegyes népfajú államban bizonyos fokig a nemzetközi állapot egy neme folytatódik; helytelen hát az államokat az emberiség életelveinek csak egyike szempontjából itélni meg.

Ugyanis a nemzetközi viszonyokban a nagyhatalmak vezető állása, a kisebb államok függése amazoktól, a műveltebb népek joga a vad népek között gyarmatosításra, vajjon a nemzetek egyenlőségének, a demokracziának elvéből magyarázható-e? s nem az arisztokratikus különbség törvényének uralmát mutatja-e?

Egy faj fölénye más fajok fölött nem mondható tehát kivételes, az emberiség életének mai elveivel meg nem férő ténynek, sőt a népeknek anyagi és szellemi erejük szerint megalakuló rangsorozatán nyugszik az emberiség mai nemzetközi élete.

Ellenben különböző népfajoknak politikai egyenjogúsítása egy ország területén csakugyan ellenkeznék a mai emberiség életének irányelveivel, mert ily egyenjogúsítás a középkori rendi szerkezetnek legkirívóbb alakban való föléledését jelentené, a melyhez az emberiség újra vissza nem térhet akkor, midőn abból nagy küzdelmek után kimenekült. Csakis látszólagos tehát az ellentéte egy faj fölényének más fajok fölött az emberiség életének mai általános menetével, sőt a mennyiben az uralkodó nép nem tör a többiek megsemmisítésére s azok egyéniségének ha nem is politikai, de társadalmi érvényesülést enged, nem csak elviselhetővé válik, de kívánt is lehet, a mennyiben a hegemon faj védszárnyai alatt találhat oltalmat a vele élő más faj, a mindkettőjükre közös ellenség ellen, vagy a mennyiben az uralkodó faj irányozta állam, mely a területén lakó másik fajnak csak társadalmi érvényesülést enged, ezen faj másutt levő államának leghűbb szövetségese, sőt oltalmazója lehet.

A mérséklet az arisztokratikus államformák lelke, mondta Montesquieu, ugyanez tarthatja össze s teheti elégedetté egy vegyes népelemekből összetett, ezek egyikének hegemoniája alatt álló állam polgárait, kik emberi és egyéni jogaikra nézve teljesen egyenlők lehetnek a hegemon faj tagjaival, sőt mint külön néprajzi egészeiktől sem kell a társadalmi érvényesülésnek az egyházban, az iskolában, a közgazdaság és irodalom

terén megtagadtatni s csak politikailag lehetetlen, hogy mint külön népegészek állami külön érvényesüléshez jussanak, a mi újra nem jelenti, hogy politikailag a nem vezető fajok megsemmisüljenek, mert hiszen az egyéni egyenjogúságnál fogva, minden népfaj tagja ugyanazon feltételek mellett jut szavazathoz, hivatalhoz, mint a vezető faj tagjai.

Egyébként bármily nagyok legyenek a nehézségek, a melyekkel vegyes népfajú s mégis aktív nemzetközi ténykedésre hivatott államnak megküzdenie kell a célból, hogy egyöntetű, erős akaratra juthasson, nem szüntetik meg az emberiség szükségletét, hogy ily állam létezzék.

Arról igen lehet szó, megkívánja-e az emberiség összszélja valahol egy állam létezését, vagy megérdemli-e egy nép, hogy az emberiség körében szuverén állami létre emelkedve fejthesse ki valóját, s ha e kérdésekre tagadó lesz a történelem felelete, s valamely történelmileg létrejött államnak akár az összemberiség érdekében, akár a benne élő fajok érdemtelensége miatt föl kell bomolnia, akkor természetesen cél nélküli ily állam fentartására irányzott törekvés. Ha azonban ellenkezőleg áll a dolog, csak az lehet a kérdés, melyik népfajt illeti meg a hegemonia.

Minthogy pedig a ma uralkodó faj hegemoniáját ostromlók is elismerik itt e földön egy erős állam szükségét, tehát csak utóbbi kérdéssel kell foglalkoznunk, arra pedig csak úgy felelhetünk, ha tudjuk, volna-e mindegyik népfajában elég belső mag, elég szellemi s erkölcsi tartalom, melynek kifejtésére azok szuverénitást, azaz államiságot követelhetnének, azután azt, hogy azok között, melyek az állami színvonalra értek, melyik a legaraválőbb.

Mert az, hogy valamely népfaj létezik, még nem elég ok arra, hogy az emberiség körében, állami színvonalra emelt tényező legyen, ehhez még az is szükségeltetik, hogy e népnek legyen valami saját mondani valója, legyen oly erők birtokában, melyek az összemberiséget valami eredetivel gazdagítják.

De még ha egy népnek meg volna is e külön egyénisége, azt is csak akkor érvényesíthetné nemzetközileg elismert államisággal, ha az nem ütköznék egy másik, az emberiség céljaira sokkal fontosabb nemzet létérdekeibe.

III.

A hazai szláv fajok közül a horvát, a szerb, a ruthén elesnek e vizsgálatnál részben számuk csekélységénél, részben egyéniségök fejletlenségénél, részben annál fogva, mert közülök a horvát és szerb az ország területének egy részében, százados tradíciók alapján — bár az állami akarategység biztosításának nem könnyebbségére — bizonyos fokú külön politikai érvényesülést nyertek s csakis a velők számra nézve mérkőző tót faj marad.

E népnek azonban emberi derék tulajdonságai, az ipari és földműves munkában

való ügyessége és szorgalma daczára sokkal kevesebb öntudatos egyénisége, önálló szelleme van, hogy külön politikai érvényesülést kívánhatna, vagy épen mint más fajok vezetője, szóba jöhetne.

A tót faj továbbá társadalmilag kevésbé tagozott s a belőle kikerült csekély számú papságot, ügyvédséget leszámítva, a kisbirtok, a kisipar körében érvényesül csak, mint ilyen teljességgel híjával van azoknak az erőknek, melyek az emberiségnek mai társadalmi és állami feladatai megoldásánál szükségesek. S a tót faj meg is nyugszik más fajoknak nemcsak politikai, de társadalmi hegemoniájában is, a mint ezt a körében élő németiség állása tanúsítja.

A román társadalmilag, a földművelésben és iparban, továbbá értelmi fejlettségben, irodalomban épen a leghátrább áll az ország népei között, egyénisége azonban nemcsak határozottabb, de öntudatosabb is mint a tóté, száma pedig tekintélyes.

Ámde egyénisége még embryonalis, passzív jellegű, annak magvát alkotólag sem közöttünk, sem ott, a hol állami létre jutott, egyébben nem érvényesítette, mint a pásztorkodásban, ellenben a földművelés és ipar terén tanuló éveit éli, állami alkotása pedig azon nemzet intézményeinek recepcziójából áll, a melynek segítségével a párizsi békében 1856-ban újabb állami létre jutott.

A románságnak legalább még egy fél századig kell társadalmilag dolgoznia, hogy a tótságot vagy épen a magyar és német fajt elérje s egyénisége ezekének színvonaláig emelkedjék.

A míg ez be nem következik, a lélektan törvényei szerint, erkölcsi fogalmainkból kifolyólag lehetetlen, hogy a románság a maga tanuló éveiben egyenjogú legyen a vezetésben, az uralkodásban azokkal, a kiktől tanul, de nem kívánhatja egyénisége politikai érvényesítését sem, mikor azt a társadalmi lét legalsóbb szféréiben sem próbálta még ki.

Ily kezdetleges egyéniségű, bár nagy fejlődési erővel felruházott népfaj külön érvényesülése az ország egy részében, egyetemes emberi szempontból nagy visszaesést, a velők együtt élő fajok színvonalának is lesülyedését vonná maga után.

Az eddig tekintetbe vett népfajok közül sem a tótnak, sem a romának nem lévén ma még az a magva, mely külön politikai érvényesülésre tarthatna igényt, főleg olyan országban, melynek erősnek, hatalmasnak kell lennie az emberiség közös érdekében, nem is követelhet itt egyikök is vezetői állást, ezt csak akkor tehetnék, ha mellettök más alkalmas faj egyáltalán nem léteznék.

A Balkánon is az emelte a románságot az állami létre, hogy a rajta uralkodott török faj egyáltalán nem bírt az európai emberiség ügyének szolgálni.

A tót és román fajt politikai érvényesülésük, kétségkívül gyorsabban fejlesztené, mint a hogy az ma ez országban történhetik, a hol külön egyéniségek fejlesztésére csak a társadalmi tér van megnyitva; de maradandólag inkább biztosítaná-e?

egyéniségüket eredetében fejtené-e ki? ha a társadalmi lassú munka teréről, a politikai és nemzetközi harcokban való részvételre hivatnának meg; nem emésztene-e fel az állammá szervezkedés a többi fejlett nemzetek társaságában külön faji lényüket, midőn az még társadalmilag is a maga osztályaiban, foglalkozási ágaiban oly annyira csirájában van? azt hiszem, komoly megfontolás tárgya lehet e népfajokra nézve; annyi mindenesetre kétségtelen, hogy vezető állást maguknak a fennebbi okoknál fogva sem az országban, sem annak részében nem kívánhatnak.

Az ország népfajai közül hátra van a német és a magyar.

A német faj az, melynek igénye politikai érvényesülésre magában véve legkevésbé volna kétségbe vonható, akár egyéniségének eredetiségét, akár értelmi és erkölcsi színvonalának magasságát, akár tehetségeinek minden irányú értékességét, akár számát tekintjük is.

Ámde a történelem ítélte a német fajnak sok száz éves, a német szellem belső erejével az osztrák birodalom egész hatalmával támogatott, I. Lipót, II. József alatt, valamint a jelen század 50-es éveiben a legvégső eszközöket is megragadó törekvései fölött, hogy itt hegemoniáját megalapítsa s maga az országban lakó németység sem állott soha e törekvések oldalára, sőt leszámítva maroknyi szász töredékét, megelégedett a társadalmi érvényesüléssel s a magyar faj hegemoniájának leghűbb támasza.

Marad végül a magyar faj, mely ez országot alapította, ezer éve kormányozza.

Első jogcíme a tovább uralkodásra minden bizonnyal az ezer éves birtoklás; ámde e cím csak külső, a fontos az, mit birt e hosszú uralkodás alatt teremteni, mire nyújt kilátást a jövőben.

Hódítóként s Európát egy új hadszerkezettel ismertette meg, karddal foglalta el e földet, de ásóval és kapával hódította meg másodszer.

Bora, búzája, állatai második hódításának diadaljelei, melyeket nem kevésbé volt nehéz kiküzdeni, mint magát a földnek birtokát s a harmadik hódítás, melyben vizei ellen diadalmasan halad előre, lesz a legdicsebb.

Nem kevésbé tudott ipart, bányászatot ez országban teremteni s ha abban nem is volt a magyar fajnak az a része, a mi az őstermelésben, ha ipara a török pusztítás s az Ausztriával való kapcsolat következtében lehanyaglott is, büszkén hivatkozhatik arra, hogy Árpádházi királyai alapították itt meg a bányászatot, hogy Angliának, Franciaországnak e téren hazánk vált tanítójává, nem talán a mult században alkotott selmeczi akadémia, hanem már a XV. százban, és Hunyadi Mátyáshoz fordult az orosz fejedelem, hogy neki a bányaművelés meghonosítására bányászokat küldjön.

Az egyház és iskolái, melyeket fajunk, leküzdve mongol eredetét, önakaratból

itt megalkotott, középkori műépítészetének és műiparának fényes emlékei, a renaissance maradványai, nyomatékos részvétele az európai emberiség nagy mozgalmában, a keresztes háborúkban, a családi intézmény sajátos megalakítása, abban a nőnek már oly korán biztosított szép állással, egészítik ki fajunk önálló működési munkájának első időszakát.

Csakis a társadalmi élet ez alapjainak megteremtése tette lehetségessé, hogy a magyar nép a középkorban a köz- és magánjogok összefüggésének tudatára emelkedve, a szent korona fogalmában a magánjogokat és közkötelességeket összefoglalva, olyan jog- és államrendszert alkothattott, melyben az államfenség, az államegység párosulva az államtagnak alkotmányos közreműködésével, sokkal tisztábban és határozottabban emelkednek érvényre, mint Európa többi, hűbéri intézményeik következtében szétszaggatott országaiban.

A magyar faj állam- és jogalkotó erejében nyugszik mindenesetre fölényének legbiztosabb alapja, de államalkotása csak a korona, mely gazdasági, szellemi vívmányait, erejét tetőzte be.

A magyar fajra végzetes lett az egész Európát megrettentő törökség s egyrészt lerontotta alkotásait, másrészt Ausztriával szövetségre kényszeríté, melynek árát drágán kellett megfizetnie.

De szellemének, egyéniségének erejét nem bírták e viszontagságok megtörni; a magyar faj nemcsak védőként harcolt a török ellen, hanem fentartva egyéniségét, szellemi rugékonyságát, jelentékeny tényezőjévé vált Európa új jog- és államrendszerének, egyengetője az emberi művelődés legfőbb követelményeinek, midőn a lelkiismeret szabadságáért hosszasan harcolt, a mint megint Magyarország kezdeményező a jelen század 30-as éveiben a polgári jogegyenlőség, a polgári és alsóbb osztályok politikai szabadsága kivívására irányuló mozgalmat, mellyel szövetségesének, Ausztriának beléletére is döntőleg befolyt.

A magyar faj, midőn a nemesség kiváltságainak eltörléséért s a polgári jogegyenlőség s a többi népszabadságok létesítéséért síkra szállt, legfényesebb bizonyítékát adta annak, hogy a magyar a típusához századokon át fűződő lovagias jelzöt valóban megérdemelte. A liberalismus Magyarországon nem a fölfelé törő polgárságnak és parasztságnak mozgalma, hanem a hatalmáról, jogairól lemondani akaró nemesség nagylelkű áldozata.

A liberalismusnak föntartás nélküli elfogadása egyszersmind bizonyosága lett annak, hogy a magyar faj fölényét nem mesterséges eszközökkel akarja föntartani, hanem csak úgy, ha az önsúlyánál fogva, az általános népszabadság és jogegyenlőség mellett is fenn bír maradni.

S e fölénynek legfényesebb megnyilatkozása volt a 48—49-i harc; a magyar faj nemcsak belelleneit, de Ausztriát is diadalmasan visszaverte s az északi nagyhatalom hathatós segélyére volt szükség, hogy egyénisége egyidőre elnyomassék.

De ez egyéniség erőit merítve sok százéves múltja szellemi és politikai kincseiből, megizmosodva újra ébredt költészete, tudománya, zenéje, művészete, közgazdasága által, támogatva Európa és Amerika összes szabadságszerető pártjainak erkölcsi helyeslésétől s ragaszkodva véres verejtékével kivívott jogaihoz, nemcsak újra fölegyenesedett, de alkotólag folyt be Európa sorsára s a maga politikai geniejével megtalálta a formáját annak a szövetségi viszonyoknak, mely századok óta Ausztriához kötve, gazdagítva az emberiség szellemi tőkéjét egy új alkotmányos forma megteremtésével s biztosítva az osztrák-magyar unióban Európára az emberiségi célok egy hatalmas tényezőjét.

Minthogy tehát a magyar fajnak ép oly erős kulturai, mint politikai egyénisége van, mellyel a Kárpátok között sokkal jobban szolgálhatja az emberiség közös céljait, mint a vele élő szláv és román fajok, minthogy továbbá a magyar nemzet erkölcsi erejét a német fajnak sem sikerült megtörni, innét ered uralma, ebben gyökerezik fölénye, hegemoniája e hazában.

A nemzeti lélek halhatatlanságának, erkölcsi erejének tanúbizonysága a magyar faj, mely nem számszerű erejével, hanem annál az erkölcsi, szellemi magvánál fogva lett itt hegemonná a nála számosabb fajok fölött, s tényezővé ezer év óta Európában, ennek minden nemes céljainál.

Emberiségi, tehát legmagasabb szempontra emelkedve, csak két eset lehetséges a magyar fajjal.

Vagy más fajba olvasztását, illetve más faj alá rendelését kell az európai politikának céljául kitűzni, vagy konzerválását, erősítését s hegemoniáját a vele élő fajok fölött.

A magyar faj beolvasztása, alárendelése nem sikerült a hatalmas német fajnak, arra tehát még kevésbé tarthatná alkalmasnak Európa a román, még akkor is, ha ma szétszórt elemei, elszakítva Magyarországtól annak délkeleti részeit, Ausztriától Bukovinát, Oroszországtól Bessarabiát, európai erővel egyesíttetnének; mert a román így sem haladna meg számra nézve sem jelentékenyebben a magyart, egészen számításán kívül hagyva a lelki erők különbségét.

Úgy hogy Európának nem marad más választása, mint vagy támogatni, erősíteni, vagy az oroszra bízni a magyar elnyelését vagy legalább lekötését.

Ki gondolná azonban, hogy Európa kezét fogjon arra a célra, hogy a magyar fajt s országát az oroszba olvassza? hogy a túlerős orosz a latin és germán fajok hátrányára még hatalmasabbá tegye? de kívánhatja-e azt a román faj is a maga külön érdekében? Valjon előnyösebb-e a románra véreivel egyesülve egyedül állani a nagy szláv tengerben az ő mai társadalmi és állami megalakulásának küszöbén, mint egy erős Magyarországgal a hátvédben, habár abban fajának egy része csak társadalmi érvényesülésre jut?

A magyar fölénye nem csak az európai emberiség, de a hegemoniája alatt álló népek érdeke is.

A magyar faj nemcsak magának, hanem az emberiségnek él, az emberiség törvényét valósítja, midőn önéletében új módokkal, új erőkkel, külön szellemmel gazdagítja az emberiség kincses házát, midőn vezet oly fajokat, melyek az emberiségnek nem tehetnének az övéhez hasonló szolgálatokat.

* * *

Az emlékjel, mely az aradi 13 vértanúnak emelkedik, nem egyszerű szabadsághősök megdicsőítése; a nyugat szelleme emeli észak és kelet támadása ellen; megdobbanása az emberiség szívének a világalom réme ellen; a szellemi, az erkölcsi erő diadaljele a nyers erő fölött, az emberiség dicsősége magyar vérű fiaiban.

Concha Győző.

IMA

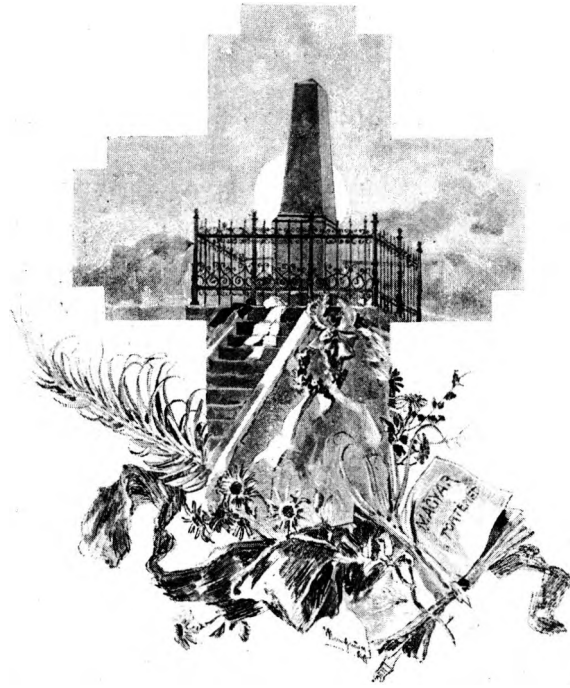
— Elmondattott a kivégzés helyén, az írók és Művészek oda zárandoklásakor, 1887, aug. 12. «Alföld.» —

Haragvó Isten! ki ezred éve üldözöd a magyart! ki idegen népek csapását küldötted ránk s megostoroztál bennünket multunk és jövőnk minden bűneért; te, ki Arad mezőjén haragvó jobb kezeddal e szörnyű sebet vágtad a nemzet lelkén s megengeded, hogy a nemzet hősei, díszje, virága bakókézre jusson, irgalmazs uram, magyarok Istene e népnek, mely «megbűnhődte már a múltat s jövőt» s engeddd, hogy e domb légyen az utolsó gyászjel, az utolsó vérpad, melyen a magyar szabadságért, a magyar nemzet függetlenségeért az utolsó honfivér ontatott. Engedd meg, hogy elérkezzék az a szebb jövő, melyet a megváltók vére kiérdemel. Sújtsd le villámos Jehova mennyrobogató karddal a nemzet ellenét, tedd azt, hogy a kik kárörvendve szemlélték e domb gyásztörténetét, hadd fetrengjenek fogcsikorogva a porban, összetört fejjel, mint a bibliai kigyó; engeddd uram, hogy a szent vértanúk, kiknek árnya e gyászhegyről egyenesen magas színed elé került, ott fenn egedben boldogok lehessenek. Oh, de boldogok ők csak úgy leendenek, ha boldognak látják a magyart. Vértanú-lelkők visszasírna még az üdvösségből is, ha azt tudnák, hogy a nemzet, melyért meghaltak, szolga és rab maradt. Mutasd meg nekik, magyarok Istene, a boldog, a szabad Magyarországot a jövőben, hadd teljék el boldog megaláztatással egedben üdvözült szellemök. Áldd meg őket haló porukban magyarok Istene, áldd meg a honvédek szent seregét, mely a honi földben porlad és áldd meg hosszú étellel azokat, kik e dicső korból még élve maradtak.

(Az emléknél álló öreg honvédekhez fordulva :)

Áldjon meg benneteket mind a két kezével az én népem hatalmas Istene, ti dicső emlékei egy dicsőséges kornak; tisztos öreg arcotok, ősz hajatok magasztos történetet mond el nekünk a szabadságharcz fényes korából. Ti és társaitok megtanítottak bennünket, hogy kell vérzeni, meghalni e honért. Engedjétek meg, hogy búcsúszóra megcsókoljam e zászlónak foszlányait, dicső harczok tették azt foszlánnyá s míg annak egy atomja lesz — nem — tovább, míg e hazában magyar szív dobog és magyar szó zeng: dicső és áldott leszen a ti nevetek! Engedje Isten, engedje megérnetek mind azt a szép jövőt, a melyért küzdöttetek, vértettetek. Ámen, úgy legyen!

Váradi Antal.

A kivégzés helyének mai megjelölése.

EPILOGUS.

Az *Album szövegéhez*- A munka tervezésekor és kivitelében az volt célom, hogy lehetőleg mindent egykorúak, egyben-másban szereplők, kiváló tollak írjanak. Legnagyobb részt célzt értem; és ha nevem több cikk alatt fordul elő, mint magam is szeretném, annak ama sajnós eset az oka: hogy voltak szívesen vállalkozó munkatársaim, kik az utolsó pillanatig hitegettek és végre is — cserben hagytak. Így jutottam a mű középső részében levő cikkekhez és ha itt-ott gyöngeségök ezt elárulná: ne rovsák az föl nékem.

Az *Album képeihez*. A tervezet határai között az illusztrációk elkészítéséről *Stetka Gyula*, m. kir. festészeti mesteriskolai segédtanár és *Mannheimer G.* urak gondoskodtak. A szoborrészletek fényképeit *Zala Gy.* úr bocsátotta szívességből rendelkezésemre. A 15 vértanú arcképmedaillonjai a vértanú-szobornak részei és azok a gránittalapzatot ékítik köröskörül. — A «Harcz-készség» alak előterén látható a szobrász is; arcképi érdekessége mellett e kép némi fogalmat nyújt a szobormű nagy méreteiről is.

Magának ez Albumnak létesítésében az érdem Arad város közönségét, illetve annak lelkes polgármesterét, *Salacz Gyula* urat, továbbá a helybeli «*Kölcsey Egyesület*»-et illeti. Tervezetemet ők karolták föl egész szívvel és a mű kiadásának költségeit ők fedezték, mert — kiadó e költséges mű kiadására vállalkozni még subventióval sem mert.

Munkatársaimmal egyetemben fogadják mindnyájan köszönetemet.

A szerkesztő.

A MÁSODIK KIADÁSHOZ.

A hazai sajtó kivétel nélkül magasztalással fogadta e művet és azt mondotta, hogy a hol csak magyar könyvet vesznek, ott hiányoznia nem szabad. Közönségünk szentesítette a sajtó nézetét, mikor az első kiadást voltaképen egy hét alatt elkapkodta. Sajtó és közönség ezekkel a legszebb jutalmat nyújtották e mű íróinak, művészeinek, melyről hálásan emlékezem most, mikor a közönség kívánatára a mű új kiadásban jelenik meg.

A szövegben apró javításokon kívül lényeges változás nem történt. Gazdagodott azonban rajzaiban, mellékleteiben. Így kisebbet mellőzve, a szobor most fényképi fölvétel után közölve, az autogrammok pedig Leiningen és Pöltenberg utolsó, megható leveleivel szaporodtak. Jónak láttam ezeken kívül a sokszor nehezen olvasható, idegen nyelvű autogrammok fordításait is mellékelni e kiadásban. — Talán fölösleges — hisz széles Magyarország tudja lapjainkból — de a mű illusztrációiról beszélve mégis szabadjon megjegyezni: hogy *Zichy M.* remekei pusztán az ügy iránt való lelkesülésnek eredményei.

A minden esetre szokatlan és ez új kiadásnál sok nehézséget okozott némi ár-emelést azonban nem e változások tették szükségessé, hanem az, hogy eredetileg már a 10 ívre tervezett, hirdetett munka 14 ívben jelent meg és hogy eredeti árai mellett, minden eladás mellett — voltaképen deficitben maradtunk.

Arad, 1890 november 10-én.

A szerkesztő.

